Kadir Akın

3 BASKI

Kadir Akın

Ermeni Devrimci Paramaz

Abdülhamid'den İttihat Terakki'ye Ermeni Sosyalistleri ve Soykırım

dipnot

Kadir Akın | Ermeni Devrimci Paramaz

dipnot

Kadir Akın

Ermeni Devrimci
PARAMAZ

dipnot yayınları

Kadir Akın: Halkların Demokratik Partisi ve Sosyalist Yeniden Kuruluş Partisi kurucularındandır. 12 Eylül darbesinin ardından 1982 yılından 1988 yılına kadar cezaevinde kaldı. Çeşitli sosyalist dergi ve gazetelerin yayın kurullarında bulunan, 1990 yılı sonrası birleşik parti süreçlerinde görev alan ve yaptığı bir konuşmadan dolayı tekrar ceza alıp bir süre yurt dışında yaşayan Kadir Akın'ın, değişik haber portallarında yayımlanan yazı ve makalelerinin yanı sıra, *Sosyalizmin Krizi: Birlik ve Yeniden Kuruluş* isimli bir de kitabı bulunmaktadır.

Ermeni Devrimci Paramaz: Abdülhamid'den İttihat Terakki'ye Ermeni Sosyalistleri ve Soykırım
© Dipnot Yayınları, 2015
Bu kitabın Türkçe yayın hakları Dipnot Yayınları'na aittir.

ISBN: 978-605-4878-33-8
Sertifika No: 14999
Dipnot Yayınları 210

1. Baskı 2015/Ankara
2. Baskı 2015/Ankara
3. Baskı 2015/Ankara

Kapak Tasarımı: Şener Yıldırım
Kapak Resmi: Beyazıt Meydanı'nda 20'lerin İdamı
Düzelti: Ümit Özger

Baskı Öncesi Hazırlık: Dipnot Bas. Yay. Paz. Ltd. Şti.
Baskı: Sözkesen Matbaacılık
İvedik O.S.B 1518. Sok Mat-Sit İş Merkezi No: 2/40
Yenimahalle/ANKARA - Tel: (0312) 395 21 10

Dipnot Yayınları
Selanik Cad. No: 82/24 Kızılay / Ankara
Tel: (0 312) 419 29 32 / Faks: (0 312) 419 25 32
e posta: dipnotkitabevi@yahoo.com
www.dipnotkitap.com

Kadir Akın

Ermeni Devrimci
Paramaz

Abdülhamid'den İttihat Terakki'ye
Ermeni Sosyalistleri ve Soykırım

dipnot yayınları

İÇİNDEKİLER

Sunuş 11

Önsöz:
Paramazların Birleştirdiği Kopan Halka/ **Mahir Sayın** 15

BİRİNCİ BÖLÜM

Osmanlı'nın son yılları: Abdülhamid'den İttihat Terakki'ye Ermeni Katliamları 31

Giriş 31
Osmanlı'nın son yılları ve Abdülhamid 34
Abdülhamid ve Ermeniler 36
Sasun katliamı 40
Hınçakların İstanbul gösterisi 43
Zeytun ayaklanması 45
Van olayları 47
Madteos Sarkisyan'ın (Paramaz) Van'a gelişi 50
Paramaz'ın Van'daki tutukluluğu 51
Paramaz'ın Van Mahkemesi'ndeki savunması 57
Osmanlı Bankası baskını 66
Adana katliamı 70
Jön Türkler 74
İttihat Terakki Cemiyeti doğuyor 77

Osmanlı döneminde sosyalist örgütler 80
Sosyal Demokrat Hınçak Partisi 83
Ermeni Devrimci Federasyonu –Taşnaktsutyun 88
Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu 91
İştirakçi Hilmi 92
Meşrutiyet'in ilanı: "Ya Hürriyet, Ya Ölüm!" 96
1908 İşçi grevleri 98
İttihatçılar siyaset sahnesinde 100
Hareket Ordusu İstanbul'da 102
İttihat Terakki "Türk" olduğunu hatırlıyor 105
İttihat Terakki üzerindeki Almanya etkisi 107
Goltz Paşa dersleri 111
İttihatçıların II. Kongresi 113
İttihat Terakki iktidarını sağlamlaştırıyor 114
Bab-ı Âli Baskını 118
Osmanlı'daki Alman varlığı büyüyor 121
İttihat Terakki soykırım provasına kıyılardaki Rumlardan başlıyor 124

İKİNCİ BÖLÜM

Ermeni Sosyalistlerinin İttihat Terakki'yle İlişkileri 131
Anadolulu bir devrimci: Paramaz 131
Taşnaktsutyun ve Hınçakların İttihat Terakki ile ilişkileri 135
Taşnaktsutyun-İttihat Terakki işbirliğine doğru 136

Hınçaklar İttihatçılara karşı mesafeli duruşunu koruyor 139
Hınçak-Taşnaktsutyun ilişkileri geriliyor 143
SDHP'nin VI. Kongresi ... 145
İttihat Terakki'nin Adana katliamıyla imtihanı ... 148
Hınçakların VI. Kongresinde iki farklı fikir ... 151
Osmanlı Sosyal Demokrat Hınçak Partisi Tüzüğü ... 152
Hınçaklar İttihatçılara karşı İtilafçılarla anlaşıyor ... 156
"Sopalı Seçim"lere doğru Taşnaktsutyun-İttihat Terakki antlaşması ... 159
Taşnaktsutyun ve Hınçakların 1913 kongreleri ... 162
Taşnaktsutyun'un VII. Kongresi ve İttihatçılardan kopuş ... 163
SDHP VII. Kongre kararlarına Osmanlı Hınçaklarının itirazı ... 166
SDHP'nin illegaliteye geçme kararı ... 168
Bulgaristan'daki silahlar ... 170
Ermeni sorunu 1914 Şubat antlaşması ile tekrar gündeme geliyor ... 171
1914 seçimleri: malumun ilamı ... 174
Savaşa doğru ... 176
2 Ağustos Osmanlı-Alman gizli antlaşması ... 178
Ermeni Partileri tedbir almakta geç kalıyor ... 180
Soykırım öncesi son kongreler ... 181
SDHP Osmanlı III. Kongresi ... 181
Taşnaktsutyun VIII. Kongresi ... 182

Paramaz'ın son yazısı: "Adaletin Olmadığı Yerde Her Sadakat Sahtedir" 184
Paramaz İstanbul'a geliyor 187
Paramaz ve arkadaşları yakalanıyor 189
Hınçak üyeleri ve Paramaz'ın tutukluluğu 194
Ajan Sahakyan artık kimliğini saklamıyor 199
Mahkeme sürecine doğru 203
Çanakkale Savaşı 205
Mahkeme başlıyor 206
Mahkeme kararını açıklıyor 212
15 Haziran gecesi 213
Tutanak 219
Soykırımın işaret fişeği: "20'ler Davası" 220

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1915 Soykırımı 223
Ölümün adı: Der Zor 223
Görmezden gelinen, yok sayılan soykırım 224
Tersyüz edilen gerçekler 225
Avrupa arşivlerinde Ermeni Soykırımı 227
Soykırıma giden süreç 228
Düğmeye Mart-Nisan aylarında basıldı 229
Ermeni-Kürt yakınlaşmasından duyulan endişe 233
Sürgün değil, imha 235
1918-1920 Divan-ı Harb-i Örfi tutanakları 238
Balkanlardan kovulan Müslümanlara yer açılıyor ... 243

Teşkilat-ı Mahsusa'nın doğuşu 245
Soykırımın ve Ermeni mallarının takibi 252
Soykırıma itirazlar 259
Soykırımdan geriye kalan 264
Bitirirken 268
15 Haziran 1915 Günü Beyazıt Meydanı'nda İdam Edilen Yirmi Hınçak-Ermeni Sosyal Demokrat Partisi Üyesi Devrimcinin Kısa Hayat Hikâyeleri 275
Kaynakça 283
Belgeler 287
Dizin 315

SUNUŞ

Yüz binlerce Ermeninin kafileler halinde yola çıkartılıp, gidecekleri yere bile varamadan vahşi bir şekilde topluca öldürülmelerinin üzerinden tam 100 yıl geçti. 1915'in Nisan ayında başlayan ve aynı yılın Eylül ayına gelindiğinde önemli ölçüde tamamlanan bu soykırım, Osmanlı hükümetini oluşturan İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından çok önceden planlanmış, savaş bahanesiyle uygulamaya konulmuştu.

Ermeni Soykırımının 100. yılı vesilesiyle Türkiye'de daha önce sınırlı sayıda araştırmacının izine düşüp incelediği ve ortaya çıkardığı tarihi gerçekleri anlatan kitaplara, çevirilere şimdi yenileri eklenecek. Bu konuda çok geç kalındığı ortada. Bu geç kalınışın bir nedeni; yıllarca kurnaz biçimde anlatılan tersyüz edilmiş yalanlarla beslenip büyütülen ırkçı Türk şovenizmi ve Türk ceza yasalarının maddeleri ise, diğer bir nedeni de Türkiyeli sosyalistlerin, T.C.'nin kuruluş ideolojisi Kemalizmle hesaplaşmalarını gerçekleştirememeleri ve enternasyonalist tutuma bir türlü sahip olamamalarıydı. İlkini geriletecek olansa ikincisinde yaşanacak zihniyet değişimiydi. Ne yazık ki Türkiye sosyalist hareketinin bir bölümü, Lenin'in anlattığı emperyalizmi bağlamından kopartarak ve onun arkasına saklanarak, açıktan ya da örtük bir biçimde hâlâ sosyal şovenizm batağında!

Bundan altı yıl önce, bir süre editörlüğünü yaptığım *İşçi Dünyası* gazetesinin Haziran sayısında, Beyazıt'ta idam edilen

Paramaz (Madteos Sarkisyan) ve on dokuz arkadaşının öyküsü yer alırken, daha sonra onların izine düşeceğim, onlarla ilgili kapsamlı bir çalışma yapacağım aklıma bile gelmezdi. O yıllarda Sait Çetinoğlu'nun, Mahir Sayın'ın ve başka birkaç kişinin tozlu raflardan indirerek Paramaz hakkında yazdığı ve internete yüklediği kısa kısa birkaç yazı dışında bu konuda pek bilgi yoktu ya da biz bulamamıştık. Baskı altında tutulan, ayrımcılığa uğrayan Türkiye'deki Ermeni toplumu Paramaz ve arkadaşlarını, komünist oldukları için görmezden gelirken, Türkiyeli sosyalistler de Ermeni oldukları için onları yok saymış, unutmuştu.

Ermeni soykırımının yarattığı bir başka kötülük de, bu topraklardaki entelektüel birikimin ve sosyalizm adına her ne varsa, tecrübenin, deneyin yok edilip hafızalardan silinmesiydi. Beyazıt Meydanı'nda on dokuz arkadaşıyla birlikte idam edilen Paramaz'ın izini sürerken, unutulmuş pek çok şeyin farkına vardım. Milliyetçi diye anlatılan Ermeni devrimcilerinin, aslında Türk devrimcileriyle birlikte mücadele etme çabasında olan enternasyonalistler olduğunu; Anadolu'da Türk, Kürt, Ermeni, Rum, Süryani halklarıyla ortak bir çatı altında yaşamı savunduklarını öğrendim. Ama öğrendiklerimi, bu topraklarda sosyalizm uğruna mücadele etmiş, can vermiş Ermeni devrimcilerinin tarihi olarak değil, müşterek mücadele tarihimizin bir parçası olarak gördüm. Onları "ötekilerin" değil, bizim kahramanlarımız, bizim devrimcilerimiz olarak gördüm ve Mahirlerden, Denizlerden, İbrahim ve Mazlumlardan ayırmadım. Keşke bunu daha önce yapabilseydim diye hayıflandım ve kendi adıma bir özür borcum olduğunu düşündüm.

2013 yılında bir grup arkadaşla birlikte, Paramaz ve on dokuz yoldaşının anma etkinliği için hazırlıklara başladığımızda henüz Gezi isyanı patlamamıştı. Biz, bir panel ve Beyazıt Meydanı'nda doksan sekiz yıl sonra yapılacak anma etkinlik-

lerini konuşup 20'ler hakkında kısa bir broşür hazırlamayı planlarken ülkeyi saran isyan, aktüaliteyi belirledi. İsyan günlerinde 14 Haziran'da Cezayir Toplantı Salonunda yaptığımız panele de, bir gün sonra Beyazıt Meydanı'ndaki anmaya da Türkiyeli sosyalistlerin ilgisi yetersizdi. Neyse ki, 15 Haziran gecesi Gezi Parkı'na müdahale yapılmadan önce Nor Zartonk çadırının önünde Paramaz ve arkadaşlarını bir kez daha anmıştık.

Panel ve anmalarda konuşmacı olarak Beyrut Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'ni temsilen gelen Alex Keushkerian'la ertesi yıl Beyrut'ta buluştuğumuzda, Beyazıt Meydanı'nda gerçekleştirdiğimiz anmayı değerlendirirken ortak duygular yaşadığımızı anlayacaktık. Bu duyguların bir diğer ortağı da hem o panelde, hem de ertesi yıl Ankara'da yapılan Paramaz panelinde konuşmacı olan, geçtiğimiz aylarda kaybettiğimiz Mustafa Kâhya idi. Yeri asla dolmayacak yoldaşımın ve bu çalışma sürerken *Paramaz* adını alarak Kobane'de büyük bir enternasyonalist tutum sergileyerek yaşamını yitiren Suphi Nejat Ağırnaslı'nın anıları önünde saygıyla eğiliyorum.

Bu çalışmayı yaptığım zaman dilimi içerisinde iki kez gittiğim Beyrut'ta umduğumdan fazlasını bulacaktım. Benimle buluşmak için sabırsızlanan Dr. Yeğig Cerecyan, Paramaz'la ilgili belgeleri hazırlamış beni bekliyordu. Kaynakların tamamına yakını Ermenice idi ve bu bilgilere ulaşmak yetmiyor, onların Türkçeye çevrilmesi de gerekiyordu. Bu durum bana epey bir vakit kaybettirecekti. Zamanla yarış halindeydim, çünkü bu çalışmayı Ermeni Soykırımının 100. yıldönümünün başlangıcı sayılan 24 Nisan'a yetiştirmek istiyordum. Sonuçta bu isteğimi gerçekleştirebildim, ama eksiklerin olduğunun da farkındayım ve biliyorum ki bu çalışma kapsadığı konu itibariyle daha üzerinde çalışılmayı hak ediyor. Hatta farklı türden çalışmalarla daha geniş yığınlara bu konunun aktarılması gerekiyor. Ben

sadece bir kapı araladığımı düşünüyorum. Umarım bunu becerebilmişimdir.

Bu çalışmada sadece Paramaz ve arkadaşlarını anlatmakla yetinmedim, o dönemin siyasi koşullarını ve Ermenilere uygulanan soykırımı, detaylı araştırmaların ürünü olan eserlerden yararlanarak yeniden inceledim. Böyle yaparak Paramaz ve arkadaşlarının mücadelesinin daha iyi kavranabileceğini düşündüm. Türkçe olan kaynakların yanı sıra, sadece bu çalışma için Ermenice asıllarının ilgili bölümlerinden yapılmış çevirilere de yer verdim. Umarım faydalandığım o eserler de yakın zamanda tümüyle Türkçeye çevrilebilir.

En yakınımdaki insandan, bu çalışma vasıtasıyla tanıdığım onlarca insana, kitaba sundukları katkıları nedeniyle teşekkür etmeliyim. O katkılar olmasaydı bu kitap da olmazdı. Bu çalışmanın sosyalist hareketimizin gerçek tarihinin yazılmasına ve gelecek kuşaklara aktarılabilmesine vesile olmasını dilerim. Bunu becerebilirsek, işte o zaman, genç kuşaklara bu coğrafyada halkların eşitlik temelinde barış ve kardeşlik içinde yaşayabileceği bir gelecek bırakacağımıza inanabileceğiz.

15 Şubat 2015-İstanbul

ÖNSÖZ

PARAMAZLARIN BİRLEŞTİRDİĞİ KOPAN HALKA

Mahir Sayın

Bir Paramaz, Beyazıt Meydanı'nda katledildi 1915'te; bir başka Paramaz ise Mişteur Tepesi'nde. Ama onları katledenlerin bilemeyeceği, yüz yıl arayla ortaya çıkan muazzam bir bağın kurulmuş olmasıydı sosyalist mücadele tarihimizde. Bu kitap, işte bu gizemli halkanın oluşumuna, bu sayede hem Türk toplumunun hem de sosyalistlerin altında kaldıkları travmayı açığa çıkarmaya ışık tutacak, halkların eşitliği ve dayanışma içindeki birlikteliğine katkı sağlayacak bir çalışma niteliğini taşımaktadır. Bu alandaki çalışmaların bizler için nispeten yeni olmasının getirdiği eksiklikler kuşkusuz olacaktır. Ancak bu adımın atılmış olması, bu alanda yeni çalışmalar yapmaya ve sorunu daha derinliğine ele almaya vesile olacaktır.

Kuşkusuz bu çalışma Ermeni soykırımı ve sonuçları üzerine ilk çalışma değildir. Ama meselenin komünistler açısından taşıdığı özgül öneme işaret etme açısından ilkler arasında anılmayı haketmektedir.

"Gâvur" düşmanlığı üzerine kurulu tarih bilinci

İnsan yaşadığı ve başkalarından devralıp içselleştirdiği deneyimlerin diyalektik bir bütünlüğüdür. Bir başka deyişle insan

kendi tarihinin diyalektik bütünlüğüdür. Bunun için Marx, "insanlar tarihlerini kendileri yaparlar ama bunu, içine doğdukları/kendilerini kuşatan, kararlarında etkili/belirleyici olan belirli bir tarih üzerinde/içinde yaparlar" diyordu. Bu nedenle insanların/toplumun tarih bilinci, anlayışı, bakışı onun, bugün ve yarın ne yapmaya yönelik olduğunun en önemli faktörünü oluşturur. Kimileri bu belirlenimin dümdüz uzantısını oluştururken kimileri de onunla etkileşim içinde ve o an ortaya çıkan yeni faktörlerin de etkisiyle yeni bir senteze ilerleme konumunda olurlar. Ama oluşacak olan yeninin de bu belirlenmenin etkisinden özgür bir biçimde gerçekleşmesi mümkün değildir. Her şeyin aynı anda değişmesi ve tarihsel olarak var olanı dışarıda bırakacak bir konuma ulaşması imkânsızdır. Bir şeylerde tam bir inkâr gerçekleşirken bir başka şeyler geçmişi değişik biçimleriyle içinde sürükleyerek geleceğe taşırlar.

Örneğin, Türk tarih bilinci, "yok edilme", "son Türk devletinin ortadan kaldırılması" tehdidi üzerine kurulmuştur. Aslında bütün milliyetçilikler, millet kuruculuğu örnekleri böyledir. Tekil insanları birbirine en sıkı yapıştıran en önemli birleştiricileri ortak korkular, sevinçler ve çıkarlar (ve bunların zarfı olarak görev gören inançlar, ideolojiler, dinler vs.) oluşturur. Ama korku insanın en temel içgüdüsü olan yaşama, kendisini var etme, varlığını sürdürme güdüsünü en şiddetli etkileyen faktör olarak diğerlerinin önüne geçer.

Osmanlı tarihinin bıraktığı ve T.C.'nin oluşumunda önemli bir rol oynamış olan korku mirasının en önemli öğesini "gâvur" düşmanlığı oluşturur. Osmanlı'nın özel millet anlayışı din temeline dayanır. Müslüman milleti, Hıristiyan milleti, Musevi milleti vardır. Dine göre tanımlanan bu millet anlayışı Türk ulusunun oluşumuna emdirilerek henüz Türklüğün yeterli bir birleştiricilik görevi görmediği dönemde üzerine basılacak bir temel sağlamıştır. Yani dinsel öğe en öne geçen, en

genel faktörü oluşturmak suretiyle Türk ulusunun oluşumuna Müslüman Kürdü, Arabı, Çerkezi, Arnavutu, Lazı, Pomakı katabilme imkânını elde etmiştir. Kemalizmin laiklik konusundaki bunca vurgusuna karşın, İslâmı kendisi için din haline dönüştürmek üzere oluşturduğu yapı Osmanlı'dan hiç geri kalmaz. Osmanlı'nın Şeyhülislâmı, Halifesi varsa, T.C.'nin de Diyanet İşleri Başkanlığı ve onun Başkanı vardır. Ama her iki dinsel kurum da devletin başı tarafından devlet çıkarına göre belirlenir; işe yaramayan devre dışı kalır. Böyle bir laikliktir T.C. laikliği. Bir yanı seküler, diğer yanı dini öğeden oluşur. Bu yapılanma egemen sınıf için hem toplumda var olan birleştiriciyi kendi çıkarı için en kolay bir biçimde kullanma imkânı sağlar hem de gasp ettiği gayri Müslim servetinin tam bir toplumsal uzlaşıyla, hiçbir vicdan sıkıntısına yol açmadan yenilip hazmedilmesini mümkün kılar. Savaş halinde "gâvurun malı da canı da ganimettir" Türkler de bir kurtuluş ve kuruluş savaşı verdikleri için tüm Osmanlı tarihinin ganimetle yaşama geleneğini sürdürmüş olurlar.

Türklükle sıvanmış "gâvur" düşmanlığı, bin yıllık İslâm-Hıristiyanlık çatışması ve nihayet, Hıristiyanlar tarafından yok edilme tehdidi ile belirlenmiştir. Bir dönem Hıristiyanlara galebe çalıp onların elindekini, avucundakini talan eden Müslüman Osmanlı, son iki yüz yılında da, Hıristiyanların önünde sürekli gerileyip, gasp ettiklerinin birer birer geri alınması sürecini yaşadı. Rusların, Yeşilköy'e kadar gelip, ancak İngilizler tarafından durdurulmasıyla gerçekleşmemiş olan, İstanbul'un eski sahiplerine (Hıristiyanlara) geri verilmesinin eşiğine ulaşıldığı durum tam anlamıyla bir varoluş tehdidi oluşturur. Dünkü sömürgesi Bulgarların Çatalca'ya kadar ilerlemesi, yine diğer sömürge halkı Yunanlıların İzmir'e çıkarma yapıp Ankara'ya doğru ilerlemeleri, varoluş içgüdüsünün tüm Hıristiyanlara karşı düşmanlık olarak şekillenmesinde en önemli psiko-

lojik faktörü oluşturmuştur. Bu durum birileri için can derdi gibi görünürken egemen kesim için de sermaye derdi idi.

En esaslı olarak Rum ve Ermeni düşmanlığı olarak şekillenen bu anlayıştan Hıristiyan olarak Süryaniler de *Seyfo* diye adlandırdıkları soykırımla nasibini almışlardır. Buna mukabil Müslüman olan tüm diğer milliyetler esen bu tehdit fırtınası karşısında kimliklerini Müslümanlık ve zor gelse de Türklükle eşitlemeyi var olmaya devam etmenin şartı olarak kabul etmek zorunda kalmışlardır. Ancak Kürt milleti Müslümanlık adına verdiği tavizi milliyet düzeyinde de vermeye geldiğinde katliamdan katliama sürüklenmekten kendisini kurtaramamıştır.

En yoğun yaşanan Rum ve Ermeni düşmanlıklarına (çünkü bunların mallarına el koyma öncelikliydi) Bulgar ve Rus düşmanlıkları da katkı maddesi görevi görmüştür. Beyni bu kadar düşmanlıkla yoğrulan toplum nihayet diğer Müslümanların, örneğin Arapların kendi kaderlerini tayin etmeye kalkışmalarını da düşmanlık olarak görmüştür. Türklere göre Araplar onlara ihanet etmiştir! Nedir bu ihanet? Kendileri Almanların adına ölüme giderken, Arapların onları bu yolda izlememesidir. Almanlar yenilmeyip zafere ulaşsalardı Osmanlı'yla birlikte ve onun bağımlısı olarak hepsi birden Almanya'nın sömürgesi olacaklardı. Osmanlı'nın onlara vaat ettiği hiçbir gelecek yokken diğer seçenekte ise hiç olmazsa bir ihtimal vardı. En azından altında bulundukları boyunduruk kırılacaktı.

İşte bugünkü Türklük bilincini en temelde bu nefretler belirler ve en küçük yerleşimde bile "düşmandan kurtuluş günleri"nin ortak sevinci yaşatılarak, korku ile sevincin birleştiriciliği yaratılmaya çalışılır. Bu "kurtuluş" sadece bir korkunun aşılması değildir; başta burjuvazi olmak üzere neredeyse tüm toplum bu durumdan bir biçimde maddi olarak da yararlanır ya da yararlanacağını umut eder. Onun içindir ki, *ümmet* inan-

cına sahip olduğunu iddia eden R.T. Erdoğan da kendisini bu ortak nefret duygusundan bugün de kurtaramaz ve bulunduğu makama ve dünya çapında içinde olduğu ilişkilere hiç uymayacak olsa da "afedersiniz, benim için Ermeni bile dediler" diyerek "temizliğini", Ermenilik gibi bir "kirden" uzak olduğunu ümmet-i Muhammed'e anlatır! Burada ulusal nefretin yanında dinsel nefret söylemi de Ermeni'nin Hıristiyan oluşuyla söylemin içine monte edilmiştir. Milli ve dini nefret söylemi birbirinden ayrılmaz bir ikili oluştururlar. Bunun içindir ki, Türk İslâm sentezi tüm Türk milliyetçilerinin değişik dozlarıyla benimsedikleri ortak zarfı oluşturur ve tarih konusundaki bu kabulleri bugün de aynı şeyleri çekinmeksizin yapacaklarını anlatır. Tarih bilinci denilen işin en kötü yanı da, tarihe olan yanlış yaklaşım değil, bu yaklaşımın bugün de aynı biçimde tekrarlanmasının kaçınılmaz olmasıdır. Tarihte katili, soykırımcıyı öven, bugün de aynı şeyleri yapacağını tarih anlatımıyla tekrarlamış olmaktadır. Dün başka milliyetlere yapılanların bugün Kürtlere yapılmak istenmesi işte böyle bir temele oturmakta ve sanki tarih bir kez daha tekrarlanmaktadır.

Sosyalizmin ulusçulukla kirlenmesi

Sosyalizm tarihindeki en büyük darbeleri en çok milliyetçilikten/yurtseverlikten yemiştir. İlk büyük darbe I. Paylaşım Savaşı öncesinde sosyal-patriotizm (sosyal-yurtseverlik), sosyal-şovenizm ve sosyal emperyalizm ile uç veren sosyalist-komünist bölünmesidir. Birincisi (sosyalist olarak nitelenenler), yurtseverliğe ve "vatan savunmasına" dayanmıştır. *Komünist Manifesto*'nun "proletaryanın vatanı bütün dünyadır" şiarı ve işçi partilerinin 1912 Basel Konferansı ile benimsemiş oldukları

"emperyalist savaşa karşı çıkma" kararı* bir kenara konulmuş ve yurtseverliği, vatan savunmasını esas alan "sosyalistler" fiilen burjuvazinin emperyalist savaştaki işbirlikçileri konumuna sürüklenmişlerdir. Böylece proletaryanın ulusal müfrezelerini birbiriyle karşı karşıya getiren yeni sosyal demokrasinin büyük ihanet tarihi de başlamıştır. Basel Konferansı kararlarına sadık kalarak emperyalist savaşa karşı çıkan, o kararda ifade edildiği gibi savaşı durdurmaya ve bu savaşı bir proleter devrimine dönüştürmeye çalışanlar da 3. Enternasyonal'le birlikte Komünistler olarak yollarına devam etmişlerdir.

İkinci büyük bölünme de kendisini sosyalist olarak nitelendirenler arasında, yine devlet çıkarında ve bu çıkarların çatışmasında ifade bulan Çin-Sovyet çatışmasıydı. Tarih nasıl birinci saflaşmanın bir tarafını, "vatan savunması" savunucusu "sosyalist", aslında sosyal emperyalist kanadını kapitalizme entegre ettiyse ve bu kapitalizmin var olmaya devam edişinin en önemli faktörlerinden birini oluşturduysa, ikincisi de her iki kanadıyla tümden bir kapitalizme dönüşerek, yıkıma giden kapitalizme "neoliberalizmle" yeni bir hayat iksiri sunma ve ona entegre olmayla nihayet buldu. SSCB tüm örtülerini atıp kapitalistleşirken, ÇHC "komünist" kabuğunun içinde hareket etmeyi varoluşun yeni bir biçimi olarak yaratmayı başardı; ka-

* "Bir savaş tehlikesine karşı, tehdit altında bulunan bütün ülkelerdeki işçi sınıfı için, işçi sınıfının parlamentolardaki temsilcileri için, bir eylem ve düzenleme gücü olan Uluslararası Sosyalist Büro'nun yardımıyla kendilerine en uygun görünen ve doğal olarak sınıf savaşımının keskinliği ve genel siyasal duruma göre değişen bütün araçlarla, savaşı önlemek için, ellerinden gelen bütün çabayı göstermek, bir görevdir. Ama gene de savaş patlarsa, onu kısa zamanda durdurmak için aracılık etmek ve en geniş halk tabakalarını ayaklandırmak ve kapitalist egemenliğin düşüşünü hızlandırmak için, savaş tarafından yaratılan iktisadi ve siyasal bunalımdan var güçleriyle yararlanmak onların görevidir." Sosyalist Enternasyonal'in 1912 Basel Konferansı Kararı'ndan.

pitalizmin bugünkü en önemli bileşenini ortaya çıkardı. Bu sayede Mao'nun ünlü iddiası da bir başka anlamda gerçekleşmiş oldu. Mao 70'li yıllarda "2020'de ABD'yi geçeceğiz" demişti. 2014 yılında GSMH bakımından (altı yıl da fark atarak) ÇHC ABD'yi geçti. Kalan altı yılda da bakalım daha ne "komünist" mucizelere tanık olacağız!

Tüm bu süreçler sosyalizmi ülke içinde sosyalist temellerden koparırken uluslararası ilişkilerde de enternasyonalizmin yerine sorunlara kendi devletinin konumundan yaklaşmak gibi anti-enternasyonalist bir anlayışın değişik biçimlerde yer etmesine, dünya çapında hareket etme geleneğinin tümden ortadan kalkmasına yol açtı. Bu atmosfer içinde gelişen bağımlı ülke mücadeleleri de bu egemen havadan sonuna kadar etkilenerek sosyal şovenizmi çoğu durumda devrimci, sosyalist politika olarak tereddütsüz benimsedi. O kadarla da kalmadı, basbayağı milliyetçi hareketler kendilerinin sosyalist olduğunu ilan etme üretini de kendilerinde buldular.

Tarih bilinci nefret söylemi ve sosyal şovenizm

Bu tarihsel çerçeve içinde şekillenen Türkiye sosyalist hareketi kendi yaşadığı özgül şovenist tarihin katkılarıyla birlikte günümüze kadar hâlâ büyük çoğunluğuyla bu zaafları aşma başarısını gösteremedi.

Tüm toplumu saran ve kendisini anti-emperyalizme de dayandıran bir nefret söyleminden sosyalistlerin de nasibini almadıklarını söylemek olanaklı değil. "Yedi düvele karşı verilen anti-emperyalist ulusal kurtuluş savaşı sonucu" gayri Müslimlerden arındırılmış Anadolu'da yeni bir devlet Cumhuriyet olarak kurulurken her şey Türkleşme ve İslâmlaşma yoluna girmişti. Avrupa'nın içine sürüklendiği muazzam kriz koşul-

larında uç veren faşist gericiliğin yarattığı uygun zemin üzerinde, giderek 1930'lu yıllarda apaçık ırkçı bir karaktere bürünecek olan son derece hastalıklı, kirli bir tarih bilincinin temelleri böylece atılmış oluyordu.

Sosyalistler de T.C.'nin resmileştirdiği "kurtuluş ve kuruluş" tezlerini özü itibariyle eleştirmek ve sosyalizmle uyarlı sonuçlar çıkarmak yerine, dönemin Sovyet politikasının pratik çıkarlarından kendisini ayırt edemeyerek, sorunu bütünüyle "anti-emperyalizm" çerçevesine yerleştirip olumlayarak bu "kirli tarih bilincini" aynı terimlerle olmasa da hemen hemen aynı içerikle tevarüs etmişlerdir. Miras edinilmiş olan bu kirli tarih bilinciyle yüzleşilmemiş ve dolayısıyla temelden reddedilmemiş olması, edinilen enternasyonalizm düşünüşünü, bilincini de bir önceki tarih bilincine göre kirletmeye ve o zamana kadar yaşanmış olanları esas olarak dışta bırakan, Türklerle başlayan yeni bir komünizm tarihi kurmaya yol açmıştır.

Aslında enternasyonalizm bu dinsel, milli ve ırki kiri inkâr ediyor olsa da 2. Enternasyonal'in bölünmesinden beri (1914) milliyetçilikle yurtseverlik aracılığıyla bir köprü oluşturulmaktadır. Milliyetçilikle kurulan bu köprü anti-emperyalizmle yurtseverlik temelinde daha da örtük hale getirilebilmektedir. Türk milliyetçiliğinin temel dokusunu oluşturan "yok edilme korkusu" üzerine bina edilmiş olan "gâvur" düşmanlığı bu kez de kapitalizmin temsilcisi emperyalizme karşı çıkışa kolaylıkla emdirilebilmiştir. Sosyalistler, "emperyalizmin Osmanlı'daki temsilcisi" gayri Müslimler üzerinden tam bu noktada kirli tarih bilinciyle buluşurlar. Emperyalizme karşı verilen mücadele onun yerli işbirlikçilerini de doğal olarak kapsayacaktır! Eski kültürün her bir özelliğiyle aşılmamış olması, emperyalizme karşı çıkışta bir kolaylık yaratıyor görünen "gâvur" düşmanlığına faydacı yaklaşımı kendisiyle birlikte sürüklemiştir. Ama araya materyalizm ve laisizm de girmiş ol-

duğundan işin dini olan kısmı fazla dillendirilmeden milli olan tarafı devralınır. Zira artık milli olanla dini olan etle tırnak biçiminde bir birlikteliğe kavuşmuş durumdadır. Böylelikle kabuğu itibariyle dinle hiçbir alâkası yokmuş gibi görünen ulusalcılık diye güya milliyetçilik olmayan bir akım ortaya çıkar. Bu durum enternasyonalizmden söz ederken kendiliğinden ulusalcı denilen bir "sosyalizm" anlayışının şekillenmesine de yol açmış ve T.C.'nin kendisinin sömürgeci bir devlet olması dolayısıyla da bunun sosyal-şovenizm kalıbına dökülmesi zor olmamıştır.

Birbirinden ayrı duruyor gibi görünen "gâvur" düşmanlığı ile ulusalcılık değişik dillerde ifade bulan aynı öz temelinde yarışmaya başlarlar. Türk İslâm sentezi bu yarıştaki dayanışma arayüzünü oluşturur. O arayüzde "bizi mahvetmek isteyen" (emperyalizm, kefere, milli ve haliyle dini düşmanlar) en esaslı dokuyu oluşturur. RTE Batı'yla biraz itişmeye başlayınca ulusalcılarda da hemen bir dayanışma tutumu ortaya çıkmış bulunuyor. RTE'nin dün hapse doldurduğu her türden ulusalcı, RTE'nin aktüel politikaları çerçevesinde bir anda emperyalizme ve onun iç uzantısı "Cemaat'e" ve Kürtlere, Ermenilere, Süryanilere, Rumlara ve hatta Hıristiyan misyonerlere karşı mücadelede dayanışmacı olmaktan kendilerini alamamaktadırlar. Kılıf hazırdır: emperyalizme karşı mücadele; içinde asla dini öğe de yok! Tersine, sınıf ruhuyla dolu...

Türk milliyetçisinin Ermeniye, Ruma, Yahudiye, Süryaniye, (Müslüman Kürt ve hatta Arap da bundan nasibini alır) karşı olan içselleşmiş ve sürekli yeniden üretilen "korkusu" İslâmcıda "gâvur" düşmanlığı olarak açık biçimiyle ortaya çıkarken, laik, ulusalcı solcu olanda da ulusal düşman ve daha da birleştirici olarak da yurtsever anti-emperyalizm olarak ortaya çıkar. Bu milliyetçiliğe yataklıktan başka bir fonksiyonu olmayan yurtseverlik temelindeki anti-emperyalizm, birbirine

zıt uçlarda durur gibi görünüm sergileyen İslâmcıyla ulusalcıyı ortak payda altına getirir.

Bugün, Kürt halkının kendisini otuz yıldan beri silahlı mücadele ile dayatarak edindiği meşruiyete ve haklara rağmen hâlâ "solun" önemli bir kesimi onun işbirlikçi sömürgeci T.C. devletine karşı emperyalizmin T.C.'ye karşı bir oyununun aracı olduğu iddiasını sürdürebilmekte, yanında duranların önemli bir kesimi de "ayrı devlet kurma hakkını" gündeme getirmediği için, "ortak vatan" dediği için kabul edilebilir bulmaktadır. Biz Kürdistan'ın dört parçasını birleştirmek için ayrılmak istiyoruz deseler acaba bu ortak vatan temelinde destek verenler bugünkü söylemlerini korumaya devam edecekler mi? Geçmişte Kürtlerin ayrı örgüt kurmalarını bile milliyetçilik olarak eleştirenlerin bugüne kadar bir özeleştirisine rastlamamış olmak olumlu düşünmeye pek olanak bırakmıyor.

Kesintili komünist hareket

19. yüzyılın son on yılı içerisinde başlayan Müslüman olmayanlara, özel olarak da Ermenilere karşı olan girişimler 300 bin civarında insanın ölümüyle sonuçlanmış, bu, Müslüman olmayanlara karşı sürekli bir terör havasının esmesini gerektirmiş, bu tehditle yüz yüze olan insanlar da doğal olarak nefsi müdafaa girişimlerini oluşturmuştur. Hamidiye Alayları'yla takviye edilen bu terörizm karşısında ortaya çıkan savunma girişimleri, isyan denilip en kanlı biçimlerde bastırılmıştır.

1908'in yaydığı geçici özgürlük havası yerini yeniden saldırılara ve nihayet büyük sürgün ve yok etme faaliyetlerine bıraktı. 1915 çoğunlukla "Ermeni Soykırımı" olarak bilinir ama bu girişimden tüm Müslüman olmayanlar nasiplerini almışlardır. Soykırım eylemi, Rumlara, Pontuslulara, Süryanilere ve Ezidilere karşı da aynı insafsızlıkla sürdü. Nihayet 1924'te ya-

pılan mübadele ile de Anadolu toprağındaki Hıristiyanların varlığına (İstanbul hariç olmak üzere; onların da sırası sonra gelecekti) son verildi. Türkler gelmeden önce tümüyle Hıristiyan olan Orta ve Batı Anadolu dokuz yüz yıl sonra tümüyle Hıristiyanlardan arındırılmış oldu.

Bu arındırma aslında o güne kadar bağımlılık ilişkileri altında yaşasalar da, onlarla bir tür simbiyoz ilişki içinde olan Türkleri ticaret, sanayi, mimari, güzel sanatlar, müzik ve dünya kültürüyle iç içe yaşamaktan yoksun kıldı. Anadolu'nun okuma yazma oranı birden neredeyse sıfırlandı. Mimar, mühendis, doktor, eczacı, müzisyen, tiyatrocu, demirci, taş ustası, marangoz, köşker, terzi... az rastlanır meslek erbapları oldu.

Sadece bunlar değil, sosyalist de artık pek bulunmayan bir şey haline geldi. Elbette ki, Türk sosyalistler de vardı ama 1919'a kadar Hüseyin Hilmi'nin 1910'da kurduğu ve 1913'te kapatılan Osmanlı Sosyalist Fırkası'ndan başka sosyalist/komünist örgütlenme ve adı duyulmuş bir sosyalist bulmak oldukça zordu. Halbuki Osmanlı topraklarında sayısız komünist 1880'lerden beri faaliyet sürdürüyor ve daha 1894'te *Komünist Manifesto* Ermeniceye çevrilerek Osmanlı sınırlarından içeri giriyordu. Bu yıllarda Osmanlı topraklarındaki ilk sosyalist örgütlenmeler olan Hınçak (1887) ve Taşnaksutyun (1890) Partileri Ermeni devrimcileri tarafından kurulmuştu.

"Yaşasın Sosyalizm ve Türk Sosyalizmi!"

1915, Osmanlı tebasının Hıristiyan halkını ortadan kaldırıp Anadolu'nun iktisadi ve sosyal yapısını altüst edip toplumu belki yüz yıl geriye sürüklerken, ileriye açık siyasi kan damarlarını da koparmıştı. Soykırımlara paralel olarak 1915 yılının 15 Haziran'ında 20 komünist Ermeni İstanbul'un Beyazıt Meydanı'nda devrimci marşlar söyleyerek, "yaşasın sosya-

lizm", "yasasın sosyalist Ermenistan" diyerek darağacına gidiyorlardı. Sanki 6 Mayıs 1972, elli yedi yıl önce daha kalabalık bir halde Beyazıt Meydanı'nda cereyan ediyordu.

Hınçak Partisi'nin önderlerinden Paramaz diye tanınan Madteos Sarkisyan on dokuz arkadaşıyla birlikte uzun işkencelerin ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından düzenlenen bir komplo sonucu ölüme gönderiliyorlardı.

Bu tarihten sonra artık söz konusu partilerin de onların örgütlerinin de adları bile on yıllarca hatırlanmayacak ve hatırlandığı yerde de Ermeni milliyetçileri etiketiyle anılacaklardı.

Böyle bir birikimin yok edilmesinin ardından yıllar geçtikten sonra sosyalist düşüncelerle yeni tanışan Türkler ancak 1919 ve 1920'de birbirini izleyen ama daha önceki komünist tarihe doğrudan bir atıfta bulunmadan Hüseyin Hilmi, Mustafa Suphi, Şefik Hüsnü ve adlarıyla simgelenen yeni Türk sosyalist partilerini oluşturacaklardı.

Bu partilerin kuruluşu tam da Osmanlı'nın savaşta yenildiği ve işgal altına düştüğü, Türklerin bir kurtuluş savaşı başlattığı yıllara denk gelmesi hasebiyle, "kurtuluş ve yeniden kuruluş" savaşının karşısına koyduğu, düşman kabul ettiği Hıristiyanları ne aynı savaşın bir parçası olarak kabul edebilir ne de açıktan savunabilirdi. Sovyetlerin o zamanki politikasının da böyle bir yol göstericiliği yoktu. Tam tersine Kâzım Karabekir'in Ermenilere karşı kazandığı galibiyet Sovyetler tarafından da onaylanır ve Anadolu'daki soykırımlara ilgi gösteren kimse çıkmaz. 3. Enternasyonal üyesi bir parti olan TKP'nin kurucuları Mustafa Suphi ve arkadaşlarının katledilmesi bile ciddi sayılabilecek bir tepki ile karşılaşmaz.

Böyle bir başlangıç, Türk ulusunu kurmak için diğer ulusların yok edilmesiyle başlayan bir tarihin ortağı olmaya çalışmak, kendi ulusunun kurtuluşuna böylesine angaje olmak, TKP programında "Ulusların Kendi Kaderlerini Tayin Hak-

kı"nın yer almamasını, Mustafa Suphi'nin Bakü Doğu Halkları Kurultayı'na* katılmasına karşın Anadolu topraklarındaki milli meselelere karşı duyarsızlığı getirmiş ve Kıvılcımlı'nın açık ve kısmen de Nazım'ın değinmelerinin dışında bunu bir miras olarak Kürt hareketinin yeniden canlanacağı 1960'lı yıllara kadar taşımıştır. TKP'nin Ermeni, Rum, Süryani, Ezidi soykırımlarına tavır almasının ne kadar olanaksız olduğunu 1925'te Takriri Sükûn yasası ilan edildiğinde yaptığı değerlendirmeler, Ağrı ve Dersim katliamlarına karşı aldığı tavırlar yeterli açıklıkta gösterir. TKP'nin de Kemalist iktidarla birlikte, "Şeyh Sait isyanının İngiliz emperyalizminin feodaller aracılığıyla demokratik devrimi baltalamak için çıkardığı ve bastırılmayı hakeden bir isyan" olarak nitelemesi milli meselelere ne kadar uzak durulduğunun kanıtını oluşturur. Ama Takriri Sükûn'un yarattığı dehşet, herhangi bir ders çıkarmaya yol açmayacak olsa da, komünist hareketi de önüne katmakta gecikmez.

Paramaz'dan Paramaz'a uzanan zincir

Paramaz, 1915'te İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından katledildikten hemen hemen yüz yıl sonra (16 Haziran 1915 - 5 Ekim 2014) Kobani'de Mîştenur Tepesi'nde (Irak Şam İslâm Devleti) canilerine karşı savaşırken bir kez daha özgürlük adına ölümü karşıladı. Bu kez Paramaz, Madteos Sarkisyan değil, Suphi Nejat Ağırnaslı olarak (onun için de Paramaz Kızılbaş'tı) ortaya çıkmıştı. Koparılmış tarihin bilincine varan Suphi Nejat,

* 1920'de toplanan bu kurultaya katılan ve yarıdan fazlası komünist olan 1891 delege içinde en kalabalık grupları Türk, Fars ve Ermenilerin oluşturmasının yanında Ermeni halkının katilleri olarak bilinen Enver Paşa, Halil Paşa ve Bahattin Şakir'in de, kurultaya "Fas, Cezayir, Tunus, Trablusgarp, Mısır, Arabistan ve Hindistan Devrimci Örgütleri Birliği'ni temsilen" kabul edilmiş olmaları tuhaf bir manzara yaratmaktadır.

yüz yıl önce Ermenilerin yüz yüze bırakıldığı soykırımla bugün yüz yüze gelen Kürt halkının özgürlük mücadelesindeki varlığıyla, bu kopukluğu tarihen zedelenmiş olan enternasyonalist bir tutumla Paramazlara layık bir biçimde şahsında birleştirmek istedi.

Paramaz 1915'te de öyle yapmıştı. Kendisini yargılayan İstanbul Mahkemesi'ne karşı söyledikleri bugün Kürdistan özgürlük savaşçıları tarafından da tekrarlanan sözlere çok benzemektedir. Hâkimin yönelttiği "bağımsız bir Ermenistan mı kurmak istiyorsunuz?" sorusuna yanıtı tam bir enternasyonaliste yakışacak mahiyettedir:

> Bizim için bir vatan yoktur. Biz sosyal demokratız. Biz sadece Ermenilerin kurtuluşu için çalışmıyoruz, bütün insanlığın kurtuluşu için çalışıyoruz, bizim vatanımız bütün dünyadır... Bu ülkenin refahı için yapmadığımız ne kaldı? Ermenilerin ve Türklerin kardeşliğini sağlamak için ne fedakârlıkları kabul ettik. Ne kadar enerji tükettik ve ne kadar çok kanımızı akıttık. Bu kadar acıya katlanmamızın nedeni güven yoluyla birbirimizi yükseltmek idi. Ve bizim karşılaştığımız nedir? Yalnızca bizim olağanüstü çabalarımızı yok saymakla kalmadınız, aynı zamanda bilinçli olarak bizi imha etmeye çalıştınız. Şunu unuttunuz ki, Ermenilerin imha edilmesi bütün Türkiye'nin yıkımı demektir.[1]

Gerçekten de Ermenilerle birlikte Rumların, Süryanilerin ve Ezidilerin yok edilmesi Anadolu topraklarının yıkımı anlamına gelmişti. Bir ulus kuruldu ama o toprakların bin yıllarda ürettiği o kadar çok şey yok edildi ki, bunun etkisi günümüzde tüm Türk toplumunun psikolojik bir travma altında yaşamaya devam etmesine mal oldu. Bu travma bugün de Kürt halkının yok edilmesi çabalarıyla Anadolu'nun yıkımını de-

[1] "Paramaz'ın Savunması", *Ararad Gençlik Eki*, Ermenice aslından ilgili bölümlerin çevirisi (çev. Haldun Karyol), Beyrut, 1985, No. 166.

vam ettirirken derinleştirilmekte ve ruh hastası bir toplumun oluşturulmasına bütün gücüyle devam edilmektedir.

Paramaz'ın yine savunmasında söylediği şu sözler de aynı enternasyonalist çizgiye işaret eder:

> Ben Diyarbakır'da faaliyet gösterirken, düşüncelerimi Ermeniler arasında olduğu kadar, Kürtler, Türkler, Süryaniler ve Araplar arasında da aynı şevk ve heyecanla yaydım.[2]

İdam sehpasının önünde attığı şu slogan ise sosyalizme olan bağlılıklarını gösterir:

> Siz sadece bizim vücumuzu yok edebilirsiniz, fakat inandığımız fikirleri asla. Yarın Ermenilik özgür ve sosyalist Ermenistan'ı selamlayacaktır.[3]

"Yaşasın Sosyalizm, Yaşasın Ermenistan!"

Bu şiarlar 1972'nin 6 Mayıs'ında yanıtını bulacaktır. Deniz Gezmiş'in ondan 57 yıl sonra ölümün üzerine giderken söylediği "Yaşasın sosyalizm, yaşasın Türk ve Kürt halklarının kardeşliği!" sloganı ona bir selam, ihtilalcilik ve enternasyonalizm tarihinin kendisini tekrarlaması gibidir.

* * *

Kadir Akın'ın, Paramaz'ın şahsından yola çıkarak kopan halkanın birleştirilmesine, bu doğrultuda yapılacak yeni çalışmalara ve enternasyonalizm anlayışının pratik hayatımızda hak ettiği yeri almasıyla, travmalardan uzak sağlıklı bir toplumun inşası doğrultusundaki mücadeleye bir katkı olacağına kuşkum olmayan bu çalışması, Türkiye toplumuna demokratik, sosyalist bir ufuk kazandırma mücadelesine olduğu gibi,

---

[2] A.g.e.

[3] A.g.e.

Ermeni halkına karşı olan vicdan borcuna da mütevazı bir katkı olma ve onlara Türkiye'de sadece katillerin değil, onların enternasyonalist dostlarının da olduğu mesajını iletmeye yardımcı olacaktır.

Basel, 7 Şubat 2015

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI'NIN SON YILLARI: ABDÜLHAMİD'DEN İTTİHAT TERAKKİ'YE ERMENİ KATLİAMLARI

Giriş

Mısır'ın İskenderiye limanından kalkan gemi, Atina-Pire limanından sonra İzmir'e uğramış ve ardından rotasını İstanbul'a çevirmişti. Paramaz, yolculuğu sırasında kâh yanında bulunan kitapları okumuş, kâh Kahire'de Sabah Gülyan'la yaptıkları sohbetleri zihninin içinde evirip çevirmiş, kimi zaman da güvertede ufuklara dalıp gitmişti. Kahire'den ekspres trenle kendisini İstanbul'a götürecek İsmailiye isimli buharlı geminin bulunduğu limana kadar ona eşlik eden Sabah Gülyan'la ayrılırlarken sıkı sıkı kucaklaşmışlardı. Geminin güvertesinde Gülyan'ın, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Ermeniler için nedenli tehlikeli olduğu uyarılarını tekrar hatırladı. Haziran sıcağına rağmen içi ürperdi.

Vapur İstanbul'a yaklaşmak üzereyken kafasında türlü düşüncelerle dalıp gitti. Uyuya kaldığı güvertede bağırışlar üzerine uyandı. Gemi, Galata rıhtımına küçük kayıklar tarafından taşınan halatların yardımıyla bağlanıyordu. Güverteden geminin rıhtıma yanaşmasını seyreden Paramaz, saatine baktığında vaktin öğleden sonraya ulaştığını gördü. Sabırsızlıkla karaya

çıkmayı bekliyordu. Bir süre yaşadığı, birçok kez gelip gittiği bu kenti avucunun içi gibi biliyordu.

Kafasında yol boyunca planlar kurmuştu. Hınçakların İstanbul'daki etkili ismi Hampartzum Boyacıyan'ın (Murad) gelen tehlikeyi görmediğinin ve hafife aldığının farkındaydı. Sadece legal faaliyetle Ermeni halkını bekleyen bu tehlike savuşturulamazdı. Murad'ın en son yapılan kongrede alınan kararları tanımayan tutumundan da haberdardı. Bu konu aklına gelince canı sıkıldı. Her şeye rağmen onunla da görüşecek ve ikna etmeye çalışacaktı.

Gemi karaya yanaşınca çıkmak için acele etmedi. Taşıdığı kimlik Hampartzum Kirkor adında Tekirdağlı bir zeytin tüccarına aitti. Yolcuların arasında yürüyerek limanın çıkış kapısına yöneldi ve oradan bir arabaya bindi. Önce Pera'da kendisinin beklendiği eve gitti. Geldiğini haber verdi, eşyalarını bıraktı. Sonra yürüyerek Galata'daki Roman Hanı'na gitti. Leon Balasanyan ile ortaklaşa komisyonculuk yapan Çemişgezekli partili arkadaşı Vahan Boyacıyan (Rupen), hanın içindeki dükkânında onu bekliyordu. Dr. Benne de orada olacaktı ve konuşacak çok şeyleri vardı...

Paramaz'ı bekleyen sadece arkadaşları değildi. 1913 yılının son aylarında Romanya'nın Köstence şehrinde gerçekleştirdikleri kongrenin bütün bilgisi Osmanlı Emniyetinin elindeydi. Kongreye Mısır delegesi olarak katılan Arşavir Sahakyan, Emniyet 2. Şube Müdürü Mustafa Reşat'ın sağlam adamıydı. Mısır'daki muhbirler vasıtasıyla, Paramaz daha oradayken izlenmeye alınmış; Hidiv Kumpanyası'na ait İsmailiye gemisi rıhtıma yanaşıp da Paramaz gemiden indiği andan itibaren 2. Şube'ye bağlı polisler ve Komiser Ali Rıza Öge tarafından Arşavir'in işaretiyle takip edilmeye başlanmıştı. Takip günlerce sürdü, 2. Şube'nin Ermeni Masası'na ek bir polis kadrosu çıkartıldı. Taksim Surp Agop Kilisesi'nin yakınındaki bir gazi-

noda toplanan Paramaz ve arkadaşlarının takip edildiklerinin farkına varmalarından iki gün sonra operasyon için düğmeye basıldı. Gözaltına alındılar.

Sorguları Bekir Ağa Bölüğü denen Osmanlı polisinin gözetim yerinde günlerce işkence altında sürdü. Bir ara gözaltına alınanların sayısı 170'i buldu. Operasyon, Paramaz ve arkadaşlarını yakalatan Arşavir Sahakyan'ın provokasyonlarıyla devam etti. Tutuklananların bir kısmının verilen rüşvetlerle salıverildiği biliniyordu. İlk gözaltına alındıklarında hiç kimse bu davadan idam kararı çıkacağını beklemez, ummazdı. Ancak bir yıl içinde siyasi hava tümüyle değişti. İkisi gıyabında olmak üzere 22 Ermeni Devrimci, Divan-ı Harb-i Örfi kararıyla idam cezasına çarptırıldılar ve 20'sinin idam edildikleri 15 Haziran 1915 tarihine kadar da Merkez Cezaevi'nin bodrumunda zincirli olarak tutuldular.*

Paramaz ve yoldaşlarının yakalanma öykülerine, yargılandıkları mahkemenin başkan yardımcısı Hurşit'le Paramaz'ın tartışmasına, 15 Haziran'ı 16'sına bağlayan gece yarısı saat 03.30'da Beyazıt Meydanı'na kurulan darağaçlarının önüne getirilişine ve daha önce 1887 yılında Van'daki tutuklanmasına, yargılanırken mahkemede yaptığı savunmaya bu çalışmanın ilerleyen bölümlerinde tekrar döneceğiz.

Ama önce Osmanlı'nın son yıllarına, Abdülhamid'in Ermeni katliamlarına, Jön Türklere, Meşrutiyet'in ilanına, Paramaz ve arkadaşlarının yakalanıp, yargılandıkları dönemin ve soykırımın siyasal sorumlusu İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne, Ermenilerin içinde bulunduğu duruma ve örgütlerine bakmak, onları soykırım gibi "büyük bir felaket"e götüren süreci daha iyi kavramamızı sağlayacaktır. Ayrıca Paramaz ve yol-

* Sabah Gülyan ve Varazdat yakalanmamış oldukları için bu ceza gıyaplarında verildi.

daşlarının ne türden insanlar ve devrimciler olduğunu, hangi çağa tanıklık ettiklerini, maceralarını, hedeflerini, yaptıkları ve savundukları fikirleri anlamamız bakımından da bize bir pencere açacaktır.

Osmanlı'nın son yılları ve Abdülhamid

1768-1774 Osmanlı-Rus Savaşı'yla Osmanlı'nın Kafkaslarda toprak kaybının başladığını ve her geçen zaman dilimi içerisinde bunun devam ettiğini söylemek abartı olmaz. 1789 Fransız Devrimi'nin etkisiyle hızla Avrupa'ya yayılan burjuva demokratik devrimlerinin tetiklediği ulusalcılıkla yaygınlaşan "ulus-devletlerin" birbiri ardına kurulmaları, Çarlık Rusya'sından sonra tam bir milliyetler hapishanesi görünümünde olan Osmanlı İmparatorluğu'nu da etkileyecekti. Artık "her millete bir devlet" prensibi ABD Devlet Başkanı Wilson'ın da savunduğu temel tezlerden birisiydi. Yeni-sömürgeci emperyalistlerin ulus devletlerin yaygınlaşmasından çıkarları vardı. Marksistler de yeni yeni "Ulusların kendi kaderlerini tayin hakkı" ilkesinin savunucusuydular. Mithat Paşa'nın desteğiyle II. Abdülhamid Osmanlı padişahı olurken, verdiği Meşrutiyet sözü tam da Avrupa'daki bu gelişmelere denk geliyordu. Meşrutiyet 23 Aralık 1876'da ilan edilmişti. Fakat Abdülhamid'in 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nı ('93 Harbi) bahane ederek, 14 Şubat 1878'de Meclis-i Mebusan'ı kapatması ve Kanun-i Esâsi'yi rafa kaldırarak, koyu bir istibdatta yönelmesi üzerine, anayasanın tekrar yürürlüğe koyulması ve Osmanlı Meclis-i Mebusan'ın tekrar açılmasını sağlamak için ülke içinde ve dışında yoğun bir siyasi muhalefet hareketi başlamıştı.[4] Kuşkusuz, 1856 Islahat Fermanı'nın her milletin idari yapısında yeni

[4] Ayşe Hür, "1908 Devrimi'nin İlham Kaynakları", *Taraf*, 20.07.2008.

düzenlemeler yapılmasını öngörmesi ve bu tartışmaların ışığında Ermeni Umumi Meclisi tarafından kurulan Anayasa Komitesi'nin bir yıl boyunca yaptığı tartışmalar önemliydi. 1860 yılında fiilen uygulanmaya başlayan Nizamname-i Millet-i Ermeniyan belgesi, Meşrutiyet'e giden yoldaki önemli kilometre taşlarından biri olacaktı.[5] Daha sonra değineceğimiz, 1894-1896 yılları arasındaki katliam ve zorla yerinden göç ettirme politikalarının sonucunda sadece Jön Türkler'in değil, diğer milletlerin ve onların aydınlarının da Abdülhamid zorbalığından kurtulma çabaları arttı. Sonradan kendi katilleri olacak İttihatçilerle Ermenilerin Abdülhamid'e karşı işbirliği geliştirmiş ve yapmış olmalarını, o günün koşulları içerisinde değerlendirmek gerekiyor elbette.

Bitip tükenmek bilmeyen Osmanlı-Rus savaşları sonrasında, barış görüşmelerindeki önemli konulardan bir tanesini de, Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenilerin ve Rumların uğradıkları zulüm ve haksızlıkların ortadan kaldırılması ve ayrımcılığa son verilerek durumlarının Müslüman-Türk ahaliyle eşitlenmesine ilişkin yapılan müzakereler teşkil ediyordu. Hele Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra Ermeni konusu savaş dışı koşullarda da, başta İngiltere olmak üzere, Fransa ve kısmen Almanya tarafından elçilikleri vasıtasıyla, reformların yapılması ve anayasanın güncellenerek serbest seçimlere gidilmesi konusu aktüel tutuluyor, bu konudaki talepler hiç eksilmiyordu.* Ermenilere dönük her katliamının arka-

---

[5] Zakar Mildanoğlu, "1860 Ermeni Anayasası", *Altüst*, sayı 2, Ağustos 2011, s. 34.

* Osmanlılar 1828-1829 yılları arasında Ruslarla yaptıkları savaşı kaybettiler. Bu savaş sonrası 1829 yılında imzalanan Edirne Antlaşması'yla Yunanistan bağımsızlığını elde etmiş oldu. Daha sonra Temmuz 1832'de Yunanlıların adına garantör sıfatıyla Avrupa'nın üç büyük gücü, Osmanlı ile imzaladıkları İstanbul Antlaşması ile bağımsız Yunanistan'ın sınırlarını

sından, "büyük güçlerin" payitahta nota vermesi, donanmalarını İstanbul Boğazı'na gönderme tehdidi ve Ermeni reformunu yeniden gündeme getirmeleri, Abdülhamid'i rahatsız ediyor, Osmanlı'da yaşayan Ermenilerin hak taleplerine duyulan tahammülsüzlük ve öfkeyi had safhaya çıkartıyordu. Abdülhamid, Ermenilerden kurtulunca batıdan gelecek bu tür tepki ve taleplerden de kurtulacağını sanıyordu! Abdülhamid karşıtı İttihatçıların iktidara geldikten sonra aynı yolu izlemiş olması da tarihin ironisi olsa gerek.

Abdülhamid ve Ermeniler

Bütün araştırmacılar, Osmanlı'da Ermeni meselesinin, uluslararası bir "sorun" olarak ortaya çıkışının Berlin Antlaşması ile başladığına işaret eder. Kuşkusuz Berlin Antlaşması'na giden süreç, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nın Osmanlı devleti için büyük bir yenilgi ile sonuçlanmasının ardından başlamıştı. İstanbul Ermeni Patriği'nin devreye girerek, bu savaşın sonunda yapılmasını sağladığı Ayastefanos Antlaşması, Ermeni sorununu uluslararası diplomasinin önemli bir konusu haline getiriyordu. Bu antlaşmanın 16. maddesi şöyle diyordu:

> Ermenistan'dan Rusya askerinin istilası altında bulunup yüce devletimize verilmesi gereken yerlerin boşaltılması oralarda iki devletin dostane münasebetlerine zararlı karışıklıklara yer verebileceğinden, yüce devletimiz, Ermenilerin barındığı eyaletlerde mahalli menfaatlerin gerektirdiği ıslahat ve düzenlemeyi vakit kaybetmeksizin yapmayı ve Ermenilerin, Kürtlere ve Çerkezlere karşı emniyetlerini sağlamayı garanti eder.

---

ve statüsünü garanti altına aldılar. Bu adımla Yunanlılar, Osmanlı idaresi altında bağımsızlık kazanan ilk ulus olmuştur.

Bu maddenin böyle düzenlenmesinden,[6] İngiltere rahatsız olmuştu. Ermeniler için gerekli iyileştirmeler yapılıncaya kadar Rus birliklerinin bölgede kalacak olması, Çarlık Rusyası'nın bölgedeki nüfusunu daha da arttıracağını ve kendi hegemonya alanını tehdit edeceğini düşünen İngiltere İstanbul Boğazı'na donanma gönderdi. Fransa'nın Hindistan üzerindeki hâkimiyetini 1763 Paris Antlaşması'yla İngiltere'ye bırakması ve bu zengin alt-kıtayı sömürgeleştiren İngiltere'nin temel askeri-siyasi kaygısının Hindistan ve ona ulaşan yolların güvenliğinin ve savunulmasının teşkil ettiği bir süreçte, bu yol üzerindeki Osmanlı İmparatorluğu ile kurulan ilişkiler İngiltere için çok önemliydi. Osmanlı sultanıyla yapılan bir dizi görüşme sonrasında, bu anlaşmanın geçersiz sayılması için Sultan Abdülhamid yüreklendirildi. İngiltere ve Avusturya aynı zamanda Çarlık Rusyası'nı savaşla da tehdit etti. Sonuçta Ayastefanos Antlaşması hükümsüz sayılarak, konunun tüm "büyük" devletlerin katılımıyla yeniden müzakere edilmesi sağlandı. Tarihe Berlin Konferansı olarak geçen toplantı 13 Haziran 1878'de başladı, 13 Temmuz'da sona erdi. Daha önce Osmanlı ile anlaşarak Ayastefanos'u boşa düşüren İngiltere, bu kez Rusya ile anlaşarak Berlin Antlaşması'nın en önemli maddesi olan 61. maddeyle Ermeni sorununun yeni ifadesini bulmasını sağladı. Madde şöyleydi:

> Bab-ı Ali, Ermenilerin oturdukları illerin, yeri gereği muhtaç oldukları ıslahat ve düzenlemeleri gecikmeden yapmayı ve Kürtler ile Çerkezlere karşı emniyet ve rahatlarını korumayı taahhüt eder ve bu konuda alacağı tedbirleri sırası geldikçe devletlere bildirileceğinden, adı geçen devletlerde bu tedbirlerin yapılmasını gözeteceklerdir.

---

[6] Taner Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2014, s. 87.

Bu antlaşma ile Ermeni sorunu Avrupa devletlerinin doğrudan ilgi alanına girecekti. Gelinen nokta Ermeniler için ileri bir nokta olurken, beklentileri olan özerklik ise gerçekleşmiyordu.[7]

Ermenilerin bekledikleri reformlar hiçbir zaman gerçekleşmeyecek, bitip tükenmek bilmeyen bir oyalamaca ile sorun hep ileri bir tarihe ertelenecekti. Abdülhamid'in oyalamaları karşısında İngiltere'nin savaş gemilerini Ege'ye göndermesi ve Çanakkale Boğazı'nın "zorlanacağı" lafları üzerine Abdülhamid bölgeye bir heyet göndermeyi kabul edecekti. Bu heyet ıslahat için nelerin yapılabileceğini araştırmaya başlayacaktı. 1880 yılında Berlin Antlaşması'nı paraf etmiş ülkeler, Ermenilerin içinde bulunduğu koşulların iyileştirilmesine ilişkin yeni bir notayı İstanbul'a verecekler ama bundan da bir sonuç çıkmayacaktı. Türk Osmanlılar, Ermenilerin konuyu abarttığı ve Avrupa'da yaşayan Ermenilerin de konunun büyütülmesinde rol oynadığı kanaatindeydiler ve cevap olarak bu kanaatlerini Avrupa devletlerine bildirdiler. Abdülhamid'in ustaca ve kurnazca sürdürdüğü oyalama ve meseleyi unutturma politikasının başarılı olduğu ortadaydı. Osmanlı rejimi reform yapmak bir yana, Ermenilerin yaşadığı bölgelerde kontrolü sağlayabilmek için Kürtlerden oluşan Hamidiye Alayları'nı kuruyordu. Bu ise, Ermenilere uygulanan şiddet ve katliamın 1890'lı yıllarda bir başka düzleme geçmesi anlamına geliyordu. Osmanlı Devleti'nin toprak kaybı ve çöküş süreciyle birlikte devletin birliği pan-İslâmist ideoloji etrafında sağlanmaya çalışılacak; İslâmi motif, resmi devlet ideolojisi olarak öne çıkacaktı. Özellikle Ermenilerin, toplumsal olarak dışlanmaları, bu dönemde bilinçli bir politika olarak yürütülmeye çalışıldı. Erme-

[7] Bkz. Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, Belge Yayınları, İstanbul, 1987, aktaran T. Akçam, a.g.e., s.85.

niler, baskı ve istibdat rejiminin egemenliğini sürdürebilmesi için "günah keçisi" haline sokuldu. Irkçılığa benzer bir söylem Müslüman olmayan bütün kesimler, ama özellikle de Ermeniler için giderek daha fazla söylenir oldu.[8]

1877-1878 yenilgisi, aynı zamanda sonuçları itibariyle İngiltere ile kurulmuş olan ittifak ve himaye siyasetinde bir hayal kırıklığına tekabül eder. Osmanlı seçkinlerinin, devletin bekası ve toprak bütünlüğünü güvence altına alabilecek yeni bir koruyucu arayışı bu sürece denk gelir ve Almanya ile ilk buluşma gerçekleşir. Alman İmparatoru II. Wilhelm, Osmanlı topraklarını iki kez ziyaret eder. İlk ziyaret 1889 yılındadır. Özellikle 1898 Ekim ayında yaptığı ikinci ziyarette Şam'da Selahaddin-i Eyyubi'nin türbesi önünde yaptığı konuşmada "300 milyon Müslümanın halifesi olan Padişah'ın dostu ve koruyucusu olduğunu ve öyle kalacağını" söylemesi, Almanya'nın İngiltere'nin yerine aday olduğunun ilanı olarak anlaşılacaktı. Ünlü Goltz Paşa'nın gelişiyle, Osmanlı Ordusu'nda Alman/Prusya etkisinin 1883'ten itibaren büyük bir hızla yerleşmeye başladığına tanık olunacaktı.

Avrupalıların reformlara zorlamak için sıkıştırması ve Osmanlı İmparatorluğu'nun hukuksal-politik değişikliklere direnmesi, Ermeni sorununu bir başka düzleme taşıyacak, Ermenilerin eşitlik ve diğer hakları için seslerini yükseltmeleri, baskı ve şiddet politikası ile karşılık görecek, toplu katliamların yolu da açılacaktı. Osmanlının gayri Müslimlere karşı gösterdiği tahammülsüzlük, tebaa anlayışı, inkâr ve onları aşağılama kültürüyle birleşince ortaya vahşet görüntüleri çıkacaktı.

---

[8] T. Akçam, a.g.e., s. 95.

Sasun katliamı

Ermeniler, direnişlerinin simge yerlerinden olan Sasun'da 1894 yılında ayaklandılar.[9] Aslında Sasun direnişi, bölgede kısmi bir örgütlenmesi olan Hınçak ve Taşnaktsutyun'un uzun süredir yarattıkları fiili direnişin açığa çıkması anlamına geliyordu. 1890'lı yıllarda, Muş'a 45 km uzaklıkta bulunan 2700 metre yüksekliğindeki Andok Dağı'na çıkan ve orada direnişi canlı tutan Ermeni militanlar, bir anlamda direnişe yol göstermişlerdir. Yıllardır gördükleri zulüm, Hamidiye Alayları'nın kurulmasıyla katmerli bir hal almıştı. Devlete verdikleri vergilerin yanında bir de Kürt aşiretlerine vergi vermek zorunda kalmış olmaları, onları dayanamayacakları bir noktaya getirmişti. Bu durumu İstanbul'a şikâyet eden Ermeni köylüler, aynı zamanda bölgede Osmanlı'yı temsil eden valiyi de şikâyet etmiş oluyorlardı. Bu duruma sinirlenen valinin Müslüman halkı kışkırtması sonucu Ermenilere ait ev ve dükkânların yağmalanması ve ölümlerin olması üzerine bölgede Ermeniler arasında örgütlü olan Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'nin (SDHP) çağrısıyla Ermeniler kitlesel olarak dağa çıkarlar.

1890 yılında Kumkapı mitingini örgütleyen ve Sasun'a geçen direnişin önderlerinden ve bölgede çok sevilen Hampartzum Boyacıyan (Murad) da Sasun direnişçileriyle birlikte savaşmaktaydı. Genç yaşlarda Hınçak Partisi ile ilişkilenen Hacınlı Murad, İstanbul ve Cenevre'de tıp tahsili yapmıştı. Osmanlı merkezi otoritesine başkaldırı olan bu ayaklanmanın başka bir özelliği de bölgedeki Kürt ağa ve beylere de karşı olmasıydı. Ayaklanmada Hınçakların sosyalist, halkçı propa-

---

[9] Ermeni geleneğine göre, Sasun'a ilk defa Asuristan Kralı Senekerim'in oğlu Sanasar yerleşir ve yöre onun ismiyle "Sanasun" diye anılır (bkz. Antranik Çelebyan, *Antranik Paşa*, Peri Yayınları, İstanbul, 2003, s. 107).

gandalarının etkisi büyüktü. Sasun'daki bu durum İstanbul'a, büyük bir "Ermeni ayaklanması" olarak yansıtıldı. Bunun üzerine Ermeni köylülerin üzerine ordu birlikleri gönderildi ve büyük bir kıyım yaşandı. Bu kıyım esnasında Murad birkaç arkadaşıyla birlikte bir mağarada kıstırılacak ve tutuklanacaktı. Murad, Muş'ta görülen mahkeme sonrasında idam cezasına çarptırılacak, cezası daha sonra ömür boyu hapse çevrilecekti.[10] Arkadaşlarının Muş Cezaevi'nden kaçma teklifini ise mahkemede yapacağı savunmayı gerekçe göstererek kabul etmeyecekti.[11] Sasun'da yaşanan bu katliam sonrası, İngiltere, Fransa ve Rusya'nın devreye girmesi üzerine bölgeye gönderilen Osmanlı heyeti, çalışmalarını ve gidiş gerekçelerini "köyleri yağmalayan, Ermeni eşkıyanın işledikleri cinayetleri incelemek" diye açıklayınca İngilizlerin protestosu ile karşılaştı.*

Sasun ayaklanması nedeniyle Ermeni halkı, hem bölge valisinin kışkırtmasıyla hem de olayları önlemek üzere merkez-

---

[10] A. Çelebyan, a.g.e., s. 63.

Hampartzum Boyacıyan, sürgüne gönderildiği Tripoli (Trablus) şehrinde iken 1905 yılında Hınçakların yaptığı kongrede merkez komiteye seçilir. Ayru yıl arkadaşları tarafından sürgün bölgesinden kaçırılır. Boyacıyan, Paris ve Kahire'den sonra Amerika'ya gider. Meşrutiyetin ilanından sonra İstanbul'a geri döner ve Meclis-i Mebusan'a Kilikya vekili olarak girer. 1915'te Paramaz'la birlikte yargılanan ama serbest bırakılan Murad, soykırım sırasında sürüldüğü Kayseri'de, kaderi Paramaz'dan farklı olmaz ve idam edilir. İdam sehpasında: "Ben ve arkadaşlarım, tüm Ermeniler, Türkiye'de yaşayan halkların eşit yaşamalarından başka bir şey istemedik. Adalet ve özgürlük hakkı için savaşanlar idamlardan korkmazlar, suçsuzları ve halkını severek mücadele edenleri idamlarla susturmaya çalışanlar korksunlar" diyecektir (bkz. A. Çelebyan, a.g.e., s. 64).

* Ermeni soykırımının bütün çıplaklığıyla ve belgelere dayanarak gün yüzüne çıkmış olmasına rağmen, hâlâ "Ermeni çeteleri Müslümanları katletti" dezenformasyonunun tarihsel köklerini görmek bakımından Osmanlı Hükümeti'nin bu tutumu önemlidir.

den gönderilen ordu birlikleri vasıtasıyla iki kez kıyımdan geçirildi. Üstelik Ermeni köylülerinin vergi konusundaki talepleri Payitaht tarafından haklı bulunmuş ve eziyet gördüklerine ilişkin şikâyetleri de kabul görmüştü. Dört kez sadrazamlık yapmış olan Kâmil Paşa, Sasun Ermenilerinin "yakılıp öldürülmesine"ne hatıralarında atıfta bulunmuştu.[12]

Yirmi dört gün süren Sasun katliamı, Ermenileri hedef alan, herhangi bir savaş ortamının olmadığı koşullarda gerçekleştirilmiş ilk katliamlardan birisiydi. Bu katliamda ilk kez kullanılan Hamidiye Alayları, Kürtlerle Ermenilerin arasına sokulmuş bir kamaydı aynı zamanda. Kimi dönemlerde merkezi otoriteye karşı yerel işbirlikleri yapan Ermeni ve Kürt halkı, Sasun katliamından sonra birbirine daha mesafeli duracaklardı. Üstelik Abdülhamid, Avrupa devletlerine karşı Sasun olaylarını, Ermeni ve Kürtler arasında çıkan çatışmalar biçiminde sunma şansını yakaladı. Katliamdan sonra üç devletin ortak girişimiyle bir reform paketi hazırlanarak Osmanlı hükümetine sunuldu. Abdülhamid, itirazlarına ve önceleri ağırdan almasına rağmen, sonunda bu reform paketini kabul etti. Bu pakette, bölgeye Hıristiyan valilerin atanması, üç ülkenin de katılacağı bölgedeki reform girişimlerini denetleyecek sürekli bir komisyonun oluşturulması gibi noktalar esnetilerek, yabancı devletlerin denetim şansı azaltılır. İdari, adli alanlara ek olarak vergi toplama alanlarında yapılacağı söz verilen reformlar arasında, Hıristiyanların memur alınmaları, polis ve jandarmaya dahil edilmeleri gibi hususlar da bulunuyordu.[13]

---

[12] Bkz. Mehmet Kamil Paşa, *Hatırat-ı Sadr-ı Esbak Kamil Paşa*, İstanbul, 1913, aktaran Vahakn N. Dadrian, *Ermeni Soykırım Tarihi Balkanlardan Anadolu ve Kafkasya'ya Etnik Çatışma*, Belge Yayınları, İstanbul, 2008, s. 183.

[13] T. Akçam, a.g.e., s. 92.

İkinci Sasun direnişi, 1904 yılında yeniden başladı. 1895 yıllarında adı daha sonra sıkça duyulacak olan Antranik, bölgedeki örgütlenmesini hız kesmeden sürdürmüş ve birkaç bine ulaşan silahlı bir gücü kontrol eder duruma gelmişti. Antranik kısmen Taşnaktsutyun'la da ilişki içerisindeydi. Birkaç ay süren direniş sonrasında üç bine yakın Ermeni ölürken, yüzlerce hükümet askeri de hayatını kaybedecekti. Kuşatma içine alınan Antranik ve yanındaki silahlı birlik, kuşatmayı yararak İran, oradan da Kafkasya'ya geçmeyi başaracaktı. Adı Ermeniler arasında efsane olan Antranik, daha sonra sırasıyla Viyana, Cenevre ve Kahire'ye gidecek, 1912 yılındaki Balkan Savaşı sırasında Ermenilerden kurulu bir birliği komuta edecekti.[14]

Hınçakların İstanbul gösterisi

Kimi araştırmacıların, Fatih Sultan Mehmed tarafından İstanbul'un fethinden sonra gayri Müslimlerin İstanbul'da yaptığı ilk gösteri diye niteledikleri ve 1 Ekim 1895 yılında gerçekleşen eyleme 4 bin kişi katılmıştır.* Sasun katliamının, taşradaki Ermeni halkının yaşadığı zorlukların, vergi adaletsizliğinin ve medeni haklar üzerindeki yasakların protesto edileceği gösteriye müdahale edilir. Osmanlı hükümet merkezinin bulundu-

[14] O yıllarda orada savaş muhabirliği yapan Troçki, bu Ermeni devrimcisini tanıma ve yakından gözlemleme şansına sahip olmuştur. Troçki Antranik'in kendisini şöyle tanımladığını yazmaktadır: "Ben milliyetçi değilim... Bir tek millet tanıyorum o da ezilenlerin milleti" (bkz. Recep Maraşlı, *Ermeni Ulusal Kurtuluş Hareketi ve 1915 Soykırımı*, Peri Yayınları, İstanbul, 2005, s. 169).

* Daha önce 1890 yılının Temmuz ayında, Yıldız Sarayı'na kadar sürecek bir yürüyüş organize edilecek ama toplanma yeri olan Kumkapı Ermeni Kilisesi bölgesinde polisin yürüyüş yapacak topluluğu dağıtmasıyla bu eylem gerçekleşemeyecektir.

ğu Bab-ı Ali'ye dilekçe vermek için yapılacak yürüyüşten ibaret olan bu gösteride, karşılıklı açılan ateş sırasında bir Osmanlı zabitinin ölümü üzerine şehirde üç gün sürecek bir Ermeni katliamı başlayacaktı. Hınçakların örgütlediği bu gösteriye katılanların çoğu; geçimlerini sağlamak için başkente gelen, iç kesimlerde yaşayan muhtaç ailelerini geçindirmek için para biriktirmeye çalışan hamallar, emekçiler ve Hınçakların örgütlediği hizmetçiler gibi mütevazı taşralılardı.[15] Ermenilere saldırılar üç gün boyunca devam eder. İstanbul'da o tarihte bulunan İttihat ve Terakki yönetimi, daha önce ve olaylar sonrası gerçekleşen Ermeni katliamına ilişkin bir şey demedikleri gibi, Ermeni vatandaşların yaptığı "küstahlığa" dikkat çeken bildiriler dağıtırlar. Bu bildirilerde şunlar yer alıyor:

> Müslümanlar ve ey sevgili vatandaşlarımız, Türkler! Ermeniler devletimizin en büyük makamı olan ve bütün Avrupalılarca tanınıp hürmet gören Bab-ı Ali'yi basmaya kadar cüret ettiler. Payitahtımızı sarstılar. Ermeni vatandaşlarımızın bu küstahane hareketleri mucibi teessüfümüzdür.[16]

Bu aynı zamanda İttihatçıların da İstanbul'daki ilk eylemidir. Daha önceden "bindirilmiş kıta" denebilecek kalabalıklar hazırda bekletilmiş; göstericilere yapılan müdahale sonrası uçlarına demir giydirilmiş sopalar bu güruha dağıtılarak katliama kapı aralanmıştır. Olaya tanık olan Avusturya Askeri Ataşesi, bu sopaların "ucuna demir raptedilmiş değnekler" olduğunu söyler.

> İşaret verilince bu sopaları taşıyan kalabalıklar, genç, yaşlı ya da kadın, erkek demeden Ermenileri öldürmeye başladılar...

---

[15] V.N. Dadrian, a.g.e., s. 189.

[16] T. Akçam, a.g.e., s. 118.

> Kurbanlar kafalarına vurularak öldürülüyordu. Gözlerimin önünde yaşanan bu olaylara defalarca tanık oldum.[17]

Hem Sasun, hem de İstanbul'da yaşananlar aslında, bundan sonra gelecek Ermeni katliamlarının habercisi olduğu gibi, bu katliamlarda kullanılacak kışkırtma taktiğinin ne olacağını da bize göstermektedir. Devlette devamlılığın sıkça vurgulandığı bir yerde, bu devamlılığın(!) içine katliam taktik ve yöntemlerinin de kışkırtmaların gireceğinden kuşku duymamak gerekir.[18]

Zeytun ayaklanması

Osmanlının, Ermenileri isyana zorlayarak ardından katliam gerçekleştirmek niyetinde olduğuna en iyi örnek Zeytun ayaklanmasıdır. Benzer uygulamaları Osmanlı başka yerlerde de devreye sokacaktır. 1895'in 24 Ekim'inde başlayan ve 1896 yı-

---

[17] Bkz. Wladimir Giesl, *Zwei Jahrzehnte im Nahen Orient* (Yakın Doğu'da Yirmi Yıl), Tümgeneral R.V. Steinitz (ed.), Berlin, 1927, aktaran V.N. Dadrian, a.g.e., s. 190.

[18] 1955 yılının 6-7 Eylül'ünde, Selanik'te Atatürk'ün doğduğu evin Rumlar tarafından bombalandığı haberiyle İstanbul'da Rum ve Ermenilere dönük gün boyu saldırılar gerçekleştirilir. İşyerleri, kiliseler yakılıp yıkılır. Kadınlara tecavüz edilir, insanlar öldürülür. Sonradan bu olayın ve haberin veriliş biçiminin bilinçli bir kışkırtma olduğu anlaşılır. Atatürk'ün evine bombayı koyan Oktay Engin Yunanistan'da bir süre tutuklu kalır. Daha sonra iade edildiği Türkiye'de, Emniyet Müdürlüğü Planlama Daire Başkanlığı görevinin ardından, Eskişehir ve Nevşehir Valiliği görevlerinde bulunur. Dönemin Özel Harp Dairesi Başkanı Sabri Yirmibeşoğlu da, sonradan bu olayı "başarılı bir iş çıkardık" diyerek açıklayacaktır. Daha sonra bu saldırıları, İstanbul dışından getirilen ve hazırda bekletilerek ellerine aynı tornadan çıkmış kalaslar verilen bir kalabalığın başlattığı anlaşılacaktı! (Ayrıntılı bilgi için bkz. Dilek Güven, *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında 6-7 Eylül Olayları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006).

lının 2 Şubat'ına kadar süren Maraş'a 65 kilometre mesafedeki Zeytun'daki ayaklanma, Ermenilerin hangi koşullarda yaşadıkları ve taleplerinin neler olduğunu anlamamız bakımından önemlidir. SDHP'nin görece örgütlü olduğu Zeytun'daki Ermeniler, uzun süredir kendilerine dönük bir katliam hazırlığı içinde olunduğunu hissediyor ve kimi tedbirler de almaya çalışıyorlardı. Kilikya bölgesindeki Zeytun ve Hacın'daki Ermeni faaliyetleri, belli ki İstanbul'u bile rahatsız etmiş, Zeytun kazasının kaymakamı görevden alınarak yerine Ermeni düşmanı Avni Bey atanmıştı.[19] 24 Ekim gecesi Ermeni köylerine doğru ilerleyen Osmanlı güçlerine, ateş açılarak karşılık verilir. Askeri birliklerin kumandanının da beklediği bu saldırı, İstanbul'a çekilen telgrafla, "Ermenilerin isyan ettiği ve acımasızca Müslüman katletmeye başladığı" biçiminde bildirilir ve Ermeni yerleşim yerlerine dönük kapsamlı bir saldırı başlar. Bunun üzerine Hınçakların öncülüğünde Zeytunlular ayaklanırlar. Çarpışmalar günlerce sürer. Oldukça kalabalık Osmanlı ordusu, İzmir Zeybek Tümeni'nden takviye almasına rağmen ayaklanmayı bastıramaz. Kışın da bastırmasıyla birlikte karşılıklı olarak binlerce kayıp verilmesinin ardından, Avrupalı devletlerinin araya girmesiyle görüşmeler başlar. Abdülhamid'in anlaşmaya yanaşması, Osmanlıların kaybının büyüklüğüne işaret ediyordu. Zorlu geçen müzakerelerden sonra antlaşma 12 Şubat'ta yürürlüğe girer. Antlaşmaya göre Osmanlı Padişahı Abdülhamid, Zeytunlulara vergi muafiyeti tanımayı, yargıç dışında tüm devlet görevlilerinin ve adliye memurlarının Zeytun halkından atamayı kabul etti. Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin öngördüğü reformlar da bu sayede yeniden gündeme gelecekti. 12 Şubat Antlaşması'nın en önemli maddesi, Zeytun kazasına Hıristiyan bir kaymakamın atanmasının sö-

[19] V.N. Dadrian, a.g.e., s. 201.

zünün verilmesiydi.[20] Gerçi sözü verilen kaymakamın atanması için beş ay, göreve başlayabilmesi için de iki ay daha geçmesi beklenecekti. Bu antlaşmanın sonunda isyanın dört lideri, araya giren Avrupa devletlerinin temsilcilerinin müzakeresi sonucu Mersin limanına getirilerek, 12 Mart günü Fransa'nın Marsilya şehrine gitmek için gemiyle yola çıktılar. Zeytun ayaklanması ve silahlı direnişi, Adana Ermenilerini katliama uğramaktan bir süreliğine kurtarmış gibi görünüyordu.

Van olayları

Van bölgesi, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı, kutsal saydıkları ve onlar için her zaman önemli bir yerleşim alanı olmuştu. Ermeniler altı vilayeti kapsayan bütün bu bölgeyi kutsal kabul ediyor ama eski Ermeni kilisesi geleneklerine bağlı bir Ermeni kültür ve uygarlık merkezi saydıkları Van'a özel önem veriyorlardı. Rusya'nın sınır komşusu olması ve Rus konsolosluğunun yarattığı etkiyi dengeleyebilmek için, Fransa ve İngiltere de Van şehrinde konsolosluklar açmıştı. Van, nüfus dağılımı olarak Ermenilerin ve Kürtlerin, Türklerle denge kurdukları bir yapıdaydı. Van'ın bir özelliği de, Osmanlı merkezi yapısının kimi uygulamalarına karşı Ermenilerin ve Kürtlerin birlikte tutum geliştirebildikleri ender merkezlerden biri olmasıydı. Kürtlerin Ermenilere karşı kışkırtılması ve işbirliklerinin bozulması için İstanbul'un özel bir gayret gösterdiği; kentin dış çeperlerine göçer durumda bulunan Kürt aşiretlerinin iskân edilmesine ve bunların Osmanlıya sadık aşiretlerden olmasına da özel çaba sarf ettiği gözlerden kaçmıyordu. Van aynı zamanda farklı Ermeni partilerinin de örgütlendiği bir alandı. Hınçaklar ve Taşnaklar'ın yanı sıra Armenekanlar'ın da güçlü

[20] V.N. Dadrian, a.g.e., s. 203.

olduğu bir yerdi ve sınır boyu olması nedeniyle silahlı bir gücü barındırabilmeleri bakımından da diğer Ermeni yerleşim yerlerinden farklı konumdaydı. Ermeni örgütleri, Ermenilere zulmeden yerel yöneticilerin yanı sıra, Kürt ve Çerkezlerden de hesap sorabiliyor, onlarla silahlı çatışmalara girebiliyorlardı. Abdülhamid'in yaveri olan Saadettin Paşa'nın Van'a güya "teftiş" için gelmesinin, Ermenilere dönük bir kışkırtma hazırlığı olduğunu Fransa'nın İstanbul Maslahatgüzarı M. De la Bouliniere raporunda belirtecekti.[21] Nitekim uzun süredir devam eden gerilim, küçük bir çatışmayla büyük bir kargaşanın çıkmasına ve ortalığın yangın yerine dönmesine yetecekti. 1896 yılında bir Türk devriyesi ile ya Ermeni devrimciler ya da Türk tuz kaçakçıları olduğundan şüphelenilen grup arasında çıkan çatışmada iki Türk askerinin ölmesi, Ermenilerin "Büyük Van Olayları" dedikleri olayların patlamasını tetikledi.[22] Olaylar dokuz gün sürdü. Daha önce Ermeni katliamı gerçekleştirilen yerlerde uygulanan taktik ve kışkırtmalar aynı biçimde uygulamaya sokuldu. Ancak Van'da Ermeniler oldukça örgütlü, güçlü ve silahlıydılar. Ermeni partilerinin liderleri hemen ortak bir savunma kurulu oluşturdular. Çatışmalar boyunca her iki taraftan da yüzlerce insan öldü. Sonuçta İngilizlerin araya girmesi ile bir antlaşma yapıldı. Çatışan gruplar yabancı devletlerin konsoloslarının gözetiminde sınır dışına çıkacaklardı. Sayıları 1.000 civarında olan Armenek, Taşnak ve Hınçaklar, hükümet yetkililerinin İran sınırına kadar güvenli geçişlerini garanti etmesi üzerine çekilirlerken, Kara Hisar Dağı'nda pusuya düşürülerek imha edildiler ve geriye sadece 25 Ermeni

[21] V.N. Dadrian, a.g.e., s. 212.

[22] V.N. Dadrian, a.g.e., s. 213.

savaşçısı kaldı.* Van katliamında şehir merkezinin dışındaki köylerde binlerce Ermeni ölürken, kent merkezindeki Ermeniler bu katliamdan pek etkilenmediler.** Hâlbuki hükümet güçleri, Van merkezinde oldukça kalabalık olan Ermenilere iyi bir ders vermek ve nüfuslarını azaltmak istiyorlardı.

1890 yılından sonra Abdülhamid, Hamidiye Alayları'nı kurarken, henüz Bab-ı Ali'ye karşı hiçbir ayaklanmanın olmadığı Rus-Kafkas sınırına öncelik vermişti. Timur şöyle yazıyor:

> Bunda gerçek payı olsa bile, o dönemde Ermeni sorununun Osmanlı Devleti'nin bütünlüğüyle ilgili uluslararası bir sorun halini aldığını unutmamak lazımdır. Bizzat Sultan ise Hamidiye Alayları'nı Rusya'ya karşı düşündüğünü söylemiştir.[23]

Abdülhamid'in Ermenilerin son derece zengin olduklarını, Osmanlı memurlarının 1/3'ünü oluşturduklarını, az vergi verip askerlik yapmadıklarını düşündüğü ve hakaret etmekten de geri durmadığı koşullarda, Hamidiye Alayları'nın, Rusya'ya karşı kurulmuş olsalar bile, bu bölgede Ermenilere rahat vermeyecek olmasına şaşırmamak gerekir![24]

Van katliamından sonra orada örgütlü olan Ermeni partileri, çöken örgütlerini yeniden kurmak ve canlandırmak için tedbirler alacaklar, Kafkasya ve İran'daki kadrolarını oraya kaydıracaklardı. Hınçaklar da çatışmalarda ölen partilerinin Van sorumlusu Martik Saruhanyan'ın yerini doldurmak üzere

---

* Ermeni siyasi partilerini çalışmanın ilerleyen bölümlerinde inceleyeceğiz.

** Bir yıl sonra, 13 Eylül 1897 yılında, Madteos Sarkisyan (Paramaz) arkadaşlarıyla birlikte Van'da faaliyette bulunurken yakalanacak ve idamla yargılanacaktır.

[23] Taner Timur, *Osmanlı Çalışmaları*, V Yayınları, Ankara, 1989, s. 329.

[24] T. Akçam, a.g.e., s. 95.

birkaç mangalık fedai grubuyla birlikte Paramaz'ı 1897 yılında Van'a göndermişlerdi.

Madteos Sarkisyan'ın (Paramaz) Van'a gelişi

Madteos Sarkisyan* 1863 yılında Meğri'de doğmuş, ilkokulu bitirdikten sonra 1879'da Eçmiadzin'deki Kevorkyan Ruhban Okulu'na kabul edilmiş, talebeliğinin 3. yılında gizli öğrenci gruplarına katıldığı için okuldan uzaklaştırılmıştı. Paramaz, 1883 yılında öğretmenlik yapabilme hakkını elde ederek, Nahcivan'a gider. Bu dönemde, Tiflis'teki Nersesyan Okulu'ndan mezun olduktan sonra Nahcivan'ın Cahuk köyünde bir okul açan Sabah Gülyan (Stefan Der-Danielyan) ile tanışır.** Paramaz, Sabah Gülyan'ın konuşmacı olduğu ve gizli yapılan seminerlere katılıyordu. Döneminin devrimci hareketlerinin tarih, düşünce ve programlarıyla tanıştıktan sonra 1890'lı yılların başında Hınçak Partisi'ne üye olmuştu. Bir yandan öğretmenlik yaparken bir yandan da kendi eğitimini geliştiriyor ve Rus devrimcilerinin kitaplarını okuyordu. Partideki devrimci çalışmalarına İran'da, özellikle Ermeni nüfusun çoğunlukla yaşadığı Ardabil, Salmast, Payacuk'ta başlayan Paramaz, Ardabil'de 1 yıl kadar öğretmenlik de yaptı. Kısa bir süre sonra, İran üzerinden Batı Ermenistan'a geçerek Ermeni fedailerinin destekçisi ve örgütleyicisi oldu. Osmanlı polisi Paramaz ve arkadaşlarının Van'a geldiği haberini almış, peşlerine düşmüştü.[25]

---

* Bundan sonra adı Paramaz olarak geçecek.

** Bu tanışıklık her ikisinin hayatlarını da etkileyecekti. Her ikisi de, daha sonraki yıllarda Hınçak Partisi'nin önemli liderleri arasına girdi ve Hınçakların tarihinde önemli bir yer kazandılar.

[25] Dr. H.M. Bogosyan, *Tarih ve Edebiyat Dergisi*, Ermenice aslından ilgili bölümlerin çevirisi (çev. Haldun Karyol Erivan), 1988, s. 104.

Paramaz'ın Van'daki tutukluluğu

Van, Paramaz gelmeden önce de Hınçakların, Armenekanlardan sonra en kalabalık oldukları yerleşim alanıydı.[26] Dadrian, Hınçakların Van örgütlenmesini şu cümlelerle anlatır:

> Hınçaklar apolitik Ermeni kitleleri bilinçlendirirken, bir yandan baskı aracı otoritelere meydan okuyacak bir taktik olarak cesaret gösterisine inanıyor ve arada sırada buna başvuruyorlardı. Parti, komşu Kafkasyalı 25 yaşında bir üniversite öğrencisi tarafından yönetiliyordu. Lider, emrinde her biri 8-15 kişiden oluşan birkaç yüz mangaya sahip olmakla övünüyordu. Oysa bu grupların çok az bir eğitimi vardı ve ellerindeki tüfek sayısı ikiyi geçmiyordu. Liderin inancı şöyle özetleniyordu: Eğer toplam dört milyon Ermeniden sadece 100 bini sağ kalır ama sonuçta sosyalist bir rejimde özgürce yaşarlarsa bundan memnuniyet duyarız.

Dadrian alıntı yaptığı, zamanının bir Ermeni yazarının, genç Ermeni devrimcisiyle ilgili sözlerini ise: "Fildişi kule ütopyacısı... Nazik, çok samimi, dosdoğru, katı disiplinli, ötekilerle ilişkilerinde korkunç dürüst bir delikanlı" diye aktaracaktır.[27]

Hınçaklar sınırlı olan güç kaynaklarını silaha başvurma eğilimleriyle dengelemeye çalışarak, Ermeni halkına zulmettiklerine inandıkları Kürtleri ve Türkleri cezalandırıyorlardı. Rejimle işbirliği yaptıklarını düşündükleri ya da kendi amaçlarını gerçekleştirmelerinin önünde engel gördükleri Ermenileri de cezalandırmaktan geri durmuyorlardı. 1896 Haziran soykırımından hemen önce, Hınçakların bir intikam eyleminde Norduz ve Hayotz Tzor bölgelerini kılıçtan geçirip, ateşe vere-

---

[26] V.N. Dadrian, a.g.e., s. 207.

[27] Bkz. Hamparzoum Yeramian, *Houshartzan Van-Vuspourakanee* (Van-Vaspourrakan'ın Anısına), Cilt 1, İskenderiye, Mısır, 1929, aktaran V. N. Dadrian, a.g.e., s. 208.

rek çok sayıda insanı öldüren Kürt çete reisi Şakir'i öldürme girişimleri başarısız olmuştu. Paramaz arkadaşlarıyla Van'a yeni gelmişti ki bir operasyon sonucu yakalanacaktı. Osmanlı arşiv belgelerinde Paramaz ve arkadaşlarının yakalanma tutanakları şöyledir:[28]

Ermeni Fesat Komitesi Üyelerinden Bazılarının Yakalanması (Eylül 1897)

İsyan çıkarmak, için bazı faaliyetlerde bulundukları haber alınan Rusyalı Paramaz Paramazyan'ın kurduğu ve daha sonra Hınçak Komitesi'ne katılan Ermeni komitesiyle, içlerinde Padişah tarafından affedilen Minas oğlu Melkon ve Van'da polis ve zaptiyeler ile çatışan komite üyeleriyle onlara yataklık eden Ermenilerden bazılarının yakalandığı, bunlarla birlikte bazı eşya ve silahların da ele geçirildiği:

Sıra Numarası 61, Zabıt Varakası

Hınçak Komitesi Reisi Paramazyan Paramaz	Biraderi Arşak	Alpak'ın Deyr karyeli Avedis
Rusyalı Mardiros Kendisini Sivanlı gösterdiği ve yedinde *(yanında)* rovil derdest olunduğu *(yakalandığı)*	Akdemce mazhar-ı afv-ı şahane *(padişah tarafında affedilme şeferine nail)* olan komite reislerinden Terzi Betrik Mahalleli Manas oğlu Melkon yedinde *(yanında)* bir aded rovil derdest olunduğu *(yakalandığı)*	Gevaş'ın Pagan karyeli Papas oğlu Bedros *Eşkıya*

[28] *Osmanlı Belgelerinde Ermeni Rus ilişkileri* (1841-1898), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2006, s. 122-124.

Müküs'in Deşt karyeli Sakar oğlu Bedros *Eşkıya*	Köşk karyeli Halo oğlu Aleksan *Eşkıya*	Karçıkan'ın Surb karyeli Gürcü veled-i Şirokye Eşkıya ve Rusya'nın Tiflis Kasabası'ndan olduğu
Karçıkan'ın Göllü karyeli Kazar oğlu Bedo *Eşkıya*	Ahlat'ın (Bitlis) Karmuç karyeli Niko Veled-i Kako isim müsteâr *(lakap)* *Eşkıya*	Mustafapaşa Mahalleli Şataklı (Bitlis)Şahin oğlu Kör Karabet Eşkıyalara yataklık eden
Mahalle-i mezkûreli *(evvelce bahsolunmuş mahalleli)* Tatos oğlu Avedis Komiteye yatak olup hanesinden evrak ve eşyayı muzırra *(zararlı eşya)* derdest olduğu *(yakalandığı)*	Murahhasahâne dükkâncısı Manas oğlu Tatos Eşkıyalara muâvenetle *(yardımla)* Bedros'la rovilini ihtifâ ettiği *(sakladığı)*	Hamiç oğlu Mahalleli Avak oğlu Setrak Eşkıyalara muâvenetle *(yardımla)* Paramazyan Arşak'ı Polis Fehmi Efendi elinden kurtarıp firar ettiren

Van ve mülhakatınca (bağlı yerlerde) millet-i Ermeniyânın zihinlerini tahdiş (karıştırarak) ve fikr-i ifsâdlarına (bozmak) tâbiiyet ettirmek (yanlarına çekmek) hemen memleketçe bir şûriş (kargaşa) ve fesad çıkartmak ve ahali-i Hıristiyaniyeyi kısmen isyan ve emâkin-i emiriyeye (devlet toprakları) kumbara ve dinamit atmak ve itlâf-ı nüfus maksad (insanları yok etme amacı) ve arzusuyla bir cemiyet komitesi teşkil ve Hınçak Komitesine iltihak etmekte (katılmakta) bulunan ve on beş günden beri buraya gelen Reis-i Komite Rusyalı Paramazyan Paramaz ve biraderi Arşak ve Avedis ve Manas oğlu Melkon ve Rusyalı Mardiros ve Papas oğlu Bedros ve Sakar oğlu Bedros ve Halo oğlu Aleksan ve Rusyalı Gürcü veled-i Şirokye ve Kazar oğlu Bedo ve Niko veled-i Kako ve

Şataklı Şahin oğlu Kör Karabet nâmân Tatos oğlu Avedis ve Kör Karabet'in hânelerinde ihtifâ ederek (gizlenerek) bâlâda (yukarıda) ismi gösterilen Melkon suret-i dâimede (daimi surette) ahaliyi teşvik ve silaha sarılmak için fesada sevk ve reis Paramaz ile kol kol eşkıyalar etrafa çıkararak icra-yı şakâvetde (eşkiyalıkta) bulundurdukları ve mezkûr hânelerde (evvelce bahsedilen) bâlâda (yukarıda) gösterilen şakilerle (eşkiyalarla) ihtifâ olundukları (saklandıkları) haber alınmış; polis memurlarından Fehmi Efendi kıpti (roman) kıyafetine ve Hayrullah Efendi karı elbisesine bırakılmış, hâne-i mezkûrenin civarında (bahsedilen hane civarında) bulunarak ahvâllerini (durumlarını) tahkik etmekde (incelemekte) iken Tütüncü oğlu Avedis icra-yı müzâkere zımnında (konuşma esnasında) şakilerin bulunduğu hâneye girmek üzere iken mûmâileyhlerin (ismi evvelce geçenlerin) tebdil ve hafiye olduklarını hissetmekle bir çocuk gönderip Paramaz'a haber vererek bâlâda (yukarıda) isimleri gösterilen eşkıyadan Rusyalı Arşak ve Pagan karyeli Bedros ve Aleksan, roviller (toplu tabanca) ellerinde içeriden hücum etmiş ve polis Fehmi Efendi merkûmûnu derdestde iken (toplanmışları yakalarken) Reis-i Komite Melkon ve hâne sahibi Avedis ve Avak oğlu Setrak, Fehmi Efendi'yi tutup eşkıyalar papuçlarını terkle firar etmiş ve birisi Murahhasa-hâne'ye girmiş ve Aleksan Murahhasahâne'ye girmeyip esbe(ata) binip savuşmuş ve Murahhasahâne'de şahs-ı merkûmu dükkâncı Tatos ihtifâ etmiş (saklamış), polisin yalnız ve nezdinde silah olmadığı için tarafımıza müracaat etmekle zirde (aşağıda) vâzı'u'l-imza (imza atan) birlikde mahall-i mezkûra şitâb (bahsedilen yere koşan) ve Murahhasahâne'de ihtifâ (gizlenen) olan eşkıyalardan Bedros bilâ-papuç Komiser Hüsnü ve Sıdkı Efendiler tarafından ve Aleksan kunduracı Kalust hânesinden Mülâzım Derviş Efendi tarafından derdest edilmiştir. (yakalanmıştır). Alaybeyi izzetli İzzet Bey maiyetiyle polis ve mikdar-ı kâfi zabtiye (yeterli miktarda) yetişerek Avedis'in hânesi usulen abluka altına alınmış, merkûm Paramazyan ve Melkon ve Rusyalı Mardiros ve Alpaklı Avedis

ve Bedros ve Kör Karabet teşh[i]r-i silaha cür'et ve tarafımızdan olan mukabeleye mukâvemet (direnmek) edemeyip hânenin sağ tarafında olan duvardan nerdübân bırakarak (merdiven bırakarak) Paramaz ve Avedis ve Karabet ve Mardiros firar ve arkaları takib edilerek Kör Karabet'in penceresini şikest (kırarak) ve hânesi kapısından Paramaz'la çıkıp firar etmiş ve arkadaşı ki Sivanlı Bedo oğlu Avedis süsünü veren Rusyalı Mardiros şaşırıp Şahin'in buğday damına girmiş, pencereden kendisini dışarı atıp firar ve zabtiyegâna (zaptiyeleri) rovil teşh[i]r ve endâht etmiş (ateş etmiş) ve zabtiyeler tarafından olunan mukabelede (karşılıkta) merkûm Mardiros'un sağ yanından meme üzerinden kurşun isabet ve yine firara devam ederken karşıda bulunan İkinci Komiser Yeğiya ve Komiser Hüsnü Efendi taraflarından derdestle hükûmete getirirken Kapamacıyan Bedros'un hânesi önünde kuşağı arasından bir aded rovil ile fişenkleri beraber çıkarılmış ve Komite Reisi Melkon'un kezâlik (bunun gibi) ve merkûm (toplanmış) eşkıyaların tavr u hareketleri isimlerinin hizalarında gösterilmiş sâlifü'l-ism Avedis'in (isimli) hânesinin abdesthânesi derûnunda (içinde) bir takım evrak ve eşya-yı muzırra (zararlı) ve esliha (silahlar) yapmağa dair makine derdest edilmiş (yakalanmış); merkûm Paramazyan'ın arkadaşlarından Karçıkanlı Surb karyeli süsünü veren ve Rusya'nın Tiflisli Gürcü ve Göllü karyeli Kazar oğlu Bedo Ahlat'ın Karmuç karyeli Niko tarihden iki-üç gün akdem (daha önce) mechûlü'l-ism bir eşkıya (ismi bilinmeyen bir eşkıya) ile iskeleden leylen (geceleyin) firar ederken polis ve zabtiyeler tarafından derdest edilmiş, mechûlü'l-ism denilen eşkıya zabtiye ağı elinden firar etmiştir.

İşbu zabıt varakasının hulâsası sâlifü'l-ism Tatos oğlu Avedis ve Kör Karabet komite yatağı ve hey'et-i komiteden oldukları ve Manas oğlu Melkon Reis-i Komite ve Sivanlı süsünü veren Bedo oğlu Avedis aslı Rusyalı Mardiros olup merkûm Papas oğlu Bedros ve Aleksan ve yataklık eden Kör Karabet ve Gürcü ve Bedo ve Niko ve Müküslü Bedros eşkıya olup bazıları isimlerini nâm-ı müsteâr ile yâd etmekde ve

dükkâncı Manas oğlu Tatos ve Avak oğlu Setrak eşkıyalara muâvenetle Fehmi Efendi'nin elinden kurtardıkları ve Marutyan Patos ve Tütüncüyan Avedis dahil-i komite olup eşkıyaların idarelerini ve ne yolda hareket edeceklerine dair talimât verdikleri derdest olunan evrak-ı tercümeden anlaşılmış ve eşkıya-yı merkûmûn buraca ihtilâl çıkartmak fikrinde bulunmuş olduklarından derdest olunan eşya ve edevât-ı muzırraları zirde gösterildiğinden işbu zabıt varakası bi't-tanzim takdim kılındı.

Fi 1 Eylül sene [1] 313 / [13 Eylül 1897]

Vilâyet Alaybeyi Mehmed İzzet	Serkomiser Vekili Hüseyin Hüsnü	Merkez Komiseri Mahmud Sıdkı	Polis Memuru Mustafa Fehmi	Polis Memuru Hayrullah Lütfi
Zabtiye Çavuşu Abdullah bin Şamil Şem'i	Zabtiye Çavuşu (Mühür)	Zabtiye Onbaşısı (Mühür)	Zabtiye Onbaşısı Mehmed Şükrü	

Eşyanın Ber-vech-i Zir Mikdarı

Silaha mahsus makine 1aded	Yapunca 1 aded	Gedik 2 aded	Başlık 1 aded	Belbağı 1 aded	Matara 1 aded
Papuç 1 adet	Çizme 2 çift	Şapka 7 aded	Asker Çantası 2 aded	Kitab 7 aded	Arkalık 2 aded
Aba 1 aded	Fişenklikli Reislerinin tasvirleri 4 aded	Fişenk 54 aded	Rusya Beylik Rovil 2 aded	Düdük 1 aded	Kolcu Ceketi 1 aded

Paramaz ve arkadaşları Van'a geldikten bir süre sonra takip edilmeye başlanmışlar, Osmanlı zaptiyesi tarafından tebdil-i kıyafetle kaldıkları ev gözetime alınmış ve kısa süreli bir çatışmadan sonra yakalanmışlardı.

Paramaz'ın Van Mahkemesi'ndeki savunması

Paramaz, Van mahkemesindeki savunmasına, mahkeme başkanının susturma çabalarına rağmen, Van'da bulunan Avrupa devletlerinin konsolos ve elçilerin araya girmesi ile devam edebilmiştir. Mahkeme başkanın sık sık sözünü keserek mahkemeyi tatil etme tehditlerine rağmen bir Anadolu federasyonu fikrini savunduğu konuşmasını sürdüren Paramaz:

> Bizim istediğimiz eşitlik, biz katı milliyetçi değiliz, bizim talebimiz Ermeni, Türk, Kürt, Alevi, Laz, Yezidi, Süryani, Arap ve Kıptilerle birlikte eşit koşullarda yaşamaktır. Bir devrimci olarak bu hedefe ulaşacağımıza inanıyorum. Ama Osmanlı devletinin tutumu onu Türkçülüğe götürüyor. Yüzlerce yıl önce bu topraklara geldiğiniz noktaya, Türkçülüğe geri dönüyorsunuz.
>
> Reis Bey, yargılanma sürecimizin tamamı boyunca, siz önyargılarınıza dayanarak, beni ve arkadaşlarımı "kışkırtıcılar, serseriler eşkıyalar, soyguncular" ve "halkın huzurunu bozanlar" gibi sıfatlarla andınız. Ben burada, sizin bu ön yargılarınızın temelsiz olduğunu ve bu sebepten hakkımızda verilecek hükümlerin, gerek hukuka ve gerekse de vicdana uygun olamayacağını ispat edeceğim. Siz Reis Bey, taraflı davranmamak için ve makamınızın size yüklediği sorumluluk icabı, yaptığım savunma sırasında beni sükûnetle dinlemek zorundasınız. Biz "kışkırtıcılar, serseriler" değiliz. "serseri, kışkırtıcı" olmak, halkı sömürmek, halkın sahip olduğu anayasal hakları ortadan kaldırmak demektir. Böyle davranışlar içine girmek, bizim vicdanımıza, duygularımıza ve görevimize aykırıdır. Halka karşı eylemlerde bulunmak alışkanlığı,

> kendi varlığını ve imtiyazlarını muhafaza etmek için, ilerici halk kesimleri önüne her türlü engeli dikmek anlamına gelir. Bu halkın bağrından doğan ve zamanın taleplerini ifade eden halkın öz çocukları olan bizler, sadece ihtilalcileriz. Evet, biz ihtilalciyiz, ileri dünya tarafından tanınan ihtilalcileriz, örnek ihtilalcileriz ve tarih sahnesine çıkışımızın bütün hikâyesi de, Osmanlı devleti tarafından gayet iyi bilinmektedir.[29]

Paramaz'ın mahkemedeki konuşması, savcı tarafından tepkiyle karşılanmasına ve heyetin birkaç kez ayağa kalkarak gitme hamlesine rağmen, salonda bulunan Rus elçisinin sükûnet çağrıları üzerine devam eder. Paramaz şu sözlerle konuşmasına devam eder:

> Bizi ihtilalci olmaya mecbur eden nedir? Dinlemek istemez misiniz Reis Bey? Eğer mesleğinizin gereğini yerine getirecekseniz, bizleri dinlemek zorundasınız Reis Bey. Bizi ihtilale mecbur eden şey Türk Hükümetinin inanılmaz zulmü olmuştur. Bu direniş geleneği, yüzyıllar boyunca yaşanan süreçlerin ürünü olarak tarih sahnesine çıkmıştır. Devletin zulüm geleneğine karşı bir tepkidir. Bu gelenek hayatın gerçeklerinin ürünüdür.[30]

1898 yılında, soykırımdan ve idamından on yedi yıl önce, Van ve çevresinde Ermenilerin maruz kaldığı uygulamaların, Paramaz ve arkadaşlarının taleplerinin bilinmesi bakımından bu uzun savunmanın özetini buraya alıyoruz. İçinde bulunduğu dönem açısından oldukça cesaretli olan ve Abdülhamid'i hedef alan ağır sözlerin bulunduğu bu konuşmayı, Hınçak Partisi, kendi tarihi içinde parlak siyasi savunmalardan birisi olarak görmektedir. İyi bir hazırlıkla madde madde konuşmasını sürdüren Paramaz savunmasına şöyle devam eder:

---

[29] "Paramaz'ın Savunması", s. 17-22.

[30] A.g.e., aynı yerde.

Şimdi son zamanlarda yaşanan zulüm ve katliamlar hakkında bazı özet bilgiler, örnekler anlatacağız:

1. Devlet emriyle katliam ve soygun: Son dört yıl boyunca 175 bin Ermeni katledilmiştir, 80 bin aile mağdur olmuş, 2 bin 500 köy yangına verilmiştir. Bu vahşet, Saadettin, Zeki ve Kürt Bahri paşalar ve diğerleri eliyle icra edilmiştir. Van vilayeti yüksek memurlarından Galip Paşa, koruma altına almak vaadiyle 200 zengin Ermeni ailesini kendi konağına davet etmiş olup, bunları görülmemiş işkenceler altında katletmiştir. Arcak nahiyesinde kaymakam 450 kişiyi diri, diri kilise ile birlikte yakmıştır. Alçavaz kaymakamı üstadı Zeki Paşa'yı taklit ederek 40 kişiyi diri, diri buğday çukuruna gömmüştür. Adı geçen IV. Ordu Müşiri Zeki Paşa da 600 kişiyi diri, diri toprağa gömmüştü... Muks kaymakamı, mahalli Ermenilere "Devlet emri gereğince, kendilerini koruyamayacağını" itiraf etmiştir. Şeref Bey, Eşkıya Şakir, Cafer Bey ve diğerleri, hükümet tarafından madalyalar ve beratlarla ödüllendirilmişlerdir. Burada kırımlar ve soygunlarla ilgili daha fazla ayrıntılara girmeyeceğiz; ancak Hınçak Partisinin hükümetin bu uygulamalarla ilgili yazılı bir genelgeyi ele geçirdiğini ve bunun uluslararası kamuoyu ile paylaşacağını burada duyurmakla yetineceğiz.

2. Mukaddesata yapılan hakaret: Yapılan vahşet ve zulüm, en vicdansız kişilerin vicdanını kanatacak seviyeyi aşmıştır. Türk hükümeti Ermenilerle kedinin fareyle oynadığı gibi oynamaktadır. 570 Ermeni kilisesi ve 80 manastır soyulmuş ve yakılmış olup halen metruk durumdadır. Büyükçe bir köyde papaz zorla ihtida ettirilmiş (Müslümanlaştırılmış), kaymakam ondan köpeğinin yavrusunu Hıristiyan ayiniyle vaftiz etmesini istemiştir. Vaftiz suyuna (Müron) ekmek bandırıp köpeklere yedirmiştir. Bir diğer görevli, kutsal ekmeği, eşeğe, köpeğe ve kediye yedirerek onların günahlarını papaza zorla affettirmiştir. 300 dolayında kilise camiye tahvil edilmiş, 400 köy halkı zorla ihtida ettirilmiştir. Çok sayıda

kadın ve kız haremlere alınmıştır. Sayısız genç, çocuklar... ve kadınlar tecavüze uğramışlardır.

3. Vergiler ve tahsil yöntemleri: Köylerin vergi iltizamı mültezimlere (devlet adına vergi toplayan) verilmektedir; mültezim köyün vergisi 100 altın olduğu takdirde, iki misli olarak, 200 altın tahsil etmektedir. Askerlik vergisi, 21 yaşından itibaren ödenmeye başlaması gerekirken, süt çocuklarından anasının karnındakine kadar, askerlik çağından düşmüş olanlara ve hatta ölmüş olanlardan dahi tahsil edilmektedir. Dört ayaklı hayvanlardan alınan vergi, hayvanı çalınandan ve hatta hayvan sahibi olmayanlardan dahi alınmaktadır. Cizye beşikteki bebeden dahi tahsil edilmektedir. Ardametli bir Türk bana şunları anlatmıştır: "Her bir ağacın armuduna 20 kuruş vergi takdir ettiler. Ben ise ağacın kendisini onlara 10 kuruşa vermeyi teklif ettim. Bu yüzden iyi bir zaptiye dayağı yedim. Ve dayaktan sonra vergiyi ödedim." En garip olanı ise üzüm vergisidir: bir üzüm yükünden altı çeşit vergi alınmaktadır; evvela toprak vergisi, su vergisi, sonra üzüm meyvesi vergisi, şıra vergisi, bir vergi de kuru üzüm vergisi, bir vergi üzüm rakısına, bir vergi de rakı ve şarap satışından, bir vergi de işçi çalıştırandan alınmaktadır. Görüyor musunuz Reis Bey? Bir meyve için bir sürü vergi. Vergiyi kimler tahsil etmektedirler? Resmiyet icabı yaya zaptiye neferinin ayda 1,5 altın maaş alması gerekmektedir. Atlı zaptiyenin ise 3 altın. Ama bu zaptiyeler beş yıldır maaş alamamaktadırlar. Zaptiye amiri olan Alay Beyleri bu maaşları zimmete geçirmektedir. Ama bu zaptiye neferleri yaşamak ve eğer varsa eşini ve çocuğuna bakmak zorundadırlar. Zaptiye atlı ise, atını da beslemek durumundadır. Zaptiyeler arasında para biriktirenlere dahi rastlanmaktadır. Bu nasıl olmaktadır? Zaptiye geçimini köylüleri soymakla sağlamaktadır. Amirleri tarafından soyulmakta olan zaptiye, zaten soygunculuğu da işte bu amirlerinden öğrenmektedir. Evet, zaptiye köylüyü soymaktadır; bu köylünün Ermeni, Türk, Kürt, Süryani, Çerkez hatta Mıtrıb (Kıpti) olması da fark etmemektedir.

Zaptiye neferi için bunların her biri ekmek ağacıdır. Tabii ki, Ermeniler diğerlerinden biraz daha fazla soyulmaktadır. Zaptiye de yaşamak zorundadır ve memlekette bunu nasıl olacağını da mesleğini icra ettiği sıralarda öğrenmektedir. Köleleştirilmiş, aciz köylü ve aç kalmış zaptiye. Gerisini siz düşünün.

4. Hapishaneler ve adliye: Nemli, karanlık, yosun bağlamış hücre veya koğuş, insan onurunun zincirlerle çiğnenmesi, işte Türk hapishaneleri. Özetlersek, dayakla, işkenceyle her türlü suçlar kabul ettirilir. "Hasır havası"* altında işkenceye maruz kalan şahıstan, bilmediği işler ve tanımadığı kişiler hakkında itiraf alınır. Adamların hapishaneden kaçamaması için ayakları kırılır. Aç, susuz, boynunda zincir lalesi, ayaklarında pranga ile sürüklenir. Yozgat'ta beş gardiyan birden genç bir kadına tecavüz ettiler. Ankara'da, görevliler tarafından aynı şekilde dört genç erkeğe tecavüz edildi... Van'da Müdür İsmail Efendi, Avedis adındaki bir gence tecavüz etti... Netice itibarıyla, Türk hapishaneleri denilen müesseseler bizi susmaya mecbur etmektedir. Hapishaneye canlı gelen pek çok insan burada katledilmektedir. Adalet hapishaneyle iç içedir, bu devletin adaleti ise suç işlenen başlıca mekânlar arasında yer almaktadır. Burada kanun, memurların keyfine bağlı bulunmaktadır. Sizin Türkçe sözlüğünüzde adalet kelimesinin karşılığı rüşvet değil midir? Reis Bey, sayısız masumların beddualarının sizler için gökyüzüne yükselmekte olduğunu bilmiyor musunuz?

5. Hamidiye Alayları: Yeniçerilerin halis mirasçısı olan bu teşkilat halkın sırtında bir kırbaç işlevi görmektedir. Hamidiye bu halkın kanını, emeğini emmektedir. Bunlar halkın ırzının, namusunun düşmanıdır. Halkın mukaddesatını kirleten bunlardır. Böylesi bir resmi teşkilat ancak Türkiye'de kurulabilir ve bu teşkilata adını veren eli kanlı cani de ancak

---

* O dönemde kullanılan bir işkence yöntemi.

Türkiye'de var olabilir. Hamidiye, Türk idaresinin sonunun geldiğini bize müjdeleyen işarettir.

6. Tütün rejisi ve tütün kolcuları: Bu da Hamidiye benzeri bir diğer soyguncu teşkilatı, çetesidir. Halka karşı her türlü zulmü yapmaktan kaçırmayan bu çeteler, hırsızlık ve iğrençliğin her türlüsünü icra etmekten utanmazlar. Bu iğrenç çetenin şerrinden doğal olarak kadın cinsi kurtulamamakta bu iğrenç mahlûklar genç kız ve kadınların donları içinde küçük tütün aramaktadırlar. Kolcu ve Hamidiye Türk Devleti'nin XIX. yüzyıldaki en muhteşem icadıdır.

İşte Reis Bey, yukarıda açıkladığımız zulüm düzeni bizleri ihtilal yoluna sevk etti. Zulüm baki kaldıkça ihtilalciler de doğmaya devam edeceklerdir. Bizim görevimiz zulmedenlerin, halkın ekmeğini çalanların ve sömürenlerin ortadan kalkmasına kadar devam edecektir. Halkın mutluluğu, refahı ve güvenliği o zaman sorun olmaktan çıkacak ve insanlık yeni bir çağa doğru ilerleyebilecektir. Halkın saadeti... İşte Ermeni ihtilalcilerinin düşünce ve gayretinin temeli budur.

Halkın saadeti için ihtilalcilerin talepleri şunlardır:

a) Vicdan hürriyeti: Vicdan insanlığın ruhu ve ilahi varlığıdır ve ne kadar geniş ve yaygın olursa, ilahi yönü o kadar insanidir. İnsanın vicdanı geniş olmalıdır, hür olmalıdır ve her türlü baskı ve engelden kurtarılmalıdır. Vicdana baskı yapmak, insan fıtratındaki asil, yüksek ve iyi hasleti öldürmekle özdeştir. Biz eksiksiz bir vicdan ve inanç özgürlüğü talep ediyoruz, dolayısıyla biz ihtilalcileriz, "serseriler" değiliz.

b) Basın hürriyeti: Hür basın insanın aklını aydınlatan ve beynine daha yeni ve daha yüksek fikirlerin nüfuz etmesine, kabiliyetler, itiyatlar, anlamayı ve tabiatın harikalarını kendi hizmetine almasının yöntemlerini ve yeteneklerini geliştirmesini ve insan onuruna uygun şekilde yaşamasını sağlar. Biz insana yaraşan bir hayat talep ediyoruz, dolayısıyla ihtilalciyiz, "kışkırtıcı" değiliz.

c) Toplantı ve ifade özgürlüğü: Fikirler arası karşılaşma yeni anlayışların doğmasına, cemiyet hayatının daha taze ve çağa uygun bir yola yönelmesine hizmet eder. Toplanma özgürlüğü ve özgür ifade ile insanoğlu "doğanın tacını ve defne dalını" taşıyacaktır. Ve sözün insanın bizzat kendisi olduğu için, biz bireyin aklı ve düşüncesi, mutlak hürriyet istiyoruz. Dolayısıyla biz ihtilalcileriz ve "halkın huzurunu bozmakta olanlar" değiliz.

d) Can, mal ve ırz güvenliği: Hayat veya can, tabiatla bir olduğundan, o ancak tabiat kanunları eliyle nihayete erebilir. Mal ve mülk, alın teri ve emekle elde edilen, hayatını sürdürebilme aracı olduğundan dolayı, insanın (ve ailenin) temel ihtiyacıdır. Irz, namus ise insan ruhunu ve vicdanının sükûnetinin temininde temel bir ihtiyaç olduğundan dolayı, özel olarak dokunulmazlığa sahip bulunmalıdır. Bu her üç dokunulmazlık, insan hayatının sürdürülmesi için vazgeçilmez unsurlar olarak, özel ihtimam ve dokunulmazlık konusu olarak himaye altında bulunmalıdırlar. Fakat Reis Bey, bu ülkede, hakkın kuvveti değil, kuvvetin hakkı hüküm sürmekte olduğundan, insanlara kendi canını, malını ve ırzını koruma hakkı tanınmalıdır. Devlet tebaasının bir kısmını silahsızlandırmak ve bir zümreyi ise devlet eliyle silahlandırarak, diğerinin canına kastetmesini teşvik etmekten geri durulmalıdır. Biz tebaanın can, mal ve ırz-namus ve haysiyet dokunulmazlığının temin edilmesi gerektiği kanaatinde olan ihtilalciler olduğumuzdan, tebaanın kendi can, mal, ırz-namus ve haysiyetini kendisi tarafından savunulabilmesinin araçlarına sahip olmasını talep etmekteyiz. Tebaanın kendi güvenliğinin kendisi tarafından temin edilebilmesinin tek yolu ise, silah bulundurma ve taşıma özgürlüğünün tanınmasından ibarettir. Bu talepleri dile getiren bizler ise, asla "eşkıya ve soyguncular" değiliz, bizler ihtilalcileriz...

e) Vasıtalı vergilerin kaldırılması: Çünkü vasıtalı vergiler halkın saadeti için kullanılmamakta olup, bazı asalaklara çıkarlar sağlamak için var edilmişlerdir. Bundan dolayı talebimiz, te-

baanın bu asalakların varlığının muhafazası gibi bir yükten azat edilmesidir. Bu talepte bulunmamızın gerekçesi, bizlerin "halk düşmanı" değil, halkın dostu olan ihtilalciler olmamızdır.

f) Bizim taleplerimizin sınırı yoktur: Çünkü insanın hayatla ilgili taleplerinde sınır yoktur. Ve taleplerimizin Osmanlı Devleti bünyesinde uygulanabilmesi mümkün olmadığından, insani haklarımızı kullanarak Ermenistan sakinlerinin Osmanlı Devleti'nden ayrılmasını talep etmekteyiz.

(Mahkeme başkanı: Siz çok şey istiyorsunuz, ama alamazsınız. Heyetten alay sesleri ve gülüşmeler...)

Bu talebimiz, kendi tezgâhlarının ve sultanlarının, ortadan kalkacağı korkusunu yaşayan, kötü niyetli ağızların ileri sürdüğü gibi bu topraklarda bir Ermeni Beyliği ve hâkimiyeti teşkil etmek anlamına gelmez. Bizler, milliyetçi değiliz, "millet gayreti" tarafından yönlendirilmemekteyiz. Bizler, şoven milliyetçiler değil, halk dostlarıyız. Biz milliyetçi bir hükümranlığın aynı düzeni devam ettireceğini biliriz. Bizim talebimiz Ermenistan'ın bütün sakinlerinin, Ermeni'nin, Kürt'ün, Türk'ün, Arap'ın, Laz'ın, Çerkez'in, Süryani'nin, Yezidi'nin ve Mıtrıb'nin kendi iradesi ve oyuyla kendi yöneticilerini seçmeleridir. Biz bu geleceği Ermenistan'ın bütün sakinleri için, bütün Osmanlı halkları için talep ediyoruz. Ve nihayet Reis Bey, ben bir ihtilalcinin mukaddes imanına dayanarak hedefime ulaşabileceğime inanıyorum. Ben inanıyorum ki, Ermenistan sakinlerinin sesi boğulamayacaktır.[31]

Paramaz ve arkadaşlarının Van'daki mahkemesi 1897 yılının Kasım ayında başlar ve 1898 yılının 8 Şubat günü sona erer. Mahkeme heyetinin hakkındaki kararı açıklamasından önce Paramaz şöyle diyecektir:

[31] A.g.e., aynı yerde.

> Reis Bey ben, gerek savcının hakkımızdaki iddialarını dinlerken, gerekse heyetinizin hakkımızda vereceği hükmü beklerken, vakur bir ihtilalcinin küçümseme hisleriyle dolu bulunuyorum. Ben alnımıza leke olması için verdiğiniz hakkımızdaki ithamların ve vereceğiniz muhtemel hükmün, alnımızda taşıyacağımız şeref çelenkleri olacağına inanıyorum. İstediğiniz hükmü verebilirsiniz. Hükümlerinizi küçümsüyor ve hakaret olarak size iade ediyoruz. İstediğiniz hükmü veriniz; fakat gelecekte yaşanacaklardan korkunuz. Halkların yeminli düşmanları olan sizler hak ettiğiniz şekilde cezalandırılacaksınız. Hükmünüzü veriniz. Yaşasın devrim, Yaşasın Hınçak Cemiyeti![32]

Mahkemede yaptığı bu uzun konuşmasında, Rusya'nın Ermeni sorununa yaklaşımını öven kimi sözler de söylemiştir. Konuşmasında, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesine ve Ermeni sorununun uluslararası bir sorun olma sürecinin kapısını aralayan, Çar II. Aleksandr'ın 1887 yılında Osmanlı İmparatorluğu ile yaptığı savaşa ve sonrasında Ayastefanos'ta yapılan antlaşmaya gönderme yapacaktır. Paramaz'ın, 1888 yılında yargılandığı bir başka dava için Van'da bulunan Rus Konsolosu Mayewski tarafından Rusya'ya iadesi istenecektir.[33]

Paramaz, Rusya'ya iadesinin ardından 1900 yılında serbest bırakıldığında Bakü'ye gitti. Orada Hınçak Partisi'nin yerel örgütlenmesini güçlendirme çalışmalarında bulundu. SDHP Merkez Komitesi'nin verdiği görevi yerine getirmek amacıyla 1903'te Aleksandropol'e (Gümrü) giden Paramaz, orada SDHP

---

[32] Paramaz'ın savunması, a.g.e. s. 22.

[33] Mayewski, resmi Türk tarih anlatıcılarının Ermeni sorunu konusunda yazdığı rapora atıfta bulunulan bir isimdir. Dadrian bu raporun çevirisinde tahrifat olduğunu ve Mayewski'nin, iade işlemleri için Konoslolukta 3 ay bekleyen Paramaz'dan etkilendiğini anlatır (V.N. Dadrian, *Türk Kaynaklarında Ermeni Soykırımı*, Belge Yayınları, İstanbul, 2005, s. 170).

Arakadz şubesi yöneticileriyle buluşarak, Çar'ın Kafkasya'daki vekili ve yeminli Ermeni düşmanı olarak tanınan Prens Kolitsin'e yapılan suikastı örgütledi. Prens Kolitsin, Ermenilerin mülklerine el koyarak, kiliseye bağlı okulları devletleştiriyor ve Ermeni kültürünün ve eğitiminin devlet tarafından denetlenmesini savunuyordu. Paramaz, bu girişime karşı bir dizi protesto gösterisi örgütleyecekti. Sonuçta Prens Kolitsin, arabasının altına konulan bir bombayla öldürülecekti. Bu suikastın Kafkasya'da yaşayan Ermeniler üzerindeki baskıyı azaltması; suikastları Hınçaklar için kimi zaman kullanılacak bir yöntem haline getirdiği söylenebilir.

Osmanlı Bankası baskını

Abdülhamid'in, Ermenilerin beklediği reformları türlü oyunlarla ertelemesi ve unutturmaya çalışması Ermeni partilerinin sürekli gündemindeydi. Bu konuda tabanlarından gelen tepkilerin de etkisiyle Taşnaklar İstanbul'da Ermenilerin taleplerine dikkat çekebilmek için önemli bir eylem gerçekleştirdiler. Uzun süren hazırlıklardan sonra 1896 yılının Ağustos'unda Osmanlı Bankası'na baskın yaparak binayı ele geçirdiler. İngiliz ve Fransız sermaye gruplarının kontrolünde olan banka, Avrupa çapında önemli bir finans merkeziydi. 1915 yılında, Yıldız Sarayı çıkışında Abdülhamid'e yapılan ve başarısızlıkla sonuçlanan suikast* sonrasında, Taşnakların ses getirecek yeni

* Taşnaksutyun Partisi'nin sansasyon yaratan eylemlerinden biri de 21 Temmuz 1905'te II. Abdülhamid'e Yıldız Sarayında yapılan suikasttır. Profesyonelce hazırlanan özel bir arabanın içine saatli bomba yerleştirilmişti. Fakat Sultanın o gün cuma namazından sonra Şeyhülislâmla bir süre sohbete dalması, onu mutlak bir ölümden kurtardı. Bombalı araba parçalandı ve çevredeki birçok muhafız öldü. Olay üzerine yapılan operasyonda 40 kişi "ölü" olarak ele geçirilir. Suikastın beyni olan Belçikalı Joris ise, "ajanlık" teklifiyle affedilmiştir.

bir suikast yapmayı düşündükleri ama Anadolu'da yaşayan Ermenilerin büyük bir katliamla karşılaşacakları için bu eylemden vazgeçtikleri de ifade edilir.[34]

Toplam 25 kişilik silahlı Taşnak fedaisi bankanın önündeki güvenlik görevlileriyle çatışarak içeri girerler. İlk saldırı anında üç güvenlik görevlisi ölürken Taşnakların lideri olan Papken Siuni hayatını kaybeder. Bankanın ele geçirilmesi İmparatorluğun merkezinde hızlı bir diplomasi trafiğinin başlamasına neden olur. Abdülhamid, Harbiye ve Bahriye Nazırı'ndan bankayı topa tutarak eyleme son verilmesi yönündeki isteğinden, Fransız, İngiliz sefirlerinin araya girmesi, Rus Elçisi Maximof'un ise saraya gidip bizzat Abdülhamid'le görüşmesi üzerine vazgeçer ve eylemcilerle müzakereler başlar. Bir yandan müzakereler devam ederken bir yandan da banka etrafında birikmiş, kışkırtılan ahaliyle camlardan ve çatıdan çatışma devam eder. Sonunda gece 03.30 sıralarında yapılan anlaşmayla sağ kalan ve yaralı olmayan 15 Ermeni komitacı, bankayı boşaltırlar ve kendilerini koruyan muhafızlar eşliğinde Fransız buharlı yolcu gemisi Gironde'a nakledilmek üzere Genel Müdür Vincent'in yatına bindirilirler.

Bankada bulunan paralara dokunmayan Ermeni fedailer, baskın sırasında açıkta kalan önemli miktardaki parayı da bankadan ayrılırken sayıp tutanakla teslim ederler. Bindikleri gemi bir gün sonra onları geçici Fransa sürgününe, Marsilya'ya götürecektir. Beş yaralı şehirdeki Rus hastanesine kaldırılmış, tamamen iyileştikten sonra, Maximof'un söz verdiği gibi Rusların koruması altında Mısır'a nakledilmişlerdi. Eyleme en az 200 komitacının katıldığını sanan görevliler, komitacı sayısının 25 olduğunu öğrenince şaşırmışlardı.[35] Taleplerini duyurmak için yaptıkları banka baskınının ardından, daha

[34] V. N. Dadrian, a.g.e., s. 218.

[35] A.g.e., s. 222.

fazla ses getirmek için kimi eylemler planladıkları söylense de bu eylemlerin büyük bir kısmının gerçekleşmediği biliniyor. Hayata geçirilen eylemlerden biri, banka baskıncılarıyla koordineli olan ve içinde genç kadınların da bulunduğu birkaç küçük Taşnak militan grubunun Samatya'da saatler süren çatışmasıdır. Ancak eylem, bu militan grubun öldürülmeleri ile sonuçlanmıştır. Taşnaklar bu eylemlerle, hem seslerini duyurmayı, hem de İstanbul'a Avrupa devletlerinden ciddi bir baskının doğmasını sağlayacaklarını düşünmüşlerdi.*

Banka baskını sonrası ise İstanbul'da iki gün süren Ermeni katliamı başlayacaktı. Saldırılarda, binlerce savunmasız Ermeni, ucuna demir bağlanmış sopalarla dövülerek öldürülür. Olaylara tanık olan İngiltere Maslahatgüzarı katliamcıları şöyle tasvir ediyordu:

> Şehrin bu kesiminde ender görülen sarıklı ve cübbeli kişiler... Çok sayıda softa ve yobazın yardımıyla Türk kalabalıklardı. Çoğunluk tek tornadan çıktığı anlaşılan sopalar taşırken, kiminde demir çubuklar vardı.[36]

Saldırılara beş yüz civarında Kürt vilayetlerinden getirilmiş, Hamidiye Alayı'na mensup Kürt'ün yanı sıra, İstanbul'un çevresinde yaşayan "Baltacılar" adı verilen Kürt hamallar da katılırlar.** Bu olaylar sonucunda Kumkapı'da yoğun olarak

---

* Resmi tezlerden birisi de, Ermenilerin sürekli bir karışıklık yaratma peşinde koştukları ve "büyük devletlerin" müdahalesini sağlayarak Osmanlı'da Ermeni sorununu bu yolla çözme çabası içinde olduklarıdır. Bu devlet tezi, bilindik bir hikâyedir. Uğradıkları zulmü, başta Avrupa olmak üzere uluslararası alanda paylaşan ve dayanışma çağrısında bulunan Ermenilere denmektedir ki: "Susun ve sesinizi çıkartmayın!"

[36] *Blue Book* [n. 91] Belge No: 26, s. 18, 31 Ağustos 1896, aktaran, Vahakn N. Dadrian, *Ermeni Soykırım Tarihi*, s. 227.

** Abdülhamid'in Kürt hamalları özellikle Ermenilere karşı mevzilendirmek için İstanbul'a yerleştirdiği söylenmektedir.

bulunan Ermeni hamalların yerini Kürt hamalları almıştı. Sermayenin el değiştirmesinden önce, hamallık mesleğinde ilk el değişimi de böylece gerçekleşmişti.[37] Avrupa'da yayımlanan gazeteler önce ölü sayısını "yüzlerce" diye verirken, aradan geçen günlerde olayın vahameti ortaya çıkacak ve rakamları "binlerce" diye vermeye başlayacaklardı. Altı bine yakın Ermeni'nin öldürüldüğü sanılan bu saldırıların organize olması, daha banka baskını sürerken bu katliamın planlandığına işaret ediyordu. Resmi tarih anlatıcıları ise binlerce Ermeni'nin katledilmesinin suçlusu olarak banka baskıncılarını göreceklerdi. Şehirde geceleri onlarca çöp arabası ceset toplamış, yakınlarını kaybeden Ermeniler ise onların nereye götürüldüklerini dahi öğrenememişlerdi.

> Öfkeli Padişah Abdülhamid, Konstantinopolis'te yaşayan Ermeni kitlesinden intikamını aldı... Evlere girildi, talihsizler atlı tramvaylardan, arabalardan indirildi ve ucu demirli sopalarla dövüldü.[38]

Katliam sadece İstanbul'la sınırlı kalmadı. Banka baskını sırasında ölen, grubun lideri Papken Siuni'nin memleketi olan Eğin (Agın), banka baskından 15 gün sonra 1.500 kişinin öldüğü bir katliama tanıklık edecekti. Ermeni mahallesi ordu birliklerince çevrilerek topa tutuldu. Sağ kalanlar ise sıraya dizilerek kadın, çocuk dinlemeden balta ve küreklerle öldürüldü. Abdülhamid'in öfkesi bitmek bilmiyordu. Dadrian bunu, kitlesel cinayet yoluyla toplu cezalandırmaya özel örnek olarak tanımlamaktadır.[39]

---

[37] Donalt Quataert, "Osmanlı İmparatorluğunda İş gücü Politikası ve Siyaset: Hamallar ve Babıâli", *Tarih ve Toplum*, sayı 33, 1986, aktaran R. Maraşlı, a.g.e., s. 157.

[38] Franz Carl Enders, *Türkiye ve Türkler* (çev. Güray Beken), Dharma Yayınları, İstanbul, 2006, s. 105.

[39] V.N. Dadrian, a.g.e, s. 239.

Adana katliamı

Adana katliamı, Abdülhamid'in soykırımcı zihniyetinin en son katliamı ama aynı zamanda bu zihniyetin el değiştirerek İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından sahiplenilmesi ve Abdülhamid'in devamcısı olarak siyaset sahnesine adımını attığı tarih olarak da değerlendirilebilir.* Meşrutiyetin ilan edilmesinden sonra çıkan 31 Mart gerici ayaklanmasının bastırılmasında İstanbul'da İttihatçılarla ile omuz omuza siperlerde çarpışan Ermeniler için, Adana katliamı tam bir şok olacaktı. Vahim olan, iktidarın, Abdülhamid'den Meşrutiyet Hükümeti'ne el değiştirdiği süreçte, olayları bastırmak için Selanik'ten gönderilen ordu birliklerinin ilkinden daha da gaddar bir katliama girişmeleriydi! Ermeniler, Hareket Orduları'nın Selanik'ten İstanbul'a gelişine kadar geçen her safhada rol almışlardı, çünkü kaderleri o anda bir ve ortaktı. Jön Türk Orduları İstanbul'u ele geçirince, ayaklanmacılar Taşkışla ve Selimiye'de savunmaya çekilecekti. Selimiye Kışlası'na saldırmaya hazırlanan Hareket Ordusu komutanlarından olan Binbaşı Osman Bey, Taşnaktsutyun ve SDHP temsilcilerini yanına çağıracak: "Siz vatana hizmete yeminlisiniz. Biz de aynı yemini ettik. Sonuçta davamız bir" diyecekti. Ama Adana'daki Ermeni katliamını gerçekleştiren de aynı Hareket Ordusu olacaktı![40]

Adana katliamı, aynı zamanda İmparatorluktaki her karışıklık sonrası, başta Ermeniler olmak üzere farklı etnik kimliğe ve inanca sahip olanlara saldırılmasının çok eski bir gelenek olduğunun kanıtıdır. Hareket Ordusu daha Selanik'ten yola

---

* Gerçi Osmanlı Bankası baskınından sonra İstanbul'daki İttihatçılar, Taşnakların bu eylemini kınayan bir bildiri çıkartmıştı.

[40] Arsen Avagyan ve Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki: İşbirliğinden Çatışmaya* (çev. [Fransızcadan] Mutlucan Şahan ve [Rusçadan] Ludmilla Denisenko), Aras Yayıncılık, İstanbul, 2005, s. 61.

koyulmadan, saraya yakın olduğu sanılan çevrelerce, İmparatorluğun belli başlı merkezlerine telgraflar çekilmiş ve Ermenilere karşı yerel idareciler eliyle kışkırtmalar başlatılmıştı. Bu durumdan haberdar olan Mahmut Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu, planlanandan bir gün önce, 24 Nisan 1909'da İstanbul'a girmişti. Çünkü güvenilir kaynaktan alınan bir habere göre şehrin dış mahallelerinde yaşayan başta Kürtler olmak üzere yoksul ahali, Ermenilerin imha edilmesi yönünde emir verildiğini düşündükleri için hazırlık yapmaktaydılar. Mahmut Şevket Paşa, şehre girdiğinde ilk iş olarak Kürtlerin önde gelen reislerini tutuklamış ve bir katliamın önüne geçmişti. Paşa, Hıristiyan nüfusun İstanbul gibi bir yerde kırıma uğratılmasının, Avrupa'nın olumsuz tepkisini çekeceğine ve yeni sorunlara yol açacağına inanıyordu ve bu konudaki kaygılarında haksız değildi.[41] Başkentte gerçekleşecek böyle bir katliam, güç dengeleri ve Avrupa ile ilişkiler bakımından da İttihatçıların asla işine gelmezdi. Tedbirli davranmasaydı, Adana'da gerçekleşen katliamın bir benzeri, İstanbul'da da yaşanabilirdi.

Kilikya, Ermeni nüfusunun yoğun, şehirde ve çevresindeki ticaret üzerinde de ciddi etkilerinin olduğu yerlerden biriydi. Yeni gelişen Türk ve Müslüman orijinli burjuvazi, Ermenilerin elindeki sermaye birikiminden ve liman bölgesi olan Adana'da sahip oldukları pozisyondan rahatsızdı. Kuşkusuz bu rahatsızlığı duyan ve ırkçı düşünceye sahip kimi Türkler, başta İmparatorluğun merkezi olmak üzere kimi yerellerde gerçekleştirilen Ermeni katliamlarından haberdardılar ve Adana'da da hazırlık yapıp, bir fırsatın çıkmasını bekliyorlardı. Meşrutiyet'in ilanından sonra anayasaya göre herkesin silah taşıyabilecek olması bölgede silahlanmayı arttırmıştı. Hıristiyanların anaya-

[41] A.g.e., s. 61.

sayla tanınan Müslümanlarla eşit olma hali Müslümanlarca kabul görmüyor, bölgede gerilim artıyordu. Başkentteki kargaşanın haberini alan Türk-Müslüman kalabalık, Ermenilerin yaşadığı semtlere saldırdı. Olaylara tanık olanlar, Müslüman kalabalığın bilinçli bir şekilde hareket ettiğini anlatırlar. Kimin mağazasını yağmalayacakları konusunda yanılmıyorlardı. Müslümanların malı herkes tarafından gözetiliyordu. Kırım sadece Adana ile sınırlı kalmamış, çevresindeki köylere de yayılmıştı.[42]

Adana katliamı iki aşamalıydı. İlk katliam Sultan Abdülhamid'i savunan güçlerce, ikincisi Abdülhamid'i deviren İttihat ve Terakki hareketi eliyle gerçekleşmişti. İlk katliamda Ermenilerin elinde sınırlıda olsa ateşli silah vardı, hem de başkentteki karışıklığın kimin lehine çözüleceğinin bilinmemesinin yarattığı tereddüt söz konusuydu. 27 Nisan'da Selanik'ten gönderilmiş olan Jön Türk Ordularının, Adana'ya girdiğinde halkı silahsızlandırma girişimiyle, kısa süreliğine ortalık yatışacaktı. Daha dün İstanbul'da Hareket Ordusu'nun başarısı için aynı siperde çarpışan Ermeniler, başlarına geleceklerden habersiz ellerindeki silahları teslim ettiler. Ertesi gün olaylar yeniden ve bu kez daha şiddetli olarak başladı.

> Bu arada Türk ordusuna bağlı yeni müfrezeler sözde "huzur ve sükûnu" yeniden tesis etmek için bölgeye intikal etmişti. Bunun arkasından kan gövdeyi götürmüş, insanlık tarihinin en korkunç ve acımasız kıyımlarından biri yaşanmıştı. Türkler yeni intikal eden askeri müfrezelerin doğrudan desteğiyle, tamamen silahsızlanıp, savunmasız kalan Ermenilere hücum ederek, binlercesini kılıçtan geçirip diri diri yakmışlardı. Bu amaçlarla özel olarak seçilen yerler okul, hastane ve kiliselerdi. Adana holokostunun 25 bin Ermeni kurbanının

[42] A.g.e., s. 64.

ezici çoğunluğu, aslında kitlesel cinayetin bu ikinci aşamasında öldürülmüştü.[43]

İlk katliamın gerçekleştiği günlerde, İngiltere, Fransa, İtalya, Avusturya, Rusya, Almanya ve ABD olmak üzere yedi ülkenin savaş gemileri, Adana'ya bağlı liman kenti Mersin açıklarına gelmişler ama herhangi bir müdahalede bulunmamışlardı. Hem Mersin limanına gelişleri hem de oradaki bekleyişleri, tersinden katliamı yapanları daha da cesaretlendiren bir faktöre dönüşmüştü.[44] İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin merkezinin olayla doğrudan alakası olmadığı doğru olsa bile, birçok kaynak İttihatçı yerel yöneticilerin olayları örgütlediğini ve sorumluluğu olduğunu kanıtlamakta, merkezin ise bunu gizleyerek katliamı gerçekleştirenlerle aynı zihniyeti paylaştığını göstermektedir. Adana kıyımı tanığı Amerikalı tarihçi Dr. Herbert Adams Gibin'in anlatımı şöyledir: "1909 Nisan'ında Adana'daydım. Ermenilerin coşkunluk derecesindeki itaatkârlığı Kilikya ve Kuzey Suriye'de otuz bin kişinin kesilmesiyle mükâfatlandırıldı"[45] Meclis-i Mebusan'ın gönderdiği inceleme ve araştırma heyetlerinin çalışmaları sonucunda Divan-ı Harp'te ve yerel mahkemelerde olayların suçlusu olarak görülen 124 Müslüman ve Müslümanları yatıştırmak üzere de 7 Ermeni idam edilmişti.[46] Meclis-i Mebusan adına inceleme heyetinde bulunan İttihat ve Terakki Fırkası Vekili Hagop Babikyan, meclise raporu veremeden kuşkulu biçimde ölecek, Babikyan'ın katliamla ilgili raporu 1912'de açığa çıkacaktı.* Pat-

[43] V.N. Dadrian, a.g.e., s. 271.

[44] A.g.e., s. 271.

[45] Bkz. Herbert Adams Gibbs, *Zamanımız Tarihinin Kara Sayfası* (çev. A. Sağatelyan ve Y. Morlyan), New York, 1916, aktaran A. Çelebyan, a.g.e., 2003, s. 149.

[46] T. Akçam, a.g.e., s. 128.

* Adana katliamına ilerleyen bölümlerde tekrar döneceğiz.

rikhane tarafından Kilikya'ya yollanan ve ikinci heyetin bir üyesi olarak Adana'da bulunan Zabel Yesayan, anılarını kaleme aldığı kitapta şöyle der:

> Orada, ciyaklamaları gizlendikleri yeri ele vermesin diye bebelerini boğan analar gördüm; kadınlar gördüm orada, felç olmuş dilleri çenelerine sarkmış, yürek acılarını anlatmaya haykıramayan kadınlar. Orada aklını yitirmiş insanlar gördüm, yaşadıkları zulmü unutacaklarına o korkunç anı tekrar ve tekrar yaşayanlar, art arda düşen yakınlarının hangi birine ağlayacaklarını bilmeyenler: sırayla dizildiler, yan yana, vurdular, vurdular, vurdular! Hepsi de şöyle de bir sallanıp düştüler! Onlar babamdı, kocamdı, evlatlarımdı; şimdi yalnızım, viraneleri mesken tutan baykuş gibi... Aaah![47]

1894-1896 yılları arasında meydana gelen Ermeni katliamlarındaki toplam ölü sayısı hakkında farklı rakamlar verilmektedir. Alman Kayzeri II. Wilhelm, kendisine gelen bilgiler ışığında, 20 Aralık 1895 tarihine kadar öldürülen Ermenilerin sayısını 80 bin olarak verir. İngiliz ve Fransız konsolosluk raporlarında bu sayı 100 bin ve 200 bin olarak verilmektedir. Alman Misyoner Lepsius ise 88 bin sayısını telaffuz eder. Ermeni Patriği ise bu sayıların doğru olmadığını, ölü sayısının 300 bin dolayında olduğunu iddia eder.

Jön Türkler

Abdülhamid'in katı ve baskıcı yönetimini devirmeyi amaçlayan Türklerin ilk bir araya gelme girişimi, Fransız Devrimi'nin 100. yıldönümü vesilesiyle yaptıkları bir toplantıyla gerçekleşti denilebilir. 1889 yılının Mayıs ayında İstanbul'da Mekteb-i Tıbbiye-i Askeri'de yapılan gizli bir toplantıyla adını İttihad-ı Osmani olarak alan bu girişim, Fransız Devrimi'nin ve bütün

[47] Zabel Yesayan, *Yıkıntılar Arasında* (çev. Kayuş Çalıkman Gavrilof), Aras, İstanbul, 2014, s. 40.

Avrupa'yı saran demokratik devrimlerin temel talebi olan "özgürlük, eşitlik ve kardeşliği" kendi talepleri olarak da görecekti. İleride İttihat ve Terakki Cemiyeti adını alacak örgütün, iyi eğitim veren okullarda ve varlıklı sınıflara ait gençlerin arasında taban bulması tesadüf değildi. Yabancı dil, genellikle Fransızca, bilen bu gençler dünyadaki ve özellikle Avrupa'daki gelişmelerden haberdar oluyorlar; yurt dışında sürgünde bulunan Abdülhamid muhalifi aydınların yazılarını takip ediyorlardı.

1896'da Bab-ı Ali'yi basıp Abdülhamid'i tahttan indirmek üzere yapılan darbe planı, baskından bir gün önce ihbar edilecek; yapılan tutuklamalar sonucu bu plan gerçekleşmeyecekti. 1897 yılında Harbiyeli öğrenciler tarafından oluşturulan Hüseyin Avni Paşa Komitesi de bir darbe hazırlığı yaparken saraya jurnallenmiş ve üyeleri Harp Divanı'nda yargılanmışlardı. Bu baskıcı ve karanlık dönemde İttihatçı oldukları gerekçesiyle pek çok aydın sürgüne gönderilirken, bir kısmı da çalışmalarını sürdürebilmek için yurtdışına çıkmayı tercih ediyordu. Bütün çabaları, Abdülhamid tarafından askıya alınan Anayasanın yeniden yürürlüğe sokulması ve meclisin çalışmalara başlayabilmesiydi. Bu anayasanın Genç Türkler için cazip gelen bir diğer yönü de, bu sayede Türkiye'yi bir çatı altına almaya muvaffak olabilecek ve kademe kademe bir ulus yaratabilecek olmalarıydı. "Yaşlılar" isyankâr ulusları kılıç zoruyla hizaya getirmeye uğraşırken, "Gençler" parlamenter çoğunluğa dayanarak bunu başarmayı düşünüyorlar ve anayasa kendilerine bu fırsatı veriyordu.[48]

Cemiyet üyelerinin Paris'te çıkardıkları *Meşveret* isimli gazete, örgütün görüşlerinin yaygınlaştırmasının yanı sıra örgüt-

[48] Sabah Gülyan, *Genç Türkiye*, Ermenice aslından ilgili bölümün çevirisi (çev. Kayuş Çalıkman Gavriloff), Dr. Krikor Kalaycıyan Yayın Fonu, Erivan, 1991, s. 42.

lenmelerini de kolaylaştıran bir işlev görüyordu. Aynı tarihlerde Kahire'den gelerek gruba katılan Mizancı Murat öncülüğünde İsviçre Cenevre'de çıkartılan *Osmanlı Gazetesi* ile iki farklı yapının ortaya çıktığı söylenebilir. Aydın, bu iki grubun arasındaki farkı şöyle anlatmaktadır:

> Bu fikir ayrılığının temelinde, Murat'ın daha İslâmcı bir çizgide bulunması ve Ahmet Rıza'nın, Ermeni olaylarının ortaya çıkmasında Abdülhamid'i suçlayıp onun Ermeni politikasını "kıyım" olarak nitelemesine karşın, Mizancı Murat'ın Padişah'ın politikasını desteklemesi yatmaktaydı. Bunun gibi Girit İsyanı ve 1897 Yunan Savaşı konularında da Ahmet Rıza rejimi suçlu bulurken, Mizancı Murat Bey soruna karışan yabancı devletleri suçluyordu.[49]

Aydın, aralarındaki bu tartışmanın gelecek yıllara da damgasını vuracağını şu şekilde anlatır:

> Birinci İTC'yi (İttihat ve Terakki Cemiyeti) ikiye ayıran çekişmenin asıl nedeni Osmanlıcılık değil, Ahmet Rıza Grubu'nun "milli iktisat" ve merkeziyetçilik savunuculuğu karşısında Prens Sabahaddin grubunun "teşebbüs-i şahsi"ciliği ve âdemi merkeziyetçiliği idi. Birinci oluşumun 1907'de Paris'te toplanan son kongresi, bu ayrılığın yanı sıra, Osmanlıcılık etrafındaki ittifakın da somut bir biçimde görüldüğü bir toplantıdır. Bu kongreye Ahmet Rıza başkanlığında İttihat ve Terakki grubu ile Prens Sabahaddin'in başkanlığındaki Terakki grubu yanında, Ermeni Taşnak Partisi de katılmaktadır. İkinci İTC olarak nitelediğimiz oluşum ise, en başta, birinci oluşum ile organik ilişkisi olmaması bakımından ayrıdır... Esasen ikinci oluşum, Selanik'te birinciden bağımsız biçimde kurulmuş ve örgütlenmişti. Üyelerinin çoğu subay

---

[49] Suavi Aydın, "İki Ayn İttihat Terakki: İki Ayrı Zihniyet, İki Ayrı Siyaset", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt1: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi* içinde, Mehmet Ö. Alkan (ed.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 119.

olup, Anadolu, Rumeli ve Suriye'deki askeri birliklere dağılmışlardı. Ancak ağırlık Rumeli birliklerindeydi, merkez ise Selanik'ti.[50]

Zaman zaman birden fazla girişimle ve içindeki farklı düşüncelerle varlığını devam ettiren örgütün parçalanmadan yol alabilmesinin temel nedeni; hemen tümünün Abdülhamid'e karşı olması ve bu karşıtlığın devrimci bir dönüşümle nihayete erdirilme arzusuydu.

İttihat Terakki Cemiyeti doğuyor

Abdülhamid'in takibatları sonucunda yurtdışına sıkışan hareket, uzun süren bir duraklama dönemi yaşayacaktır. Damat Mahmut Paşa'nın Abdülhamid'le yaşadığı çekişme sonrası oğulları Prens Sabahaddin ve Lütfullah'ı da yanına alarak Paris'e gelmesi, cemiyete bir nebze canlılık kazandıracak ama iç çekişmeleri de körükleyecekti. Ahmet Rıza ile anlaşamayan Mahmut Paşa, Mizancı Murat'ın Abdülhamid'e biat ederek Cenevre'yi terk etmesi ve İstanbul'a geri dönmesi nedeniyle Cenevre'ye giderek orada yayımlanan *Osmanlı Gazetesi*'nin başına geçecek ve oğlu Prens Sabahaddin ile birlikte bir Jön Türk Kongresi organize etmeyi düşünecektir. Damat Mahmut Paşa'nın rahatsızlanması[51] ve Prens Sabahaddin'in daha da öne çıkması ve Cenevre grubunun içinde bulunan Tunalı Hilmi'nin de gayretleriyle 1902'de Paris'te gerçekleştirilen Birinci Jön Türk Kongresi toplanacaktı. Bu aynı zamanda Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de kuruluşu anlamına da gelmekteydi.

---

[50] A.g.e., s. 124.

Avrupa'ya kaçarak Jön Türk hareketine katılan Paşa, 17 Ocak 1903'te ölmüştür (detaylı bilgi için bkz. Rukiye Akkaya, *Prens Sabahattin*, Liberte, Ankara, 2006).

4-9 Şubat 1902'de Paris'te "Osmanlı Liberalleri Kongresi" adıyla toplanan bu kongre bir ilk olması bakımından önemlidir. Kongreye Türk, Arap, Rum, Ermeni, Arnavut, Çerkez ve Musevi 47 delege katılmıştı. Prens Sabahaddin'in başkan, Ermeni Ahoranyan ve Rum Satus'un ise başkan yardımcılıklarına getirildiği kongrede; fikir ayrılıklarının ortadan kalktığı söylenemez. Aksine Ahmet Rıza ve Prens Sabahaddin gruplarının arasındaki farklı fikirler doğrudan çatışmaya girerken, Prens Sabahaddin liberal düşünceyi net biçimde temsil edecekti.

Kongre sonrasında yeniden tıkanıklık yaşayan hareket, Avrupa'dan tamamen bağımsız olarak Makedonya'da gelişen asker ve Türk üyelerinin çoğunlukta olduğu Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin kurulmasıyla başka bir düzleme geçer. Kurucular arasında Talat Paşa, Rahmi Bey, Mithat Şükrü ve Kâzım Nami Beylerin bulunduğu cemiyetin 10 kurucusunun 7'si subaydır.[52] Örgütün Makedonya'da ortaya çıkmış olması bir tesadüf değildir. Balkanlardaki kayıplardan sonra sıranın Makedonya'ya geldiği gibi yaygın bir kanaat, subaylar arasında zaten karşılık buluyordu. Balkanlarda görev yapan Osmanlı Ordusu subaylarının neredeyse tamamına yakını mektepli, yani harp okulunu bitirmiş subaylardı. Abdülhamid, İstanbul ve civarında kendisine sadık subayların bulunmasını istiyor ve "alaylı" denen, rütbesini de kendisinin verdiği bu subaylar arasında kendisini daha güvende hissediyordu. Ayrıca Selanik, entelektüel hayat ve eğitim seviyesi açısından önemli olduğu kadar; sanayi, tarım alanındaki gelişkinliği ve bir liman kenti olması nedeniyle de, değişik milliyetlerden insanların farklı kültürlerini taşıyıp barındırdığı Avrupa çapında bir merkezdi. 20. yüzyılın ilk çeyreğinde Selanik'te 5 bin ulaşım ve 15 bin de

---

[52] Ayrıntılı bilgi için bkz. Şevket Süreyya Aydemir, *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, Cilt 1, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007.

sanayi işçisi vardı. Buna bağlı olarak imparatorluktaki tek kitlesel sosyalist örgütlenme Selanik'te gerçekleşmişti.[53]

Üyelerinin büyük bölümü subay olan bu örgütlenme, Anadolu, Rumeli ve Suriye'deki askeri birliklerle bağlantı halindeydi. Bu yapısıyla Paris merkezli hareketten çok daha fazla ayağını vatan topraklarına basıyordu demek abartı olmayacaktır. Daha sonra görülecek etkisi ve yarattığı sonuçlarda bu saptamayı doğrular niteliktedir. Kısa bir süre sonra buradaki aktiviteyi değerlendirmek isteyen Paris grubu, Dr. Nazım'ı Selanik'e göndererek kurulan Cemiyet'in "İttihat ve Terakki" adını almasını önerdi; böylelikle Selanik, Cemiyet'in iç, Paris ise dış merkezi olacaktı. Ancak böylelikle, bu aktiviteyi değerlendirmek isteyen Paris grubu, inisiyatifi tamamen Selanik'teki paramiliter etkinliğe terk etmiş oluyordu. Bundan sonra Selanik eyleyecek, Paris ise seyredecekti.[54] Paris ve Selanik ekseninde gelişen hareket, kurucularının köken farklılıklarının yanı sıra,

> ilkinde tüm Osmanlı milletlerini bağrında taşıyan, sivillerin ve aydınların hâkim olduğu, Fransa'nın model alındığı ve Osmanlıcılığın savunulduğu bir Cemiyet; ikincisinde ise sadece Yahudi, dönme ve Türklerin yer aldığı, subay ve küçük memurların çoğunluğu oluşturduğu, Almanya'nın örnek alındığı, Türkçülüğün hâkim düşünce olduğu bir cemiyet[55] [haline gelecekti].

Bu arada İttihat ve Terakki'ye Selanik kökenlilerce kendi renklerinin verilmesi bir çırpıda gerçekleşmeyecek, aralarındaki hegemonya kavgası değişik nedenlerle sürecekti.

1907'de başlayan karşılıklı görüşmelerin ardından, 27-29 Aralık'ta Paris'te II. Osmanlı Liberalleri Kongresi düzenlenir.

---

[53] S. Aydın, a.g.e., s. 125.

[54] A.g.e., s. 124.

[55] Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2013, s. 56.

Ahmet Rıza Bey, Prens Sabahaddin ve Taşnaktsutyun temsilcisinin de katıldığı bu kongrede, istibdat rejimine karşı silahlı eylem ve ayaklanma konuları konuşulur ve üzerine kararlar alınır. Cemiyetin Manastır şubesi ise 1908 Devrimi'nden hemen önce Enver Paşa tarafından kurulmuştu. Selanik ve Paris gruplarının buluşması, aralarındaki fikir farklılıklarına rağmen Osmanlı'nın siyasi yaşamını etkileyecek ve yön verecek ana çerçeveyi de belirlemiş oluyordu. Hem Avrupa'da sürgünde, hem de Makedonya'da büyüyüp gelişen hareket, Abdülhamid'e karşı bir kalkışma için fırsat kollamaktaydı.

Osmanlı döneminde sosyalist örgütler

Osmanlı'da Marksist ve sosyalist hareketleri araştıran tarihçiler, 1908 yılı öncesine dair sosyalist hareket ve örgütlere, partilere dair anlatacak pek fazla bir şey bulamazlar. Bu konuda önemli araştırmalar yapan Mete Tunçay, "Türkiye'de solun, asıl, İkinci Meşrutiyet'ten sonra ortaya çıkması bir rastlantı değildir" der ve devamla, "1908 hareketini, burjuva devrimleri kategorisinde görmek gerekir. Bunun içindir ki çağdaş sol, Batıda 1789 devriminin ertesinde olduğu gibi, Türkiye'de de 1908-1925 döneminde doğmuştur." diye ekler. [56]

Yüz binlerce Ermeni ve Rum'un yaşadığı bu topraklarda, Meşrutiyet öncesinde ve sonrasında sosyalizm adına mücadele veren, Meclis-i Mebusan'da temsilcileri olan ve Balkan savaşında "vatan savunması için siperlere" giren Ermeni halkını ve onun sosyalist parti ve örgütlerini (bu topraklara —bugün bile aradan geçen onlarca yıla ve zulme rağmen— kopmaz bağlarla bağlı oldukları bir süreçten bahsederken) unutmak anlaşılır

[56] Mete Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar: 1908-1925*, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 33.

gibi değildir. Bu topraklarda sosyalizm fikrini canları pahasına savunan ve yaşatanlardan bahsetmeyerek ya da araştırmaların dipnotlarında geçiştirerek tarih anlatımının, en hafif deyimiyle "yok saymak" olduğu çok açıktır. Ne yazık ki yakın zamana kadar olan tam da budur. Osmanlı'da sosyalist hareketin gelişimi ve başlangıç tarihi, yaygın anlatımla Meşrutiyet sonrasına dayandırılır ve Türk tarih anlatıcılarının da gözüne ilk çarpan da Hüseyin Hilmi olur. Hâlbuki bu topraklardaki ilk sosyalist Hilmi, ilk örgüt de Osmanlı Sosyalist Fırkası değildir. Onların göze çarpmasının temel nedeni, açıktır ki Türk (ve Müslüman) kökenli oluşlarıdır. Bir başka neden de zorunlu göç ve soykırım nedeniyle bu topraklarda sosyalizm mücadelesini başlatmış olanların büyük bir bölümünün artık aramızda olmaması da olabilir ki, bu unutmanın(!) adı başka türlü konmalıdır.

Anahide Ter Minassian şöyle söylüyor:

> Ermeni ulusal hareketinin yükselişinin başlangıcını simgeleyen, Ermeni sorununun uluslararası bir nitelik kazandığı 1878 Berlin Kongresinden bugünkü sınırları ile çağdaş Türkiye'nin yaratılmasına yol açan ve azınlıkların korunmasıyla ilgili maddeler dışında Ermenileri hiç anmayan Temmuz 1923 tarihli Lozan Antlaşması'na kadar geçen sürede, Türkiye'de Ermeni halkı hemen hemen tümüyle ortadan kaldırılmıştır. Ermeni topluluğunun Anadolu topraklarından gaddarca sökülüp atılması, burada tartışılan sorunu da sona erdirmiştir.[57]

Minassian böyle dese de bizim soruna yaklaşımımız bu olmamalıdır. Çünkü sözü edilen tarihlerde ağırlıkla İstan-

---

[57] Anahide Ter Minassian, "1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)* içinde, Mete Tunçay ve Erik Jan Zürcher (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s. 163.

bul'da olmak üzere 150 bin Ermeni hâlâ bu topraklardaydı. Ayrıca anayasa meselesinin doğrudan sosyalizmle bir bağını kuramasak bile, 1860 Ermeni Anayasası, Ermeni halkının demokrasi mücadelesinin boyutunu sergilemesi açısından önemlidir.

Tarihçilerin yok sayıp unuttuğu bu gerçeklik, sosyalist örgütler tarafından da tekrarlanınca, sonuçta Ermeni, Rum, Bulgar ve Yahudi devrimciler görmezden gelinip H. Hilmi hatırlanır olmuştur. Ancak daha sonra aynı şey H. Hilmi'nin de başına gelecek ve sosyalist hareketin tarihi Mustafa Suphilerden başlatılacaktır. Görmezden gelinen bu tarihle yüzleşildiği ölçüde de sosyalist hareketin tarihini yeniden ele almak ve değerlendirmek kaçınılmaz oluyor. Çünkü bildiğimiz gibi Türkiye'deki sosyalist hareket kendi tarihini 1920'de Mustafa Suphi'nin kurduğu Türkiye Komünist Partisi (TKP) ile başlatır. Hem TKP, kendisinden önce bir sosyalist mücadelenin var olduğunu kabul etmek istemiyor, hem de bütün hareketler, TKP'yi kendi başlangıçları kabul ettiği için (öncesiyle) ilgilenmiyorlar. Mütareke döneminde Sovyetler de, Hilmi ve çevresine sıcak bakmıyor. Bu sebeplerle, Türkiye solu bir Komintern solu.[58]

19. yüzyıl sonunda kurulan Ermeni partilerinin tümü, kendi çağlarındaki dönüşümlerden etkilenerek kurulmuştu ve hemen hepsinin ortaklaştıkları temel hedef, Ermenilerin özgürlüğe kavuşturulması idi. O günün aktüel meselelerinde ve program düzeyinde aralarında farklılıklar bulunan bu partilerin, aynı zamanda; Batı Ermenilerinin özgürlüğe kavuşturul-

[58] Selçuk Gürsoy, *Türkiye Solunun Göz Ardı Edilen Başlangıcı: Osmanlı Sosyalist Fırkası*, Röportaj: Emre Can Dağlıoğlu, *Agos*, http://www.agos.com.tr/tr/yazi/6505/turkiye-solunun-goz-ardi-edilen-baslangici-osmanli-sosyalist-firkasi, erişim: Şubat 2015.

ması ve Rusya ile Osmanlı İmparatorluklarının egemenliği altında yaşayan doğu ve batı Ermenilerinin birleştirilmeleriyle bağımsız bir Ermenistan'ın kurulması için mücadele ettiklerini de söyleyebiliriz. Yine bu yüzyılda, Ermeniler arasında yaygınlaşan siyasal düşünceler, liberalizm, milliyetçilik, sosyalizm ve feminizm olarak tanımlanabilir. Liberalizm daha çok Batı'da eğitim görmüş aydınların ve piyasa ekonomisini destekleyen şehirli orta sınıfların benimsediği bir düşünce idi. Bu düşünce (daha sonra) Liberal Demokratik Ramgavar Partisi tarafından temsil edilmekteydi.[59] 20. yüzyıla girerken Osmanlı topraklarında dört Ermeni siyasi partisi faaliyet gösteriyordu: 1885 yılında kurulan Armenagan Partisi, 1887'de kurulan Sosyal Demokrat Hınçak Partisi, bu partiden kopan Veragazmyal-Yeniden inşa-Hınçak Partisi ve 1892 yılında kurulan Taşnaktsutyun-Ermeni Devrimci Federasyonu.[60] Biz bu partilerden sosyalist olarak tanımlanan iki partiyi, Ermeni Devrimci Federasyonu (EDF) ile Taşnaktsutyun ve Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'ni (SDHP) inceleyeceğiz.

Sosyal Demokrat Hınçak Partisi

SDHP —1909 yılındaki VI. Kongresinden önce Devrimci Hınçak Partisi adını kullanıyordu— Taşnaktsutyun'dan sonra en yaygın ilişkilere sahip Ermeni partisiydi ve 1887 yılında Avedis Nazarbekyan, Maro Vardanyan, Kevork Haraçyan, Ruben Han-Azat, Christopher Ohanyan, Gabriel Kafyan ve Manuel Manuelyan tarafından Cenevre'de Marksist temelde kurulmuş; geçen zaman içinde Kafkasya'da, İstanbul'da ve Anado-

---

[59] Arus Yumul ve Rıfat N. Bali, "Ermeni ve Yahudi Cemaatlerinde Siyasal Düşünceler", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 1: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 364.

[60] A. Avagyan ve G.F. Minassian, a.g.e., s. 13.

lu'da da örgütlenmişti. Partinin Osmanlı örgütlenmesini Ruben'in sağladığı söylenir. Jön Türklere ve İttihatçılara mesafeli duruşuyla da özgün bir konumdaydılar. Hınçaklar, Sason ayaklanmasında tarım ve çiftçilikle uğraşan Ermenilerin sosyal ve ekonomik taleplerini de dile getirerek kendilerini sadece etnik mücadele ile sınırlamadılar. Osmanlı İmparatorluğu esas itibariyle tarım ülkesiydi ve nüfusun %85'i kırda yaşıyordu. O günün koşullarında en önemli sorunun tarım ve toprak meselesi olduğunu iddia etmek abartı olmaz. Hınçakların, kurucu Merkez Komitesi'nin içinde Avedis Nazarbeg'le daha sonra evlenen Maro Nazarbeg'in bulunduğunu ve Vera Zazuliç ile de ilişki içinde olduklarını belirtmeliyiz. 1900'lü yılların başından itibaren İstanbul'da yoksul taşralılar, reji işçileri ve hizmetçiler içinde sosyalizm propagandası yapıyor ve taban buluyordu. Birçok grev örgütlenmesinde yer almışlar, 1 Mayıs gösterilerinin organize edilmesinde sorumluluk üstlenmişlerdi. *Hınçak* (Çan) isimli bir parti gazetesinin yanı sıra *Gayzt* (Kıvılcım) adında bir de gençlik dergisi çıkartıyorlardı. Partinin İstanbul'daki yayın organının ismi, *Nor Aşkharh* (Yeni Dünya) idi. Bu yayınlarda sosyalizmin sorunlarını tartışılıyor, örgütlenme sorunlarına ilişkin parti kadrolarının polemik yazılarına yer veriyorlardı. Çok sonraları sahip olduğu kendi matbaalarında Avrupa'da yayımlanan Marksist eserleri basmaya çalışacaklardı. Engels'in *Komünist Manifesto*'nun 1888 tarihli İngilizce basımına yazdığı önsöze göre Ermenice *Manifesto* çevirisi İstanbul'da bir yayıncıya sunulmuş, ancak Marx'ın adını taşıyan bir kitabı yayımlamaktan çekinen yayıncı, çevirmenden kendi imzasını atmasını istemiş, çevirmense kabul etmemiştir.[61]

1909'da İstanbul'da yaptıkları VI. Kongrelerinde güncelledikleri mevcut programları, üyesi oldukları II. Enternasyonal

[61] M. Tunçay, a.g.e., Cilt 1, s. 32.

partilerinin programlarının bir benzeriydi. Kendi dönemlerinin komünist önderleri ile ilişkiliydiler. Özel olarak Rus Devrimcileri ile çok yakındılar ve Lenin dâhil Rus devrimci önderleriyle sürekli irtibat halindeydiler. 1909 yılındaki kongrelerinde çağdaşları komünist partileriyle adlarını uyumlu hale getirmişler ve SDHP adını almışlardı.[62] Milliyetçi değillerdi, farklı uluslardan sosyalistlerle birlikte olmak için çaba sarfediyorlar, bunu kendi aralarında tartışma konusu yapıyorlardı. Paramaz, kendi yayın organlarında diğer uluslardan sosyalistlerle, özellikle Osmanlı içindeki Türk sosyalistleriyle yakın ilişkiler kurmaya önem veren ve parti kadrolarına bunun önemini anlatan yazılar kaleme alıyordu.[63]

Hınçak örgütünün azami program hedefi Ermeni halkı ve ülkesinin sosyalist örgütlenmesidir. Bu azami hedefe bağlı olarak asgari program hedefi ise; Osmanlı Ermenistanı'nda geniş tabanlı bir demokrasinin kurulması, siyasal özgürlüğün ve ulusal bağımsızlığın kazanılmasıydı. Programda bu hedefler şöyle anlatılmıştı:

> 1- Bugünkü düzen bir ihtilalle ortadan kaldırılmalı ve onun yerine ekonomik gerçeklere ve sosyal adalete dayanan yeni bir cemiyet kurulmalıdır.
>
> 2- Partinin ilk ve yakın hedefi, Türkiye Ermenistan'ın politik ve milli bağımsızlığını sağlamaktır. Bu hedef gerçekleştirildikten sonra bazı ekonomik ve politik gayelere varılmasına çalışılmalıdır. Politik gayeler şunlardır: Genel ve direkt oylama yoluyla serbest seçimle seçilecek bir Halk Meclisi ku-

---

[62] O dönem Komünistler kendilerine "Sosyal Demokrat" diyorlardı. — Rus Sosyal Demokrat İşçi Partisi, Alman Sosyal Demokrat Partisi, Bulgar Sosyal Demokrat Partisi vb.

[63] Paramaz, partinin İstanbul yayın organı *Nor Aşkharh* (Yeni Dünya) da 20 Eylül 1912'de kaleme aldığı yazısında Hınçak gençlerine Türk emekçi-sosyalist hareketlerle daha fazla işbirliği yapmalarını öğütler.

rulması. Millet Temsilcilerinin cemiyetin her sınıfından seçilmesi. Geniş bir eyalet otonomisi. Geniş bir belde otonomisi. Her ferdin her göreve gelebilme hakkı. Mutlak bir basın, konuşma, vicdan, toplantı, teşkilatlanma ve seçim hürriyeti. Genel askerlik hizmeti.

3- Ekonomik gayeler: Halkın ihtiyaç ve istekleri dikkatle incelendikten sonra tespit edilecektir. Herhalde, belirli bir gelir seviyesi üzerinde müterakki vergi uygulanacaktır.

4- Türkiye'de ihtilal yoluyla gerçekleştirilecek olan hedeflere varmak için kullanılacak metot, propaganda, tahrik, tedhiş, teşkilatlanma ile köylü ve işçi hareketidir. Propaganda hükümete karşı isyanın temel sebepleri ile münasip zamanın halka anlatmak olacaktır. Tahrik ve tedhiş, halkın cesaretini arttırmak için gereklidir. Hükümete karşı gösteri, vergileri ödememek, ıslahat istemek, aristokrat sınıfa karşı nefret yaratmak, tahrikin başlıca yollarıdır. Tedhiş ise, halkı korumak ve Hınçak programına itimatlarını elde etmek için başvurulacak bir metottur. Parti, şiddeti Osmanlı hükümetine karşı kullanmayı hedef almaktadır. Fakat hedef sadece hükümet değildir. Hükümet için çalışan tehlikeli Türk ve Ermeni kişilerle ajan ve muhbirler de hedefler arasındadır.

5- Bu şiddet hareketlerini yürütmek için özel bir kol kurulacaktır.

6- Partide bir merkez komitesi olacaktır. İşçilerden ve köylülerden oluşacak iki ihtilal grubu kurulacaktır. Bunlardan ayrı ayrı gerilla grupları oluşturulacaktır.

7- İhtilali gerçekleştirmek için en müsait zaman Türkiye'nin savaşa girdiği zaman olacaktır.

8- Süryaniler, Kürtler; Türklere karşı mücadeleye kazanılmalıdır.

9- Türkiye Ermenistanı'nda bağımsızlığı elde edildikten sonra ihtilal Rusya ve İran Ermenistanı'nı kapsayacak ve federatif bir Ermenistan kurulacaktır.[64]

Savundukları programla, Batıdaki Marksist akımlarla, kimi devrimci önderlerle kurdukları ilişkilerin yanı sıra; Çarlık Rusya'sına karşı mücadele eden Rus devrimcileriyle de yakın ilişkilere sahiptiler. Masis Kürkçügil, *Toplum ve Kuram* dergisinin kendisiyle yaptığı söyleşide Hınçaklar için şöyle der:

> Bu coğrafyada Marksist olmak iddiasıyla kurulmuş ilk örgüttür. 1887'de Cenevre'de, Georgi Plehanov'un dizi dibinde kurulur. Hınçakları İkinci Enternasyonal'de Plehanov temsil eder. Kurucusu Bakü asıllı bir Ermeni ama yabancı öğrenciler içinde tanınmış bir insan olduğu için, örneğin, 1 Mayıs'ta yabancı öğrenciler adına konuşacak çapta da çevresinde meşruiyeti olan birisidir. Burada daha sonra Ukrayna Halk Komiserliği Konseyliği başkanlığı veyahut Sovyet devriminin önemli simalarından biri olacak olan ve dışişlerinde çalışacak olan Balkan Marksizminin kurucusu Christian Rakovsky ile tanışır. Ve Rakovsky, Ermeni meselesi üzerine çok önemli bilgilere sahip olan bir insan ve sanıyorum Rosa Luxemburg'u da bu konuda yönlendiren veyahut bilgilendiren kişidir. Dolayısıyla 1900'lü yıllara geldiğimiz zaman Avrupa sosyalist hareketinde Ermeni meselesi bilinen bir meseledir. 1894-1896 Abdülhamid katliamlarından sonra Jan Jaurès'in mecliste konuşması vardır. Bir anlamda siyasallaşma 1890'lara geldiğimizde şekillenmeye başlamıştır. İyi kötü Ramgavar gibi anayasacı demokrat dediğimiz örgütler de var.[65]

---

[64] R. Maraşlı, a.g.e., s. 140.

[65] "Masis Kürkçügil ile Soykırım ve Ermeni-Kürt İlişkileri Üzerine" (Söyleşi: Harun Ercan ve Mehmet Polatel), *Toplum ve Kuram*, http://zanenstitu.org/masis-kurkcugil-ile-soykirim-ve-ermeni-kurt-iliskileri-uzerine-harun-ercan-mehmet-polatel, erişim: Şubat 2015.

Ermeni Devrimci Federasyonu -Taşnaktsutyun

Taşnaktsutyun Partisi (Ermeni Devrimci Federasyonu -EDF) Ermeniler arasındaki en etkili örgütlerden birisiydi. Hınçaklardan üç yıl sonra 1890'da Tiflis'te kurulur ve kendisini sosyalist bir parti olarak tanımlar.* Partinin bir özelliği de içinde çeşitli sınıf ve tabakaların siyasi temsilcilerinin bulunduğu, hem Osmanlı İmparatorluğu'nda hem de Rusya'nın politik yaşamında önemli roller üstlenen bir cephe örgütü olmasıydı. Rusya'nın egemenliği altında olan Kuzeydoğu Ermenistan'daki grupların da yer aldığı bu örgüte bu nedenle Ermenice federasyon anlamında "Taşnaktsutyun" denilmiştir. Öte yandan örgütün bu parçalı yapısı ve zaman zaman kliklerin yönetimde öne çıkmaları da birçok yanılgılara neden olmuştur. Örneğin, belli sürelerde Marksist, sosyalist propagandalar yapmışlardı. Fakat örgütlenmenin belirleyiciliği genelde burjuva milliyetçilerinde kalmıştır. Taşnaktsutyun Partisi'nden bazı yayınlarda "Marksist", bazılarında ise "sağcı ve milliyetçi" olarak söz edilmesinin nedeni budur.[66] Taşnaktsutyun Partisi, Osmanlı Bankası baskını, Abdülhamid'e karşı girişilen ancak başarısızlıkla sonuçlanan Yıldız suikasti gibi eylemleri üstlenirken Sasun direnişinde de varlık göstereceklerdir. EDF, 1907 yılında Viyana'da gerçekleştirdiği konferansta, sosyalist programı benimsemişti. EDF'nin iki cephede savaşmasını onaylayan parti, biri Türkiye Ermenistanı, diğeri Rusya Ermenistanı için olmak üzere iki katlı bir programı kabul etmişti.[67] Onlar da II. Enternasyonal üyesidirler. Savundukları fikirler çağdaşları sosyalist partilerin fikirlerine yakındır. *Azadamard* ve *Haraç* (İle-

* Kimi kaynaklarda bu tarih Tiflis'te 1. Konferansın yapıldığı, programın ve örgütlenmenin yapılandırıldığı 1892 yılı olarak verilmektedir.

[66] R. Maraşlı, a.g.e., s. 141.

[67] A.T. Minassian, a.g.e., s. 178.

ri) isimli yayın organlarında çok sayıda işçi sorunlarına değinen makale yayımlanır. Azadamard'da sosyalist siyasete bağlanma eğiliminin sorgulanması ve sınıflar arası bir cephe kurulmasına çağrı yapan yazı büyük tepki alır. Karşı yazıda, Taşnakların toplumsal tabanının işçi sınıfı olduğu, eğer parti, kaynağını burjuvaziden alan unsurları kabul ederse bunun programıyla çelişki oluşturacağı belirtilir. Yazıda partinin içinde bulunulan koşullarda liberal bir mücadele yürütmesinin oportünizm olmadığı, bu durumun sosyalist programdan vazgeçildiği anlamına gelmeyeceği de vurgulanır.[68] İttihatçılarla ilişkiler sosyalist kanat tarafından her zaman sorgulanırken, bu konuda "bıçak kemiğe dayanana kadar bekleyelim" diyen eğilim baskın oldu. 1914 yılının başına kadar İttihat ve Terakki ile kontakları devam etti. Reformcu-devrimci bölünmesi dışında, Taşnaklar İstanbul'da aynı şekilde sosyalistler ile sosyalizm karşıtlığını ifade eden liberaller arasında bölünür ve sert tartışmalar yaparlar. Taşnaklar da hak mücadelelerini ve grevci işçileri her zaman desteklerler. Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu ile kısa süreli bir işbirliği geliştirirler ve Filistin Sosyal Demokrat Partisi'ne gönderdikleri mesajlarda savaş karşıtlığına vurgu yaparlar. Balkan Savaşı'yla ilgili İttihatçılarla kurdukları ilişki nedeniyle bir bocalama da yaşarlar.

Ermeni partilerinin parçalanmış Ermeni halkının her parçada sürdürdüğü mücadelede farklı taktik ve tutumlarına ilişkin Anahide Ter Minassian'ın yaklaşımı şöyledir: Ermeni Devrimci Federasyonu-Taşnaktsutyun (EDF), Rusya Çarlığı'nda ve Osmanlı İmparatorluğu'nda ayrı ayrı politika çizgileri izliyordu; burada "sosyalist programına rağmen, demokratik bir parti siyaseti" uygulamaktaydı. Onun içindir ki, EDF'nin Türkiye'deki, parlamenter yaşama katılmak, bütçeye oy vermek,

[68] A. Avagyan ve G.F. Minassian, a.g.e., s. 186.

burjuva liberal partilerle uzlaşmak, askerlik hizmetini düzenleyecek bir yasa çıkartılmasını istemek, bakanların sorumluluğunu talep etmek gibi siyasal eylemleri esas itibariyle liberaldi.[69]

Ermeni devrimci partilerinin, Ermenilerin boyunduruktan kurtulabilmesi ve özgürleşebilmeleri için mücadele etmeleri en tabii haklarıydı. Bir ulus olmaktan kaynaklanan hakları vardı ve Osmanlı despotizmi altında inim inim inletiliyorlardı. Ulusların kendi kaderlerini tayin etme hakkının sosyalistlerce de kabul gördüğü bir dönemde, Ermeni partilerinin bu mücadelesini "milliyetçilik" olarak tanımlamak, onların bu topraklardaki sosyalizm mücadelesine katkılarını yok saymak için bir bahane yaratmak anlamına geldiğini söyleyebiliriz. Hınçak partili sosyalistler, kendi ulus ve ezilenlerin çıkarları ile ezen ulusun emekçilerinin mücadelelerini demokratik talepler ekseninde birleştirme çabası içindeydiler. 1896 yılında Rosa Luxemburg'un Osmanlı İmparatorluğu'nda ulusal savaşım sorunu üzerine söyledikleri ilginçtir:

> Türk yönetiminin hantallığı kapitalizmi bile üretmekte yetersiz olmuştur —nerede kaldı ki, sonunda sosyalizmi türetebilsin; onun için, ne kadar çabuk yıkılır ve ulusal kurucu ögelerine ayrılırsa o kadar iyi olur— o zaman bu geri bölge, tarih diyalektiğinin olağan sürecine katılabilecektir.[70]

Luxemburg bu görüşlerini, aynı yıl Londra'da toplanan Sosyalist Enternasyonal Konferansının "bütün ulusların kendi geleceklerini belirlemeye hakları olduğu" ilkesini onayladığını da

---

[69] A.T. Minassian, a.g.e., s. 221.

[70] Feroz Ahmad, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Düşünceler" *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)* içinde, Mete Tuncay ve Erik Jan Zürcher (der.) s. 17.

söylemişti. Sonuçta Taşnaklar da sosyalizmi hedeflemiş, bu fikrin yaygınlaşması için mücadele etmiş bu toprakların insanlarıydılar. Tıpkı Hınçaklar gibi, tıpkı *Ergatis* dergisini Galata semtinde yayımlayan Rum devrimciler gibi, Bulgar ve Yahudi devrimciler gibi.

Selanik Sosyalist İşçi Federasyonu

Osmanlı İmparatorluğu'nun başkenti olarak İstanbul, siyasetin de başkentidir ama Selanik, daha önce de belirttiğimiz gibi, 1900'lü yıllardaki konumuyla canlı bir ticaret merkezi olduğu gibi, entelektüel ve kültürel gelişiminde önemli merkezlerinden biridir. Bu özellikleri ile Abdülhamid rejiminin yıkılmasına vesile olacak güçlü bir kalkışmaya da yataklık yapacak ve devirdiği padişaha da sürgün yeri olacak özelliklere sahipti. Abdülhamid'in devrilmesi ve Meşrutiyet'in yeniden ilanının getirdiği "özgürlük" ortamında; sosyalist görüşlerinde yaygın olduğu bu şehirdeki en büyük sosyalist örgüt, 1909 yılının ilkbaharında kurulacaktı. Sosyalist İşçi Federasyonu'nun kuruluşuna giden kapıyı, bir yıl önce rıhtım işçilerinin başlattığı grevin şehirde dalga dalga yayılması araladı. Türk, Rum, Bulgar, Ermeni ve Yahudi işçilerin birlikte katıldıkları bu grevler yüzünden şehirde hayat durma noktasına gelmişti. Sosyalizmin Selanik'te yavaş yavaş içine yerleşeceği iklim işte böyleydi. Balkanlar'da sayıları durmadan artan bu ideoloji yandaşlarının durumdan yararlanmaya kalkışmaları kaçınılmazdı.[71] 1911 yılının başlarında bir de konferans toplayan Federasyon, İttihatçıların milliyetçi ve militarist politikalarını lanetleyecek, Osmanlı proletaryasının çıkarları için ortak mücadele yürütülme-

---

[71] Paul Dumont, "Yahudi, Sosyalist ve Osmanlı Bir Örgüt: Selanik İşçi Federasyonu" *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, Mete Tuncay ve Erik Jan Zürcher (der.), s. 89.

sinin gerekliliğine vurgu yapacaktı. Kısa sürede binlerce insanı harekete geçiren bu örgütün, Balkan Savaşı'nın sonuncunun yarattığı koşulların etkisi ile Makedonya'daki halkların bağımsızlığına kavuşmasıyla, Yahudi sosyalistlerine kadar daralıp, sonra da kısa yaşamının tecrübesini tarihe bırakarak sönümlendiğini de belirtmek gerekir.

İştirakçi Hilmi

Hüseyin Hilmi, nam-ı diğer İştirakçi Hilmi aslında İzmirlidir. İstanbul'a gelerek Baha Tevfik'le birlikte Osmanlı Sosyalist Fırkası'nı kurmuştur. Hilmi 26 Şubat 1910'da *İştirak* isimli haftalık bir dergi yayınlamaya başlamış ancak dergi 17. sayısındaki Ahmet Samim imzalı yazı nedeniyle Divan-ı Harb-i Örfi tarafından kapatılmıştır. Arada başkaca yayınlar çıktıysa da, yayımlanmasına izin verilen *İştirak*'in 18. sayısında, Osmanlı Sosyalist Fırkası'nın kuruluşunun haber olarak verilmiş olması, bir sonraki sayısında da fırkanın beyanname ve programının yayımlanmış olması, tekrar sıkıyönetim tarafından kapatılmasına neden olmuştur. Mete Tunçay'a göre Osmanlı Sosyalist Fırkası sosyalist olmaktan çok liberal bir kuruluş olarak görünmektedir.[72] Programındaki isteklerin çoğunluğu siyasal özgürlük düzeniyle ilgili ve işçilerin çalışma koşullarını ve örgütlenme imkânlarının düzeltilmesiyle ilgili taleplerden oluşmaktadır.

İştirakçi Hilmi ile ilgili kendi çağdaşlarının anlatımlarının birçoğu dedikodudan ibarettir. Bu nedenle de, onu itibarsızlaştırmaya dönük tevatürlere dikkatli yaklaşılması yerinde olur. Foti Benlisoy ve Y. Doğan Çetinkaya'ya göre Hilmi ve çevresinin söyleminde ortaya çıkan düşünce, ifade ve örgütlenme özgürlüğüne dair talepleri liberalizm olarak nitelemek mümkün

[72] M. Tunçay, a.g.e., Cilt 1, s. 48.

değildir. Zira çevre, "reformcu" yönü zamanla ağır bassa da işçi sınıfını ve sınıf mücadelesini esas alan bir sosyalizm anlayışını savunmuştur.[73] Oya Baydar, Hilmi hakkında şunları söylemektedir:

> İngiliz işgal kuvvetlerinin bir ajanı, işçi hareketi içinde bir provokatör, sosyalizmin biliminden habersiz bir maceraperest mi, yoksa İstanbul işçilerini örgütleyebilmek, işçileri bilinçlendirmek ve sosyalist fikirleri yaymak için her olanaktan yararlanarak mücadele eden bir işçi lideri miydi? 1920 ilkbaharında, kırmızı boyun bağı, yakasında kırmızı karanfili, partisinin kızıl bayrağının dalgalandığı kırmızı otomobili ile kendisini selamlayan Şirket-i Hayriye, Haliç, Tramvay şirketi işçileri arasından, hem de kimi kaynaklara göre Enternasyonal eşliğinde geçerken, ortasında yer aldığı bu renkli tabloya yürekten inandığı bir gerçekti.[74]

Savunduğu sosyalizm fikri için her an hapishaneye girmeye hazır olan Hilmi, yargılanan ya da hapishanede olan arkadaşlarıyla dayanışmasını eksik etmeyen, gözünü budaktan esirgemeyen birisi olarak da tanınır. Avrupa'da eğitim almış, akademik çevrelere mensup kimi "aydınlar" tarafından pek de itibar görmeyen Hüseyin Hilmi, Ermeni ve Rum devrimcilerle de ilişki içinde olmuş, *İştirak* dergisinde Rum ve Ermeni devrimcilerin yazılarına yer vermiştir. *İştirak*'teki düzenli yazarlardan olan Bedik'in —bir yazım hatası yoksa— Ermeni olabileceğine ilişkin öngörü M. Tunçay'a aittir.[75] Marx'ın yaşadığını varsayıp ölümünden 25 yıl sonra ona yazdığı mektubu göndermek için adresini Hınçaklardan ve *Ergatis* çevresinden

---

[73] Foti Benlisoy ve Y. Doğan Çetinkaya, "İştirakçi Hilmi" *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 8: Sol*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 179.

[74] Oya Baydar, "Hüseyin Hilmi" *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 1: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi*, s. 300.

[75] M. Tunçay, a.g.e., Cilt 1, s. 51.

istemesi ve sonra *İştirak* dergisinde "Marx'a açık mektup" diye bunu yayımlaması, Ermeni sosyalistleriyle olan ilişkilerinin ciddiyetine gölge düşürse de, birlikte birçok eylemin içinde bulunmuşlar, birçok grevin örgütlenmesini ve başarıya ulaştırılmasını sağlamışlardır.[76]

İttihatçılarla arası iyi olmayan Hilmi, Mahmut Şevket Paşa suikastına müteakip yakınındaki Gümülcineli İsmail ve Pertev Tevfik Beylerin gıyabında idam cezası almasından sonra 1913'ün sonlarına doğru, iki yüzden fazla siyasetçiyle birlikte Bahricedid vapuruyla Sinop'a, Sinop'tan Çorum'a, oradan da Bala'ya sürülür. Buradan anlaşılıyor ki Rumların kıyılardan arındırılması ve Ermeni soykırımının en koyu günlerinde İştirakçi Hilmi İstanbul'da değil sürgünde, gözetimdedir. Sürgüne gönderilmeyip de İstanbul'da kalsa idi tutumu ne olurdu? Bu soruya yanıtı Selçuk Gürsoy veriyor:

---

[76] Paramaz, Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'nin İstanbul organı *Nor Aşkharh* (Yeni Dünya) gazetesinde Hınçak gençlerine Türk emekçi-sosyalist hareketlerle daha fazla işbirliği yapmalarını öğütler. Aynı gazetede Vanik, bu gibi tecrübelerin yaşandığını ama Türk sosyalistlerin ciddi olmadıklarını yazarak kıdemli yoldaşına cevap verir. Ona ölümünden yirmi beş yıl sonra Karl Marx'a açık mektup yazan, Sosyalist Enternasyonale üye Osmanlı Sosyalist Partisi'nin organı "*İştirak*'i hatırlatır" (aktaran Dr. Yeğig Cerecyen, *Ararad*, 24 Kasım 2012, no: 836/18823). Benzer bir durum, "İstanbul'daki Rum sosyalistlerden S. Papadopulos 31 Temmuz 1926 tarihinde *Ergatis* gazetesi eski müdürü N. Yannios'a yazdığı ve Atina'daki Halkbilim ve Tarih Arşivi'nde bulunan mektupta Hilmi'nin cehaletiyle alay eden bir anekdot aktarımında da vardır. Buna göre 1909 1 Mayıs'ında Kağıthane' de yapılan etkinlik sırasında Hilmi heyecana kapılarak adını çok işittiği Marx'a bir tebrik telgrafı çekilmesini ister. Kendisine Marx'ın çoktan vefat etmiş olduğu söylenince de Hilmi bilhassa müteessir olur." Bu aktarımla ilgili olarak Benlisoy, "Ne kadar keyifli olsa da bu tür anekdotlara dayanarak yapılacak bir değerlendirme eksik, dahası pek ala yanlış olabilecektir" de demektedir (F. Benlisoy ve Y.Doğan Çetinkaya, "İştirakçi Hilmi", *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce, Cilt 1: Sol.*

> (...) iş, bu çizginin benimsediği âdem-i merkeziyet, özerklik meselesine geldiğinde, OSF sessiz kalıyor. Programlarında da, yayınlarında da, bu konuda ciddi bir şey yok. Tek bir ifade geçer programlarında, yetki genişliği olarak çevirebileceğimiz "tevsi-i mevzuniyet" diye. İki kelime. 38 sayılık dergi külliyatında, bir tane bile yazı yoktur. Dolayısıyla "kimlik talepleri" veya ulusal taleplere kayıtsız kalıyorlar. Bu çizginin neredeyse bütün unsurlarını benimseyip, iş ulusal taleplere gelince, âdem-i merkeziyet çevresinde dahi kayıtsız kalmaları çok önemli bir gösterge. "Anasırın kardeşliği" gibi gayet yüzeysel bir bakış açıları var. Asli unsur olarak Müslüman kimliği görüyorlar.[77]

Hilmi'nin popülerliği, yükselişi, mütareke sonrası İstanbul'a geri dönüşüyle olacaktır. 1919 yılında bu kez Türkiye Sosyalist Fırkası'nı kurmuş, *İdrak* isminde bir gazete çıkarmış, başarılı Kazlıçeşme, Tersane ve Tramvay grevlerinden sonra kurduğu partiye yüzlerce insan üye olmuş, inişli çıkışlı birkaç yıldan sonra, Hilmi 16 Kasım 1922 yılında öldürülmüştür. Bu yıllardaki faaliyetleri ve mücadelesiyle daha geniş araştırılmayı hak eden İştirakçi Hilmi'nin ölümü üzerinde de durmakta yarar var. Sosyalistlerin dünyanın hemen her yerinde egemenlerce türlü çeşitli yollarla itibarsızlaştırıldığı ve farklı komplolarla imha edildiği bilinen bir gerçekliktir. İngiliz ajanlığıyla da suçlanan Hilmi'nin Fransız ajanları tarafından öldürüldüğüne dair kimi rivayetler ortalıkta dolaşsa da, katil zanlısı olarak yargılanan Ali Haydar bir sivil polistir ve yargılama sonrasında on beş yıl kürek cezasına çarptırılmıştır. Ali Haydar İstanbul'da süren davanın, can güvenliği olmadığı için Anadolu'da

---

[77] Selçuk Gürsoy, "Türkiye Solunun Göz Ardı Edilen Başlangıcı: Osmanlı Sosyalist Fırkası", Röportaj: Emre Can Dağlıoğlu, *Agos*, http://www.agos. com. tr/tr/yazi/6505/turkiye-solunun-goz-ardi-edilen-baslangicii-osmanli-sosyalist-firkasi, erişim: Şubat 2015.

bir başka vilayette görülmesini de isteyecektir. Haydar'ın, bir yıllık mahpusluktan sonra, 26 Aralık 1923 yılında çıkan genel aftan faydalanmış olması da muhtemeldir.[78]

Meşrutiyet'in ilanı: "Ya Hürriyet, Ya Ölüm!"

1908 yılında Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, Avusturya sınırından Selanik limanına dek uzanacak bir demiryolu inşa etme kararında olduğunu açıkladı. Böylesi bir projenin gerçekleşmesi Avusturya-Macaristan'ın Balkanlardaki konumunu daha da güçlendirecekti. Rusya ve İngiltere karşı bir atakla, Makedonya'nın durumunu konuşmak için Reval'da bir araya geldiler.[79] Osmanlı'nın Makedonya'yı da kaybedeceğini düşünen ve bu konuda uzun süredir hazırlık içinde olan Jön Türklere aradıkları fırsat doğacak, 3 Temmuz 1908'de Resneli Niyazi Bey emrindeki kuvvetlerle Abdülhamid'e karşı ayaklanarak Manastır'ın kuzeybatısında bulunan dağa çıkacaktı. Gerçekten de Rus Çarı Nikola ile İngiliz Kralı VII. Edward'ın Reval'deki randevusu, Makedonya'da bulunan subay kadrosu için Osmanlı'nın bölüşülüp paylaşılmasının konuşulduğu bir buluşma olarak algılanacaktı. İttihatçılar, Abdülhamid rejimine karşı herkesi şu sloganda birleştirdi: "Ya Hürriyet Ya Ölüm, Ya Anayasa Ya Ölüm!" Sabri, Niyazi ve Enver Beyler hızla garnizon olarak bulundukları Makedonya'da ve Arnavutluk'ta askeri

---

[78] Hüseyin Hilmi ile birlikte Sinop'a sürgün gidenlerden birisi de Mustafa Suphi'dir. Mustafa Suphi o sıralarda Türkçülük akımının önemli isimlerinden Yusuf Akçura ile birlikte Milli Meşrutiyet Fırkası içindeydi. Suphi, Sinop sürgünü sırasında Rusya'ya geçecek ve 1917 Devrimi'ne ön gelen süreçten ve devrimden etkilenecekti (François Georgeon, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri: Yusuf Akçura* (çev. Alev Er), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s. 64).

[79] A. Avagyan ve G.F. Minassian, a.g.e., s. 27.

hazırlıklara giriştiler.[80] Hemen arkasından da Enver Paşa'nın dağa çıkmasıyla isyan büyüdü. Manastır, Serez, Üsküp ve Firzovik gibi birçok şehirde isyancılara destek gelirken, İstanbul'daki saraya protesto telgrafları da yağmaya başlamıştı. Bu arada saray da boş durmuyor, Anadolu'daki en yakın liman olan İzmir'den Selanik'e asker gönderiyordu. Ancak genç subaylar bu gelen birlikleri etkileyecekler ve saflarına çekeceklerdi. Bu askerler Selanik'e çıktığında yapılan yoklamada "Padişahım Çok Yaşa!" selamını vermek yerine "Yaşasın Hürriyet!" diye bağırınca, Abdülhamid, en büyük kozu Şemsi Paşa'yı isyanı bastırması için bölgeye gönderdi. Paşa, 1908'in 7 Temmuz günü Manastır'dan İstanbul'a son durumu bildiren bir telgraf çekmiş, telgrafhaneden çıkarken İttihat ve Terakki'den Teğmen Atıf Kamçıl tarafından vurulmuştu. Padişahın bölgeye gönderdiği bir paşanın herkesin gözü önünde şehir meydanında vurulmasıyla Abdülhamid'in bölgede var olan hegemonyası ve otoritesi tamamen bitmiş oldu. Temmuz ayının ortalarında İstanbul'a bağlı askeri birlikler bölgeye gönderilmişlerse de, bu askerler de Saray'ı terk ederek isyancıların safına geçmişlerdi. Ayaklanmayı bastıramayacağını anlayan ve İttihatçıların baskısına daha fazla dayanamayan Abdülhamid, Resneli Niyazi'nin dağa çıkışından sadece yirmi gün sonra 1876 Kanuni Esâsi'yi ikinci kez ilan etmek zorunda kaldı.

Anayasanın tekrar yürürlüğe konmasından hemen sonra, 5 Ekim 1908'de Bulgaristan'ın tek taraflı bağımsızlığını ilan etmesi ve 6 Ekim'de Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun Bosna-Hersek'i ilhakı, Girit'in Osmanlı hegemonyasından çıkarak Yunan Krallığı'na bağlanması peş peşe geldi. Bir yandan Balkanlardaki gerilim sürerken, diğer yandan Abdülhamid'in prestij kaybetmesine ve hegemonyasını yitirmesine neden olan

[80] F.C. Enders, a.g.e., s. 119.

Meşrutiyet ilanı sonrası iktidarını yeniden sağlama arayışları da devam ediyordu. Meşrutiyetin arkasından gelen 1908 Ekim-Kasım seçimleri, İttihatçılara Osmanlı Meclisi Mebusanı'nda çoğunluk olma imkânı sağlayacak ve siyasi erk üzerindeki etkilerinin kapısını aralayacaktı.* 17 Aralık 1908'de açılışı yapılan Osmanlı Meclis-i Mebusan'ında, 147 Türk, 60 Arap, 27 Arnavut, 26 Rum, 14 Ermeni, 10 Slav ve 4 Yahudi üye vardı. Partilere göre dağılım ise 160 İttihatçı, 20–25 Ahrarcı (Prens Sabahaddin yanlısı), 4 Taşnak, 1 Hınçak, 2 Bulgar "Devrimci", 1 Bulgar Sosyal "Demokrat" ve 70 bağımsız bulunuyordu.** Bu sonuçlara göre Prens Sabahaddin'in Osmanlı Ahrar Fırkası karşısında, İttihat ve Terakki Fırkası ezici bir çoğunlukla meclisi ele geçirdi.[81] Bir başka değerlendirmeye göre de, meclisin %30'u din adamlarından, %30'u büyük toprak sahiplerinden, %20'si memurlardan, %10'u ise serbest meslek sahiplerinden oluşuyordu.[82]

1908 İşçi grevleri

Abdülhamid istibdadı, hem ulusal kimlik hem de hak taleplerini bastıran bir rejim kurmuştu. Abdülhamid'in meclisi feshettiği 1878 yılından 24 Temmuz 1902'ye kadar geçen yıllar boyunca, bilinebildiği kadarıyla hiç grev olmamıştır. Abdülhamid'in 1908 yılına kadar süren iktidarı döneminde ise top-

---

* Seçimlerde, 25 yaşını doldurmuş, vergi borcu bulunmayan erkekler oy hakkına sahipti.

** Meclis-i Mebusan'daki tasnifler içinde, Kürt vekillerin adının ve sayısının verilmemesi, Abdülhamid ve İttihatçıların Kürtleri "kendilerinden" sayma politikasının başarısını gösterir. Hâlbuki 1908 meclisinde Kürt illerinden seçilmiş 30'a yakın milletvekili vardı.

[81] A. Avagyan ve G.F. Minassian, a.g.e., s. 53.

[82] Ag.e., s. 163.

lam 35 greve rastlanmıştır.[83] İkinci Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra grevler dalga dalga yayılmaya başlamıştı. Meclis-i Mebusan'ın açılması, siyasi ve sosyal bir dizi reform henüz yasallaşmamış bile olsa, "reform ortamı"nın lafı dolaşıma girmişti artık. Öncelikle çalışan kesimlerin hak taleplerini gündeme getirmiş, görece özgürlükler ortamında bunların dile getirilmesi ve sonuçlandırılması eylemini görünür kılmıştı. Daha önceki hak arama talepleri kolluk kuvvetlerince bastırılıyor, haber bile olmuyorlardı. 30 Temmuz'da İstanbul'da tütün ve vapur işçileri greve başlamıştı. 1908 yılının Temmuz-Aralık ayları arasında, Osmanlı İmparatorluğu'nda gerçekleştiği bilinen grev sayısı 120'dir. Grevler Osmanlı İmparatorluğu'nun İstanbul, Selanik, İzmir, Beyrut, Midilli, Varna, Samsun, Üsküp, Manastır, Dedeağaç, Aydın, Afyon, Kavala, Drama, Eskişehir, Ankara, Konya, Ereğli, Zonguldak, Manisa, Edirne, Mustafapaşa, Şam, Halep, Balıkesir, Diyarbakır, Hareke, Gümülcine, Adana ve Kudüs gibi şehirlerinde gerçekleşti. Grevlere tramvay işçileri, vapur, tütün işçileri, nhtım işçileri, hamallar, marangozluk işçileri, iplik ve boya işçileri, su şirketlerinde çalışan işçiler, fırın, buz fabrikası işçileri, hizmetçiler, gündelikçiler, sabun fabrikası işçileri gibi değişik iş kollarında çalışan binlerce işçi katıldı. Lütfi Erişçi bu grevler için şöyle diyecekti:

> 1908 Temmuzunda saray istibdadının yıkılmasında işçi sınıfının amiller arasında olduğu asla inkâr edilemez. Filvaki, Ağustos ve Eylül aylarında birbirini takip eden otuza yakın grevin ekseriyeti, yalnız tahammülsüz iş şartlarının haklı tepkisi değil, Manastır'da başlayan meşrutiyetçi hareketi tamamlayan tezahürlerdi.[84]

---

[83] Yavuz Selim Karakışla, "Osmanlı Sanayi İşçi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950*, Donald Quataert ve Erik-Jan Zürcher (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2007, s. 46.

[84] M. Tunçay, a.g.e., s. 43.

İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin iktidarı tam anlamıyla eline geçirme çabasında işçi sınıfının bu hareketliliğini arkasına alma isteği çok da mantıksız sayılmazdı açıkçası. Cemiyetin savuna geldiği fikirler, henüz cılız da olsa Türkçülüğü ve Abdülhamid'den tümüyle kurtulma çabası, Hüseyin Avni'nin "grevlerin ecnebi sermayesine karşı yapıldığı" söylemiyle birlikte ele alındığında daha anlaşılır olacaktır.[85] Ayrıca İttihatçıların işçiyle işveren arasında çıkan ihtilaflarda, hakkını arayan işçinin yanında devreye gireceği düşünülüyordu. Bu da makul bir düşünceydi çünkü İttihatçılar, Fransız Devrimi'nin "özgürlük, eşitlik, kardeşlik" ana sloganıyla yola çıkmışlardı.[86] Ne var ki, meşruti idare, daha başlangıcından itibaren bir çığ gibi karşısına dikilen bu olaylara karşı insaflı davranamamış ve işçilerin üstüne polis ve asker göndererek grevleri zorla bastırmıştır.

İttihatçılar siyaset sahnesinde

Ahmet Rıza'nın başkanı olduğu Osmanlı Meclis-i Mebusanı çalışmalarına yeni başlamıştı ki, üç ay geçmeden Abdülhamid yanlısı İttihat ve Terakki karşıtı bir grup İstanbul'da eylem yaptı. Tepeden inmeci ve komitacı Selanik isyanına sıcak bakmayan bir grubun öncülüğünde gerçekleşen bu eylemi, Abdülhamid'in örgütlettiği ya da haberinin olup olmadığına ilişkin kimi tartışmalar sürse de, sonuç itibariyle bunun bir önemi yoktur. Sadrazam Kâmil Paşa'nın İttihatçıların etkisini kırmak için Prens Sabahaddin'in denetimindeki Ahrar Fırkası ile yakınlaşması ve kimi gericileri cesaretlendirmesi ile başlayan süreç, 10 Şubat 1909'da İttihatçılarla bağlantılı Harbiye ve Bahriye Nazırları'nın görevden almasıyla birlikte sertleşmişti. Gericilerin başını çektiği muhalefet ise, özellikle ulema ile tarikat şeyh-

[85] A.g.e., s. 43.

[86] Y.S. Karakışla, a.g.e., s. 48.

lerinin alt tabakasından olan muhafazakâr dinci çevrelerden gelmekteydi. Ekim 1908'e rastlayan Ramazan ayı sırasında, meyhane ve tiyatroların kapanması, fotoğraf çekiminin yasaklanması ve kadınların hareket özgürlüğünün kısıtlanmasının talep edildiği birçok olay ve en az iki ciddi şiddetli gösteri olmuştu.[87] Başkentte sular gitgide ısınıyordu. Eski duruma dönüş ve elde edilen anayasal hakların yok edilmesi olasılığı Hıristiyan halkların siyasi partileri ile İttihat ve Terakki arasındaki görüş farklılıklarını yumuşatmıştı. II. Abdülhamid rejiminin geri getirilmesinden başkalarından daha fazla çekinen Ermeni partileri, İttihatçıların çevresinde saf tutanların başını çektiler ve Meşrutiyet'in güç kazanması için mücadele eden öteki siyasal örgütleri de kendilerini izlemeye davet ettiler. İttihatçılar bu koşullarda kendine karşı bir girişimi önlemek için, padişaha bağlı sadık Avcı Taburu'nu ve Hassa Ordusu'nu başkentten çıkarma kararı aldı. Bu bardağı taşıran son damla oldu ve Nisan'ın 13'ünde 1. Ordu Komutanlığı'na bağlı Taşkışla'da konuşlanmış 4. Avcı Taburu ve ardından Hassa Ordusu ayaklandı.[88]

Meşrutiyet'in ilanı, seçimlerin gerçekleştirilip meclisin açılmış ve siyaset üzerinde artık "yeni güçlerin" de söz sahibi olması; eskinin muktedirleri ile yenilerin geleceği kazanma çabasının kimi gerilimlere neden olacağı aşikârdı. İttihat ve Terakki artık siyaset sahnesindeydi ve geldiği köken ve perspektif itibariyle de "her gelişmeden vazife çıkarmak" gibi bir kültürü adım adım yerleştiriyordu.

İsyandan hayatlarını kaçarak ve saklanarak kurtaran İttihat ve Terakki önderleri, ayaklanmanın başladığı ilk saatlerde oldukça zor durumda da kaldılar. Bir kısmının Sakızağacı'nda

---

[87] Erik Jan Zürcher, *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi* (çev. Yasemin Saner), İletişim Yayınları, İstanbul, 2009, s. 149.

[88] A. Avagyan ve G.F. Minassian, a.g.e., s. 58-59.

bulunan Taşnaktsutyun bürosuna sığınarak kendisini kurtardığı anlatılır. İsyancılar İttihatçıların devlet ve hükümet işlerine karışmasının önüne geçilmesini istiyorlardı. Ahmet Rıza'nın Meclis-i Mebusan başkanlığından alınması, Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa'nın yerine Kâmil Paşa'nın getirilmesi ve daha bir dizi talepleri vardı ama esas kalkışma İttihatçıların önünün kesilmesine yönelikti. Meclisin içinde kıyamet kopmuştu. Cemiyet üyesi mebuslar can korkusuyla kaçmış; softalar, askerler dört bir yana dağılmıştı. Duruma hâkim olamayacağını anlayan Hüseyin Hilmi Paşa, Harbiye Nazırı ile Maarif Nazırı'nı yanına alarak saraya gitti ve kabinesinin istifa ettiğini bildirdi. İttihat ve Terakki tam bir yenilgiye uğramış gibiydi. Başkentten kaçmamış olan cemiyet üyeleri saklanmış; İstanbul'daki İttihatçı gazetelerinin matbaaları yağma edilmişti.[89]

Hareket Ordusu İstanbul'da

1909 isyanında Taşnaktsutyun, Hınçak ile Bulgar ve Rum devrimci örgütleri, isyanın bastırılması için özel bir çaba gösterdiler. Selanik'te oluşturulan ve kumandanlığını Mahmut Şevket Paşa'nın yaptığı Hareket Ordusu'na silahlı Bulgar, Rum ve Arnavutlar da katılmışlardı. Taşnaktsutyun, 20 Nisan 1909'da İstanbul'a yürüyen Hareket Ordusu Yeşilköy'e vardığında, ordu kumandanlığına temsilcilerini göndererek karşı devrim olarak gördüğü isyanın bastırılmasında Hareket Ordusu'nun yanında olduğunu bildirdi. Taşnaktsutyun, Selimiye Kışlası önünde vuruşmaya katılan 550 kişilik silahlı bir birlik örgütlerken, Hınçaklar da parti liderleri Ardzıruni, Murad ve Derderyan vasıtasıyla gönüllülerden oluşan bir bölük oluşturmayı İttihatçılara önerdiler. Hınçakların bu önerisi "ihtiyaç olursa

[89] Ahmad, Feroz; *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007, s. 62.

biz haber veririz" diyen Hareket Ordusu Kumandanlığı'nca geri çevrilecekti.[90] Jön Türk Ordusu'nun İstanbul'a girişiyle birlikte isyancılar Taşkışla ve Selimiye Kışlaları'nda barikat kurdular. Barikatların kaldırılması isteğine ateşle karşılık verilmesi üzerine avcı taburlarındaki askerlerin çoğu öldürüldüler. Ölen askerlerin cesetleri, çöp arabalarına yüklenerek gece yarısı Surp Agop Ermeni Mezarlığı'na götürülerek gömüldü.* Kayıtlara 31 Mart vakası diye geçen olayın sonunda II. Abdülhamid, 33 yıllık saltanat sonrası tahttan uzaklaştırıldı ve yerine 27 Nisan 1909'da İttihatçıların kararlarını rahatlıkla aldıracağı Abdülhamid'in kardeşi V. Mehmet Reşat tahta çıktı.[91] Tahttan indirilen Abdülhamid, hemen o gece Kurmay Binbaşı Fethi Okyar komutasında trenle Selanik'e götürüldü ve oradaki Alatini Köşkü'ne hapsedildi. Abdülhamid'i itibarsızlaştırmak için meclisin aldığı ve Şeyhülislâm'ın da onayladığı kararı padişaha götürmek için oluşturulan heyet ise şu isimlerden oluşuyordu: Dıraç Mebusu (Arnavut) Esat Paşa, Selanik Mebusu Emanuel Karasu Ayan Meclisi Mebusu Arif Hikmet Paşa ve yine Ayan Meclisi Mebusu Aram Efendi. Arsen Avagyan kitabında, bu heyet karşısında Abdülhamid'in hiddetle: "Bir Türk padişahına, bir İslâm halifesine hal kararını bildirmek için bir Arnavut, bir Yahudi, bir Ermeni ve bir nankörden başkasını bulamamışlar mı?" diye bağırdığını nakleder.

Aslında başta Ermeniler olmak üzere Rumlar ve diğer farklı etnik kimliklerin hep birlikte İttihatçılar ile omuz omuza, İstanbul'da başlayan ve esasen "değişime" karşı olan ayaklanmaya karşı mücadele ettikleri bu an, bir daha gerçekleşmeye-

---

[90] A. Avagyan ve G.F. Minassian, a.g.e., s. 60.

* Surp Agop Ermeni Mezarlığı, şimdi üzerinde Harbiye Orduevi, Hilton ve Divan Otelleri ile Taksim Gezi Parkı'nın bulunduğu geniş bir araziyi içeriyordu.

[91] A. Avagyan ve G.F. Minassian, a.g.e., s. 62.

cekti. Çünkü 31 Mart'ta ayaklananlar başarılı olsaydı, sadece İttihat ve Terakki yöneticileri değil, Ermeni partilerinin, diğer etnik kimliklerin ve inançların yaygın bir katliamla karşı karşıya kalacağı ve Adana'da olanların misliyle İstanbul'da olacağı kesin gibiydi.

Enver Paşa'nın binlerce insanın huzurunda yaptığı ateşli konuşmayı elbette o günün koşullarında yapılmış ajitatif bir konuşma olarak ele almakta fayda vardı: "Ezelden beri hepimiz kardeşiz. Artık Bulgar, Rum, Romen, Yahudi, Müslüman yok. Bu mavi gökyüzü altında hepimiz eşitiz. Bizler Osmanlı olmakla gururluyuz."[92] İttihat'ın bir önderi böyle konuşurken diğer önderleri başka türlü konuşuyorlardı. Talat Paşa ise yaptığı konuşmalarda aslında Osmanlı diye tanımlanan şeyin Türklük olduğunu ve diğer milliyetlerle eşitlenmenin mümkün olamayacağını söylüyordu. Bu konuşmaları, "Ancak Türklerin egemenliğinin kabulü koşulunda diğer uluslara yaşam alanları tanınacaktır" diye anlamakta da beis olmazdı.[93]

İsyanın bastırılmasının hemen arkasından muhalefete dönük baskı ve sindirme politikaları devreye girdi. İstanbul'da örfi idare (sıkıyönetim) ilan edildi. Daha sonra sıkça duyacağımız Divan-ı Harb-i Örfi'lerde idam cezaları verilmeye, İttihat ve Terakki'nin muhalifleri sürülmeye başlandı. Bu kez Abdülhamid'in istibdadı yerini İttihat'ın istibdadına bırakmıştı. Bu durum hemen karşıtını yaratacak ve mecliste Ahali Fırkası (1910) ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası (1911) kurulacaktı. İttihat ve Terakki Fırkası meclisteki mutlak çoğunluğunu artık kaybedecekti.

---

[92] Bkz. Lord Kinross, *The Ottoman Centuries, The Rise and Fall of the Turkish Empire*, New York,1977, aktaran A. Avagyan ve G.F. Minassian, a.g.e., s. 28.

[93] Taner Akçam, *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992, s. 51.

İttihat Terakki "Türk" olduğunu hatırlıyor

1909 yıllarında başlayan Türkçülük ve Turancılık akımlarının, İttihatçıların 1911 yılında yaptığı kongresinden sonra hızla gelişip canlandığına tanık olacağız. Bu durum İttihat ve Terakki'nin Selanik kongresinde alınan kararlarla doğrudan ilgilidir. Uzun süredir Avrupa'daki toprakların yük olduğunu düşünen ve her tarafı savunmaya çalışırken Anadolu'yu da kaybetme tehlikesiyle yüz yüze gelen İttihat ve Terakki, bu fikre sarılmaya ve onu büyütmeye başlayacaktır. Farklı araştırmacıların üzerinde anlaştıkları konu, Türkçülüğün bir siyasi akım haline gelmesinde ve kuvvet kazanmasında İttihatçıların kendi içindeki fikri ve siyasi düşüncelerinin ve kendi içinde yaşadığı dönüşümlerin etkili olduğu görüşüdür. Hareketin ilk yıllarında egemen olan Osmanlıcılık yerini, hiç de uzun olmayan bir zaman dilimi içinde Türkçülüğe bırakacaktı. Elbette hareketin yeni gelişen ticaret burjuvazisinin "millileşmesi" gayreti de bundan ayrı ele alınamazdı. Zayıf bir ticaret burjuvazisi Osmanlı subaylarının etrafında toplanmış durumdadır ve var olan ticaretin esası da "gayri Müslim" olarak adlandırılanların elindedir.[94]

Bu "millileşme"ye Osmanlı'nın bağrında gelişen ticaret burjuvazisi içindeki Türk ve Müslümanların da ihtiyacı vardı çünkü ticaretin neredeyse tamamına yakını gayri Müslimlerin elindeydi. İttihatçıların sosyal tabanı ise Türk burjuvazisiydi. Eğer Anadolu savunulacak son kaleyse, Ermeni ve Rumların elinde olan sermaye el değiştirilmeliydi. Hızla savunulan "Türkçülük" özellikle Anadolu'da karşılığını Türk ticaret burjuvazisi içinde bulacaktı. Ermenilerin Osmanlı ekonomisindeki yerinin -özellikle de yoğunlukla yaşadıkları altı vilayette- ne

[94] Mahir Sayın, "Milliyetçilik ve Demokrasi Arasında Sol Düşünce", *Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce, Cilt 8: Sol*, s. 578.

denli önemli bir yer tuttuklarını anlamak için, şu verilere şöyle bir bakmak yeterli olacaktır. Altı vilayette bulunan toplam 153 sanayi kuruluşundan üçü yabancılara, yirmisi Türklere, yüz otuzu Ermenilere aitti. Dükkân sayısı yaklaşık 10 bindi. Bunlardan 2.500'ü Türklere aitken, 7 bini Ermenilerindi. 5 Türk sarrafa karşılık, Ermeni sarrafların sayısı 32 idi. Böylelikle, nüfus oranlarını değiştirmek için her Ermeni vilayetine Türklerin yaşadığı bölgeler yapay bir şekilde eklenmiş olsa da, sonuçta ortaya çıkan görüntü yine de hayret edilecek boyuttaydı.[95]

Anayasanın yeniden yürürlüğe girmesi sonrasında İttihatçılar içindeki kimi aydınlar, kendi burjuvazisini yaratmadıkça 20. yüzyılda hayatta kalamayacaklarını anlamışlardı. İttihatçıların "milli ekonomi" kurulması kampanyasına, imparatorluk çapında küçük ticari işletmeler ve bankalar açarak önderlik etti; böylece, yeni rejimle arasında çıkar birliği olan küçük bir çekirdek grup oluşturdu. Eylül 1914'te kapitülasyonlar kaldırılınca büyük toprak sahipleri ürünlerini —buğday, pamuk, tütün vb.— doğrudan Almanya ve Avusturya'ya satarak zenginleştiler.[96]

İlk Türk derneğinin kuruluş tarihi 7 Ocak 1909 yılıdır. Ama esas canlanma, 1912 yılının sonlarına doğru olacaktır. Türk Ocağı, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin de kurulduğu Askeri Tıbbiye'de faaliyete başlar. İttihat ve Terakki bu çalışmalara büyük destek verir. Cemiyetin ilk seçilen idare heyeti, toplantısını İttihatçıların genel merkezinde yapar. Bu durumun kendisi onların verdiği desteği göstermesi bakımından önemlidir. Bu toplantılara Talat ve Enver Paşaların yanı sıra Ziya Gökalp

---

[95] Bkz. Novoye Vremya, *Yeni zamanlar*, 12/25 Eylül, 1913, no: 13471 aktaran A. Avagyan ve G.F. Minassian, a.g.e., s. 78.

[96] Feroz Ahmad, *Bir Kimlik Peşinde Türkiye* (çev. Sedat Cem Karadereli), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008, s. 88.

de katılmaktadır. Daha sonra, Ziya Gökalp'in başına geçtiği ve hararetli yazılarını yazdığı *Türk Yurdu* dergisi, İttihat ve Terakki kadrolarının takip ettikleri bir yayın haline gelecektir. Ziya Gökalp, ocağın baş teorisyeni durumuna geçer. Balkan Savaşı sonrası artık ocak ve dergi, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ideolojik taşıyıcı kurumu halini alır.[97] "Türk Birliği" siyasetinin vücut bulacağı toprakların Anadolu olacağına zaten çok uzun süre önce ikna olmuş kadrolar, Türk Ocağı'nı da *Türk Yurdu*'nu da hızla yaygınlaştırırlar. Artık Türkçülüğün devletin sonunu getireceği kaygısı terk edilmiş, aksine bir garanti olacağı görüşü hâkimiyet kazanmıştır. Yusuf Akçura'nın Osmanlıcılığa karşı açtığı gediği sonuna kadar genişleten Ziya Gökalp, Türklerin devleti koruma adına bugüne kadar hep sessiz kaldıklarını ve bu yüzden de Türklüğün geri kaldığını iddia edecektir. Gökalp, Osmanlıcılığa cepheden saldırarak, bu düşüncenin "sahte bir milli devlet" hayal ettiğini, oysa şimdi "muasır" bir "İslâm Türklüğü" inşa etmek gerektiğini belirtir.[98] Harp okulunda yıllarca bu fikirlere temel teşkil edecek bir eğitimi Goltz Paşa'dan almış olan İttihatçı subaylar için artık ne yapılması gerektiği, bunun ideolojik zemini ve nerede nasıl yapılacağı berrak biçimde zihinlerinde canlanmaya başlamıştır.

İttihat Terakki üzerindeki Almanya etkisi

İttihat ve Terakki Fırkası hükümetinin Almanya'nın yanında 1. Dünya Savaşı'na girmiş olmasının ötesinde, Alman uzman subayların Osmanlı ordusundaki sahip oldukları özel yerleri nedeniyle bile bu konu incelenmeye değerdir. Bu durumun, Al-

[97] T. Akçam, a.g.e., s. 157.

[98] F. Dündar, a.g.e., s. 77.

man hükümetiyle Abdülhamid'in 1880'den beri sürdürdüğü ilişkinin, sonra İttihatçılar tarafından devralınarak sürdürülmesi ile kuşkusuz alakası vardır. Bu yakınlık, ortak çıkarların kesişmesi sonucu, birbirini anlamaya ve hatta ortak politikalar geliştirilmesine vesile olmuştur. Savaş başladıktan sonra ise ittifak güçleri olarak uzun bir dönem kader ortaklığı yapılmıştır. Osmanlı ve İttihatçıların üzerindeki Alman etkisi, Abdülhamid'in Almanya'nın askeri üstünlüğünden deyim yerindeyse büyülenerek, İngiltere yerine Rusya'ya karşı dengeyi sağlayacak yeni güç olarak Almanya'yı görmesiyle başlamıştır.[99] İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kuran asker kökenli kadronun ve ona ideolojik önderlik yapan eli kalem tutan "münevverlerin", uzun yıllar Osmanlı ordusunda görev yapmış başta, Colmar von der Goltz ve diğer Alman subayların savunduğu fikirler ekseninde zihinlerinin gelişip şekillenmesi işte bu vesileyle mümkün olmuştur.[100]

---

[99] T. Timur, a.g.e., s. 315.

[100] Von der Goltz, 1861 yılında Prusya ordusuna katıldı. 1878–1883 arasında Berlin'deki Askeri Akademi'de hocalık yaptı. Haziran 1883'te Binbaşı rütbesindeyken askeri müşavir olarak Abdülhamid'in isteği üzerine bir Alman askeri heyetiyle İstanbul'a geldi ve Harbiye'de hocalık yaptı. Osmanlı Ordusu'nun von der Goltz tarafından yeniden yapılandırılmasıyla birlikte savaş tekniği hızla ilerledi.1897 yılında Korgeneral rütbesiyle Almanya'ya geri dönen Goltz Paşa, 1908 yılında tekrar Osmanlı Ordusu'na geri döndü ve 1911 yılında Mareşal rütbesini alarak Osmanlı Ordusu'nun Kurmay Başkan Yardımcılığı'na kadar yükseldi. I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Ağustos 1914'te Almanya'ya döndü ve işgal edilen Belçika'nın askeri valiliğine tayin edildi. Kasım 1914'te Sultan V. Mehmet'in Kurmay Başkanı olarak İstanbul'da görev aldı. 1916 yılında Kut-ül Amara'da İngilizlere karşı savaştı. Bağdat'a giderken bindiği hasta gemisinde tifüse yakalandı ve öldü. Abdülhamid'in Alman İmparatorluğu'na hediye ettiği Tarabya'daki arazi üzerine 1887 yılında inşa edilen rezidansın bahçesine 1916 yılında Çanakkale'de ölen Alman şehitleri için yapılan

Von der Goltz 1883 yılında Abdülhamid tarafından Osmanlı İmparatorluğu'na davet edildiği sırada Alman İmparatoru, I. Wilhelm'di. Von der Goltz Paşa iki yıl görev yapmak üzere geldiği, Pangaltı'da bulunan Harbiye Mektebi'ne ilk gittiğinde, Osmanlı'da kesintisiz on üç yıl görev yapacağını düşünüyor muydu bilinmez... Paşa bu okulda eğitim verdiği ve ileride İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni oluşturacak Türk öğrencilerini, onlar da Alman hocalarını çok sevdi. Öyle ki, von der Goltz'un bir Türkten daha fazla Türklük için çaba sarf ettiğine inandılar, eserleri onlarca baskı yaptı, fikirleri İttihatçıların ilham kaynağı oldu. "Her millete bir devlet" prensibinin işlediği koşullarda devlet olabilmek için önce millet olmak gerektiğine inanan İttihatçılara, onun fikirleri yol gösterdi.

Goltz Paşa'nın etkisi sadece eğitim alanıyla sınırlı kalmadı. Abdülhamid'in yaşamını rahatça sürdürebilmesi için şahsi garanti vererek davet ettiği Goltz Paşa, Osmanlı'nın sanayi ve ulaşım yatırımlarıyla ilgili padişaha sık sık öneri sunacak kadar da yakınındaydı. Çelik, Goltz'un bu yakınlığını(!) şöyle anlatır:

> General Goltz, bir yandan Osmanlı ordusu hesabına çalışırken, diğer taraftan memleketinin silâh sanayiine hizmet etme yollarını arıyordu. Bugüne kadar Osmanlı Devletinde silâh sanayiinde en büyük payı, İngiliz ve Fransız silâh kralları alıyordu. Bu durum, ilk kez, Alman askeri heyetinin Boğaz kıyılarında belirmesiyle değişti. Alman Genelkurmayının emperyalist yayılma siyaseti, aynı zamanda Rusları tehdit eden ve büyük yekünlere ulaşan Alman silâh ihracatını daha da arttırdı. General Goltz'un Genelkurmay tarafından desteklenen askeri heyeti, 1880'lerin sonuna doğru Osmanlılara Krupp ailesinin toplarını kabul ettirdi. Alman silâh sanayii-

---

mezarlığa defnedildi (*Goltz Paşa'nın Hatırası ve Hal Tercümesi*, K.K.K Yayınlan –168 sayılı Ordu dergisi eki, K.K.K. İstanbul Askeri Basımevi 1953).

nin Osmanlı Devleti'ndeki tekel konumu, Goltz tarafından teşekkül ettirilmiş oldu.[101]

Alman-Osmanlı askeri işbirliği bununla da kalmadı. Ordu, Alman silah sanayisinin önde gelen müşterisi haline geldi. 1885-1886 yıllarında yüzlerce top ve yarım milyon tüfek satın alındı. II. Wilhelm'in ilk ziyaretinden sonra 1889'dan ve 1895'kadar 37.2 milyon DM'lik yeni siparişler verildi; siparişler müteakip yıllarda da devam etti.[102]

1888'de Osmanlı toprakları üzerinde ilk kez Almanya'ya Haydarpaşa-İzmit/İzmit-Adapazarı hatlarında demiryolu imtiyazı verildi. İleriki yıllarda İstanbul-Bağdat imtiyazının da verilmesi ile Almanya, Osmanlı Devleti nezdindeki "en ziyade müsaadeye mazhar devlet" konumunu kazandı. Süreç Osmanlı mülkünde hızla Almanya lehine işlemeye başlamıştı. Alman-Türk ticaretinin toplam Osmanlı dış ticaret hacmi içindeki payı 1887'de %6 iken, 1910'da %21'e yükseldi. Buna mukabil İngiltere'nin payı aynı zaman diliminde %61'den %35'e, Fransa'nın payı %18'den %11'e geriledi. Osmanlı borçları için de aynı süreç geçerliydi. 1887'de Almanya'nın Osmanlı borçları içindeki payı %7,5 iken 1914'te %21'e yükseldi. İngiltere'nin payı ise %33,2'den %14'e geriledi. Sanayi yatırımları da aynı seyri izledi. 1880-1913 arasında Almanya'nın bu yatırımlar içindeki payı %0,3'ten %20,6'ya yükselirken, İngiltere'nin payı %48,1'den %22,2'ye kadar gerilemişti. 1880'lerden itibaren Alman eğitim ve misyoner kurumları Osmanlı mülkünde faali-

---

[101] T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi. Dr. Ramazan Çelik, Colmar Freiherr von der Goltz (Paşa) ve Bazı Görüşler, http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-36/ asdasd, erişim: Şubat 2015.

[102] Dr. Veli Yılmaz, *1. Dünya Harbinde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımları*, İstanbul, 1994, s. 35.

yete başladı, aydınlar arasında Almanca, Fransızcadan hemen sonra gelen kültür ve bilim dili haline geldi. Almanya Osmanlı mülkünde hızla nüfuzunu artırır ve özellikle ordu gibi kilit bir kuruma yerleşirken, İngiltere bunun tersine buradaki nüfuzunu aynı hızla kaybetmekteydi.[103]

Goltz Paşa dersleri

Goltz Paşa'nın Harbiye'de ders verirken anlattıkları ve Osmanlı'nın geleceğine ilişkin kesin, net öngörüler içeren kitapları, epey bir okuyucu buldu. *Hidmet-i Sefiyye, Osmanlı-Yunan Seferi, Osmanlılar Muharebelerini Nasıl Gaib Ettiler, Şimdi Nasıl Telafi ve Terakki Edebilirler, Genç Türkiye'nin Hezimeti ve İmkânı İtilası* isimli kitapları Osmanlıcaya çevrildi. Ekim 1897'de Zaimzade Hasan Fehmi tarafından Osmanlıcaya çevrilerek *Devlet-i Aliye'nin Zaaf ve Kuvveti* ismiyle Kahire'de yayımlanan eser, kısa sürede İttihatçıların başucu kitabı haline gelir. Fuat Dündar'ın çalışmasına aldığı uzun alıntıyı biz de buraya alıyoruz. Çünkü bu durum, İttihatçılara ait sanılan bir fikrin, aslında kime ait olduğunu belgelemesi açısından çok önemlidir:

> Türkiye'de (...) geniş ve hantal bir devlet yerine daha küçük fakat daha kuvvetli bir medeni devlet zuhura gelmelidir. Doğuda (Osmanlı) gerçekleşen ya da gerçekleşmesi gereken işte böyle bir süreçtir. (s. 39) Yüz binlerce muhacir acemice tedbirler yüzünden mahvolmuş durumdadır. Yerleştirilenler, o yörenin yerli halkı ile kaynaşamayıp örneğin Çerkezler gibi devlet içinde bir nevi devlet teşkil ediyorlar ve hatta askerlikten çekiniyorlar... Bu konuda alınması gereken esas tedbirlere ihtiyaç vardır... Müslüman Giritlilerin büyük kısmının daha milyonlarca ahaliyi alabilecek olan Türkiye top-

[103] İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu*, İletişim Yayınları, 2008, s. 52-56.

> rağına göç etmeleri de hesaplanmalıdır. (s. 42) (...) Balkan yarımadasında hudut tashihinden ne çıkar? Devletin zayıf bir Bizans devletinden kuvvetli bir Türk ve Arap devleti haline dönüşmesi, duruma göre çok daha müsaittir. (s. 45) (...) Milli yapıyı iç meselelere yöneltmek, terk edilmek istenmeyen Avrupa devleti muazzaması rolünü akıldan çıkarmak, Anadolu vilayetlerinin maddi ve manevi gelişmesine zihin yorarak ilmi çalışmalara merkez (haline getirmek), Arabistan eyaletini mahalli kuvvetler vasıtasıyla yönetip müdafaa eylemek (...) Göçebe halinde yaşayanları yerleştirip (s. 49) (...) Başkenti (...) Türk ve Arap hududuna mesela Konya veyahut Kayseri'ye veya daha ileriye güneye nakletmelidir (s. 53) (...) Osmanlı devletinin zaafı, memleketin çok küçük olmasından değil, bilakis muhafazası için bu anda mevcut olan kuvvete nispetle bugün bile çok geniş bulunmasından dolayıdır.[104]

Goltz Paşa'nın önerileri bunlarla da sınırlı değildi. Cumhuriyetin kuruluşunda da sıkça kullanılan ve bugün bile askeri kışlalara, dağa taşa yazılan *Her Türk Asker Doğar* sözüne esin kaynağı olacak çalışması, *Das Volk in Waffen* (Asker Millet) Goltz'un İttihatçıları etkileyen en önemli eserlerinden birisi olacaktı. 1884 yılında *Millet-i Müsellaha* ismiyle Osmanlıcaya çevirisi yapılan kitap, onlarca baskı yaptı. Askeri okullarda subaylara tavsiye edildi ve İttihat yanlısı eli kalem tutan "münevverlerce" derin analize tabi tutuldu. Uzun bir dönem hareketin örgütsel ve fikri liderliğini yapan Ahmet Rıza'nın *Vazife ve Mesuliyetler: Asker* adlı broşürü, bunun açık kanıtıdır. 1907'de yayımlanan bu çalışma Goltz Paşa'nın düşüncelerinin neredeyse kopyasıdır. Bu broşür Makedonya subayları arasın-

---

[104] Bkz. Goltz Paşa, *İmparatorluk Döneminde Türk-Alman İlişkileri: Goltz Paşa'nın Hatıratı* (çev. Zaimzade Hasan Fehmi [1897] ve çev. Faruk Yılmaz [2004]), Berikan, Ankara, 2004, aktaran F. Dündar, a.g.e. s. 64.

da büyük etki yaratmış ve 1909'da İstanbul'da yeni baskısı yapılmıştır.[105]

İttihatçıların II. Kongresi

Dönelim İttihatçıların "Türk" olduklarını hatırladıkları 30 Eylül 1911'de Selanik'te gerçekleştirdikleri gizli kongreye. Bu yalnızca milli ekonomi oluşturulmasının konuşulduğu bir kongre değil; İttihatçıların önündeki bu Türkleşme sürecinde nasıl bir strateji izleyeceğini belirlediği önemli bir kongre olacaktı. Kongreden bir gün önce İtalya'nın yaptığı savaş ilanı ve Balkanlardaki olası toprak kayıplarına takılıp kalmak yerine bu kongreden geleceği kazanacakları bir planla çıkmayı amaçlıyorlardı. Ama yapmak istediklerini yapacak bir kudretinde ellerinde olmadığını görüyor, öncelikle bu sorunu çözmek, yani devlet işleyişine tümüyle hâkim olmak istiyorlardı. Selanik Kongresinde, Türkleşme ve barikatı Anadolu'ya kurma fikriyatının egemen olduğu değişik kaynaklarca da iddia edilmektedir. Asker kökenli bir kurucular heyetine sahip olan İttihat ve Terakki, gizli yapısı gereği, bu kongre sonrasında geriye bir belge bırakmamış olduğundan "bu bir iddiadır" denmektedir. Ama 1911 kongresi sonrası İttihatçıların "soğukkanlı" bir biçimde 23 Ocak 1913'e kadar geçirdiği süreç ve izlediği stratejiye bakınca bu duruma "iddia" demek hafif kaçmakta, 1914 sonrası uygulamaları ise bunu iddia olmaktan tümüyle çıkartmaktadır.

Devamında, önce kıyıların Rumlardan arındırılması ve soykırım, arkasından gelen Ermeni soykırımı, giderek Anadolu'nun bütün kadim halklarının ve farklı inanç gruplarının, Süryani, Yezidi, Keldani, Kıpti ve Alevilerin, soykırımına uza-

[105] F. Dündar, a.g.e. s. 66-70.

nan kanlı bir sürecin geldiği bu kongrede nelerin konuşulduğu ve karara bağlandığı, başta İngiltere olmak üzere Avrupa'daki diğer ülkelerin de merceğinin altındaydı. Kongrede konuşulan "bütün Türk tebaasının toptan Osmanlılaştırılması" kavramına İngiltere Büyükelçisi Lowher şu gözlemde bulunacaktır: "Onlar için Osmanlı açıkça Türk anlamına gelir ve onların şimdiki 'Osmanlılaştırma' politikası Türk olmayan unsurların bir Türk potasında dövülüp öğütülmesidir".[106]

Farklı milletlerle bir arada yaşamayı artık olanaksız gören ve ancak askeri zor kullanma ile bu sorunun çözülebileceğine inanan bir yaklaşımın kongredeki çalışmalara egemen olduğu söylenmektedir. Hatta Hıristiyan nüfusun iç bölgelere sürülmesi, yerlerine Müslümanların yerleştirilmesinin de açık açık konuşulduğu, Fransa'nın Selanik konsolosuna gelen bilgiler arasındadır. İttihat ve Terakki önderliği "Türklerin yurtseverliğini geliştirmek" kararlılığındadır. Talat Paşa'nın konuşması, Fransız kaynaklarının yanı sıra, Avusturya ve İngiliz kaynaklarınca da kelimesi kelimesine doğrulanır.[107]

İttihat Terakki iktidarını sağlamlaştırıyor

İttihatçıların tam anlamıyla iktidarı ele geçirdiği ve hegemonyalarını kurdukları söylenemez demiştik. Dolayısıyla kendilerine karşı gelişen muhalefet sadece mecliste değil, değişik kurumlarda ve ordunun içinde de karşılarına çıkıyordu. Üstelik kimi uygulamalarıyla kısa sürede karşı cepheyi de büyütmüşlerdi. Muhalefetin desteğiyle, ordu içindeki İttihat ve Terakki taraftarlarının da bölünmesi sonucu, merkeze karşıt ve içinde

---

[106] V.N. Dadrian, *Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosid*, (çev. Yavuz Alagon), Belge Yayınları, İstanbul, 1995, s. 39.

[107] T. Akçam, a.g.e., s. 137.

epeyce Arnavut asıllı subayın da bulunduğu Halaskaran-ı Zabitan grubu, Sadrazam Said Paşa'ya bir ültimatom verdi. Bu grubun Makedonya'da isyan eden birliklerle ve İstanbul'da Hürriyet ve İtilaf Fırkası'yla ilişkisi vardı. Amaçları, iktidarı İttihat ve Terakki Fırkası'nın elinden almaktı. Said Paşa hükümeti meclisten güvenoyu almasına rağmen sonunda istifa etmek zorunda kaldı ve şaşırtan bir biçimde İttihatçılar yeniden hükümeti kurmaya istekli olmadı. Balkanlardan teftişten geri dönen İttihatçı Hacı Adil Bey, mecliste yaptığı konuşmada; Balkan Savaşı'nın beklendiğini, Makedonya ve Arnavutluk'un her an patlamaya hazır olduğunu dile getirdi.[108] İttihatçıların bu sürecin nereye varacağını gayet iyi kestirdiği söylenebilir. İtalyanlarla da gerilimin başladığı bu süreçte İttihat ve Terakki Fırkası'nın iktidarı bu kadar kolay elden çıkarmasını, olsa olsa daha sağlam biçimde yeniden ele geçirme taktiği olarak değerlendirmek gerekiyor ve nitekim de gelişmeler bize tam da bunu gösteriyor. Talat Paşa: "Öyleyse bırakalım öbürleri geçsin devletin başına. Onlar da bu vatanın evlatları değil mi? Belki de bizden daha iyi başarırlar. Biz de yardım ederiz. Amaç, vatana hizmet değil mi?" diyecekti.[109]

Tabii ki başaramayacaklarını biliyordu Talat Paşa. İktidarı tümüyle ele geçirecekleri koşulların geldiğini düşünüyordu belki de. Hükümetin pek de istekli olmadığı savaşa girilmesi konusunda, İttihatçı gazeteler ajitasyon yaparken, savaş yanlısı gösterilerde de İttihatçılar en ön saflarda yer tutuyorlardı. Nihayetinde savaş başladı. Savaşın başlaması için elinden geleni yapan İttihatçılar, savaş sırasında orduya destek vermeyecekler ve orduyu kurmaysız ve dağınık halde bırakacaklardı. Na-

---

[108] F. Ahmad, a.g.e., s. 133.

[109] Halil Menteşe, *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986, s. 148.

zım Paşa komutasındaki ordu, Balkan devletleri tarafından tam anlamıyla yenilgiye uğratıldı. Öncesinde olduğu gibi, savaş sırasında ve sonrasında İttihatçıların tavrı şaşırtıcı derecede vurdumduymaz olacaktı. Balkanlardaki kayıpların, tamamı Balkanlı bu örgütü daha fazla üzmesi gerekirken, Manisa Vekili Kâzım Kadri'ye göre, savaş sonrası ilk kongrede, delege Hacı Adil Bey —İttihatçıların Yunanistan ile mübadele görüşmelerini yürüten en yetkili İttihatçı— şöyle seslenmiştir:

> Neden bu kadar mustarip oluyorsunuz? Makedonya bizim için menba-i müşkülat (sıkıntı kaynağı) ve zayiat idi. Burada idame-i mevcudiyet bizim için kabil olamazdı. Hamdolsun bu beliyyeden (müşkülattan) kurtulduk ve şimdi Anadolu'da tamamiyet-i milliyemizi bulduk.[110]

Balkanları bırakma fikrinin daha sonra Cumhuriyeti kuran ve yöneten kadro içinde de kabul görmüş olduğu söylenmektedir. Örneğin Ş. Süreyya Aydemir: "Mustafa Kemal de Harbiye Mektebi'nde, 'Rumeli'nin kısmen terk edilerek daha savunmaya ve yaşamaya elverişli sınırlara...' çekilinmesini düşünmüştür" der.[111]

Yunanistan, Bulgaristan, Sırbistan ve Karadağ'ın ittifak halinde savaşa girmesiyle, Osmanlı İmparatorluğu görülmemiş bir hızla, görülmemiş büyüklükte toprağı kaybedecekti. 8 Ekim 1912'de başlayan ve 3 Aralık 1912'de büyük devletlerin araya girmesiyle sonuçlanan savaş, 30 Mayıs 1913'te Londra'da imzalanan barış anlaşmasıyla sona erdiğinde Osmanlı İmparatorluğu Balkanlarda, Türkiye'nin şu anda sahip olduğu topraklardan da azına razı olduğunu belgeliyordu. Kafkasya'da ve Balkanlar'da Çarlık Rusya'sı ile girişilen her muharebe son-

---

[110] Bkz. Hüseyin Kâzım Kadri, *Hatıralarım* (İsmail Kara, ed.), İletişim Yayınları, İstanbul, 1991, aktaran F. Dündar, a.g.e., s. 59.

[111] Ş. S. Aydemir, a.g.e., s. 502.

rası süren toprak kaybı, Balkan Savaşı'yla artık doruğa ulaşmıştı. Bu ölçüde yaşanan toprak kaybı aynı zamanda kitleler halinde göç dalgalarını da beraberinde getiriyordu. İmparatorluk tarihinde ilk kez başa gelen bu durum, psikolojik ve sosyolojik sonuçları itibariyle kendisini hemen hissettirecekti. Sadece bir kaç hafta içinde imparatorluğun Avrupa topraklarının %83'ü ve Avrupa nüfusunun %69'u kaybedilmiş ve bunun sonucu olarak da 300 bin civarında bir muhacir Anadolu'ya göç etmişti.[112]

Daha düne kadar tebaa olan Bulgarların bu başarısı ve Edirne'nin elden gitmesinin yanında Çatalca'ya kadar gelmeleri sadece İttihatçılar için değil, hiçbir Türk için kabul edilemezdi. Bu yanıyla Balkan Savaşı'nın bir kırılma yarattığını, ikna olmayanlar için de geriye ikna edici bir sonuç bıraktığını görmemiz gerekiyor. O da, "Elimizde bir tek Anadolu kaldı ve ona sahip çıkalım!"

Belki de bu duruma tek hazırlıklı olan İttihat ve Terakki Fırkası idi. Said Paşa'nın istifasından sonra, 21 Temmuz'da Gazi Ahmet Muhtar Paşa Sadrazam olmuş, onun boşalttığı koltuğa ise Kâmil Paşa oturmuştu. Savaşın travmatize ettiği kitleler, Bulgarların ve başıboş çetelerin soykırıma uğrattığı on binlerce Balkan muhaciri Müslüman, İstanbul sokaklarına yığılmış, aç ve perişan durumdaydı. Geride ata topraklarını, mal ve mülklerini, akrabalarını bırakarak Osmanlı topraklarının sürekli daralan sınırları içine gelirken, intikam duygularını da beraberlerinde getiriyorlardı. Bu nokta daha sonra Ermeni soykırımı açısından son derece önemli hale gelecekti. Çünkü bu insanlar, katliamlardan kurtulmuş zavallılar olmanın yanı sıra, ilerde Anadolu'da, "gayri Türk" unsurların tasfiyesinde doğrudan görev alacaklardır.[113] Osmanlı için yıkım olan savaş

[112] F. Dündar, a.g.e., s. 61.

[113] T. Akçam, a.g.e., s. 152.

şimdilik sona ermiş, ancak içerde kaotik bir durum başlamıştı. Her ne kadar İttihatçılar, Balkanları gözden çıkarmış gibi görünse de, kaybedilen bölge, onların önderliği için "doğup, büyüdükleri" topraklar olması nedeniyle aslında özel bir öneme sahipti.

Bab-ı Âli Baskını

Bu koşullara hazırlıklı olan İttihat ve Terakki'nin en gözü pek kurmayları bir araya geldiler. 23 Ocak 1913 darbesini artık gerçekleştirebilirlerdi. Enver Paşa zaten İstanbul'da bulunuyordu. Bu gizli toplantının düzenlenmesi teşebbüsünün başında Talat Paşa'nın olduğu söylenir. Toplantının amacı, Bab-ı Ali'yi basarak hükümeti devirmek ve yerine bir İttihat ve Terakki hükümeti kurarak en azından Edirne ve Trakya'yı kurtarmaya çalışmaktı. Baskın fikri kabul gördü. Enver Paşa, 60 kadar fedai arkadaşıyla baskın işini üstüne aldı ve kendisinin binmesi için de kır bir at hazırlandı. Ne var ki baskın günü geldiğinde "fedai arkadaşlardan" ortada pek fazla kimse yoktur. Enver Paşa hayal kırıklığına kapılsa da baskın iptal edilmez. Bab-ı Âli'ye yaklaşılırken kalabalık artar. Balkanlardan İstanbul'a türlü eziyetlerle gelmiş binlerce muhacir sokaklardadır ve onlar da bu gösteriye katılırlar. Enver Paşa at üstündedir; Y. Cemil, Hilmi, Sapancalı Hakkı, Mümtaz, M. Necip, Talat, Nail, Abidin, Azmi ve diğerleri onun çevresindedirler; Ömer Naci, Bab-ı Âli merdivenleri önünde haykırmaya başlar; slogan Edirne'dir, Edirne'nin Bulgar'a terkidir.

Bab-ı Ali muhafız kıtası gelenlere kayıtsız ve seyirci durumundadır. Belli ki önceden ayarlanmış ve hazırlanmıştır. Enver Paşa ve Yakup Cemil kapıları açtırırlar. Polisleri kenara iter ve hep beraber içeri dalarlar. Holde ilk çatışma gerçekleşir. Yaver ve polislerden vurulanlar olur; bu arada baskıncılardan Mustafa Necip ve Harbiye Nazırı Nazım Paşa da o çatışmada

ölürler. Kâmil Paşa'dan tehditle istifası alınır ve istifa mektubu Enver Paşa tarafından derhal Dolmabahçe Sarayı'na götürülür. Padişahın huzurunda Mahmut Şevket Paşa'nın Sadarete atanmasını sağlanır; padişahın tepkisi "Pek iyi evladım, öyleyse hayırlı olsun"dan ibarettir. Böylece Enver Paşa hem hükümeti devirecek, hem de sadrazamı atayacaktır. Bu arada Bab-ı Ali'nin idaresi Talat Paşa ve diğerlerine kalmıştır. Polis müdürlüğü ele geçirilir; Enver Paşa Sadaret tezkeresiyle Bab-ı Ali'ye döndüğünde sokaklar, meydanlar kalabalıktır; Bab-ı Ali önünde İttihatçı hatipler ardı arkası kesilmeyen nutuklar vermektedir.

Bab-ı Ali'yi basan Enver, Talat ve Cemal Paşaların tarihe "triumvira" olarak geçecekleri ve gelecek yıllarda da kaderlerini ortaklaştıracakları süreç de böyle başlar. Bu adımlarıyla Balkanlardaki toprak kaybının sorumluluğundan sıyrılmayı ve kafalarındaki Anadolu'ya yoğunlaşma fikrine yaklaştıklarını düşünüyorlardı. İttihatçıların gerçekleştirdiği hükümet darbesinden sonra sadrazamlığa getirilen ve Balkan yenilgisinin sonuçlarıyla karşı karşıya kalan Mahmut Şevket Paşa'nın, Harbiye Nezareti'nden çıkıp arabasına binmek üzereyken Beyazıt'ta 13 Haziran 1913'te uğradığı suikast; onlar için çok büyük bir kayıp olarak görülmedi. İttihatçılar Said Halim Paşa'nın başbakanlığında kurulan yeni hükümetteki bütün bakanlıkları da ele geçirerek, arzuladıkları biçimde iktidar olmayı başarmıştı. Bu arada şans yüzlerine gülecek, Sırplar ile Yunanlılar arasında süren bir ihtilafı iyi değerlendirilip durumu lehlerine çevireceklerdi. 28 Haziran 1913'te Bulgaristan, Sırp ve Yunanlılara saldırmış, Romanya da 11 Temmuz'da Bulgaristan'a savaş açmıştı. İttihat ve Terakki önderliğindeki Osmanlılar ise Balkan devletlerinden bağımsız olarak savaşa katılmıştı. Trakya'daki bu karışık durumdan ustaca faydalanan İttihatçılar, 22 Temmuz'da, devrimin beşinci yıldönümünden bir gün

önce, Enver Paşa komutanlığında Edirne'ye girdi ve kaybettikleri prestijin bir kısmını geri kazanmış oldular.[114] Enver Paşa Edirne'yi geri alan süvarilerin başında şehre girerken, "Hürriyet Kahramanı" unvanının yanına, "Edirne Fatihi" payesini de ekledi.[115]

İttihatçılar, 1914 yılında yapılan seçimlerde de çoğunluğu alarak, 1911 Selanik Kongresinde aldıkları kararları adım adım hayata geçirmeye başladılar. Tunaya, İttihat ve Terakki'yi: "İttihat her şeye perde arkasından hükmeden inhisarı bir hizipti... Büyük İmparatorluk gizli bir sır perdesinin arkasında faaliyet gösteren sekiz şahsın elindeydi, fikirleri susturamadığında silaha sarılan bir oligarşi" olarak tarif eder.[116] Bu tarifi doğrular biçimde, Harbiye Nazırı sıfatıyla Enver Paşa öncelikle kendisi olmak üzere ordu kademesinde normal prosedür dışında üst

---

[114] F. Ahmad, a.g.e., s. 75.

[115] Enver, Kurmay stajı biter-bitmez karargâha ve masa başı göreve atanmak yerine kendi isteği ile 14 Ekim 1907'de takip müfrezelerine tayin edilir. Çete takibine daha 1903'ten itibaren başlamış olan Enver, girdiği çatışmalarda gerillaya karşı mücadelede yeni savaş usulleri geliştirir. Bizzat 56 çatışmaya katıldığı söylenir. Emrindeki birliklerde tavizsiz disiplin uygulamasıyla bilinir. Yalnız Hristiyanları değil, Müslüman Arnavut çetelerini, Kolonya'da İskaryalı Kamil çetesini, Kanı Bey çetesini imha eder. 8 Mart 1905'de kolağalığa terfi etmiş olan Enver, bu başarılarından dolayı 1,5 yıl sonra 13 Eylül 1907'de 26 yaşında "fevkaladeden" Binbaşılığa terfi ettirilir. Eşkıya takibinde başarılı olan subaylar, şöhrete ve saygıya kavuşurken, yalnız ordu içinde değil, İttihatçılar içinde de yükseliyorlardı. Babı Ali baskınından bir yıl kadar sonra 3 Ocak 1914'te Ahmet İzzet Paşa "orduyu gençleştirme işini ağırdan aldığı" gerekçesiyle istifa ettirilerek, Enver Harbiye Nazırlığı ve Genelkurmay Başkanlığı makamlarına oturdu. Bundan birkaç gün sonra da Sultan'ın yeğeni ile evlenerek Damad-ı Hazret-i Şehriyari oldu (bkz. Şevket Süreyya; *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, Cilt 1, Remzi Kitabevi yayınları, İstanbul, 2007).

[116] Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859–1952*, İstanbul, s. 758.

rütbelere İttihatçı subayları atarken, bir yandan da 2 bin subayı bir anda ordudan tasfiye edecekti. Muvazzaf subay kadrosunda yapılan bu temizlik, Abdülhamid'in kendisine sadık olarak gördüğü alaylı subayların son kalıntılarından kurtulmak için bir fırsat olurken, Halaskar Zabitan grubuna üye ya da sempatizan subaylar da bu arada tasfiye edilecekti.

Osmanlı'daki Alman varlığı büyüyor

İttihatçılar arasında hem Anadolu'nun Türkleştirilmesi, hem de Türkleştirdikleri bu topluma "asker" bir kimlik verme düşüncesi 1911'den çok önce kabul görüyordu. Selanik Kongresi olsa olsa artık bu kararlarını nasıl ve ne zaman uygulamaya koyacakları bir toplantı olacaktı. Jön Türk İttihatçılar 1908'de Sultan Abdülhamid'in yerine iktidara geçtiklerinde, hâkim ulus —millet-i hâkime— ilkesini olduğu gibi benimsediler. Bütün Osmanlı tebaasına özgürlük, adalet ve eşitlik vaat ederken hükmetme-itaat etme dikotomisini korumaya ant içtiler. Bu ant İttihat ve Terakki Partisi'nin resmi yayın organı Tanin'de açıkça ilan edildi. Gazetenin editörü Hüseyin Cahit, bir başyazıda, Türkiye'deki ulusal çatışmanın nihai sonucu ne olursa olsun "Türk ulusu hâkim ulustur ve böyle olmaya devam edecektir" diye yazdı.[117] Hemen hepsi Goltz Paşa'nın Harbiye'den öğrencisi ya da kitaplarının okuru olan İttihat ve Terakki yöneticileri, o yüzden 1912 Balkan Savaşı'nın ağır faturasından etkilenmemiş, aksine Anadolu'ya yığınak yapacak bir stratejiyi adım adım geliştirmişlerdir. Elbette Anadolu'ya tahkimat yapılacaksa, baş ağrıtan ve "büyük devletlerin" sefirlerinin ya da her müzakerenin konusu olan Ermeni meselesinden kurtul-

[117] V.N. Dadrian, a.g.e., s. 19.

madan da bunun gerçekleşmesinin mümkün olmadığını gayet iyi biliyorlardı.*

İttihatçıların yeni gelişen burjuvazinin içindeki Müslüman ve Türklerin kısa sürede sözcüsü konumuna gelmesi ve Alman emperyalizmiyle aralarında kurdukları bağ, bir ortak paydaya işaret etmektedir. Feodal Osmanlı Devleti, kendi bağrından çıkan çağına uyumlu bir burjuva devlet arayışında Almanlarla kaderini birleştirirken, bir "doku uyuşması" içinde kimi Alman subaylarının onlara öğütlediği gibi davranmaktan ve Ermeni soykırımını gerçekleştirmekten de hiç çekinmedi.** Kaldı ki soykırımla iç içe geçmiş 1. Dünya Savaşı zaten emperyalist ülkelerin dünya pazarlarını yeniden paylaşmanın yanı sıra; bir yandan da askeri, ekonomik ve siyasi hegemonya kavgasıydı.

Almanya'nın İttihatçıların gerçekleştirdiği 1915 Ermeni soykırımındaki pozisyonu, başta Goltz Paşa olmak üzere kimi Alman subaylarının özgün durumlarını aşan bir işbirliğine işa-

---

Almanya'nın Abdülhamid'le başlayarak İttihat ve Terakki ile devam eden yakın işbirliği ve Ermeni soykırımına ilişkin yaklaşımına ilişkin kimi tartışmalar sürüyor. Özellikle İttihatçıların öncülüğünde gerçekleştirilen soykırımın, o sırada Osmanlı Ordusu'nda görevli olan Alman subayların bilgisi dâhilinde yapıldığına ilişkin epey bir karıt ve tanıklık da var. Goltz Paşa'nın özgün konumunun ötesinde Almanya'nın Trans Kafkasya ve Ortadoğu petrollerine Osmanlı İmparatorluğu üzerinden sahip olma tezinin de yabana atılmayacak bir iddia olduğu söylenebilir. Ne var ki, Abdülhamid'in ve sonrasında İttihat ve Terakki'nin Ermenilere uyguladığı soykırımı, hafifletecek ya da gölgede bırakacak bir "Alman etkisi" tartışmasını doğru bulmadığımı belirtmeliyiz. İttihatçıların eğilimi bu çerçevede olmasa idi, Alman etkisinin de üzerlerinde bu denli belirleyici olması mümkün olamazdı. Burada karşılıklı bir çıkar birliğinden, bir doku uyuşmasından söz edilebilir.

** Alman sermayesi ile yapılan Bağdat demiryolu hattının inşaatında Ermenilerin çalıştırılması teklifinin de Alman subaylardan geldiği rivayet edilir.

ret ettiğini söylemiştik. Almanya ile Osmanlı arasında yapılan hizmet sözleşmesine Alman subaylarının Türk ordusunda Alman ordusunda taşıdıkları rütbenin bir üstünü taşımalarını öngören bir hükmün eklenmesiyle, Askeri Yardım Heyeti'nin yetkisi daha da güçlendirildi. Alman heyetinin yüksek kademeleri, bir Prusya Feldmareşali (von der Goltz), aynı şekilde mareşal, yani müşir olan iki General (Liman Von Sanders ve sonra gelecek olan Von Falkenhayn), üç amiral (Usedom, Souchon ve Mertens), farklı sınıflardan Türk Ferik *(korgeneral)* rütbesine yükseltilen yaklaşık on generalden oluşuyordu. 70 subaydan oluşan ilk mevcut o kadar kabarık bir hale gelmişti ki savaşın doruk noktası olan 1916 yılının sonlarında, kara kuvvetlerinde 640 subay, 6000 asker ve teknik personel, donanmada 150 subay, 2.300 er, boğazlar bölgesinde subay ve erlerden oluşan 1.000 kişilik özel bir komando birliği bulunuyordu. Savaşın ilerleyen yıllarında Osmanlı'da bulunan Alman asker sayısının daha da arttığı söylenmektedir.[118]

2 Ağustos 1914 tarihli Türk-Alman gizli ittifak paktının maddeleri ve amaçları ışığında, savaş sırasında Türkiye'de görevlendirilen yüksek rütbeli Alman subaylarının oynadıkları rolün kaçınılmaz politik etkileri vardı. Savaş sırasında Osmanlı topraklarında bulunmaları bile, en başta ikincil askeri etkileri olan politik bir eylemdi. Bu bakış açısıyla, burada askerlik yapmak, "etnik temizlik" gibi operasyonlar dâhil, Türk müttefikinin yan politik tasarımlarına uyumluluğu gerektiriyordu.[119] Berlin'deki Alman Başkomutanlığı'ndan gelen açık ve kesin emirlerle, Alman Askeri Yardım Heyeti'nde görevli çok sayıda Alman subayının, İmparatorluğun Ermeni ahalisinin imha edilmesi sürecine müdahalesi yasaklanmıştı. Kayser'in onay-

[118] Dr. Veli Yılmaz, a.g.e., s. 169.

[119] V.N. Dadrian, a.g.e., s. 390.

ladığı bu müdahale etmeme politikası, Alman hükümetinin en üst düzeyinde kabul görmüştü. Bu işbirliğinin en açık göstergelerinden biri, Talat Paşa'nın Alman sefiri Metternich'in Ermeniler lehine sürekli müdahalede bulunması üzerine, Berlin'e gönderilen ortak notayla Alman sefirin görevden alınmasının talep edilmesiydi. Bu vesileyle Talat Paşa tekrar vurguluyordu: "İş şimdi yapılmalı, savaştan sonra çok geç olacak."[120]

İttihat Terakki soykırım provasına kıyılardaki Rumlardan başlıyor

Bab-ı Ali baskını sonrası, Abdülhamid'in kurduğu istibdat rejiminin bir benzerini İttihat ve Terakki Fırkası kurmuştu artık. 1913 yılının sonlarında ve 1914 yılı boyunca "kıyıların güvenliğinin sağlanması" ve "iç düşmandan" kurtulma tezi, sahillerde yıllardır yaşayan Rumların topraklarından koparılması ve sürülmeleri anlamına gelecekti. Yüz binlerce Rum'un uğradığı bu zorbalık, aynı zamanda ertesi yıl yapılacak olan Ermeni soykırımın da provası olacaktı.

Balkan Savaşı sonrasında gelen Müslümanların belli bir yüzdeye bağlı olarak Türkleştirme çerçevesinde Anadolu'ya yerleştirilmesi sağlanırken, bir yandan da kıyıların Rumlardan arındırılması için sistematik bir uygulama da devreye girecektir. Arnavut ve Sırp kökenli Müslümanlar, özellikle Rumların ve Ermenilerin yaşadığı bölgelere yerleştirilirler. Bulgar çetelerin zulmünden ve soykırımından kaçarak Osmanlı sınırlarından içeriye gelen bu on binlerce muhacir Müslüman kitlenin, Müslüman olmayanlara duyduğu öfke ile Türkleşmesi paralel hızda gerçekleşecektir. İttihat ve Terakki'nin, kıyıların Rumlardan arındırılmasındaki temel argümanı, düşman gemileriy-

[120] V.N. Dadrian, a.g.e., s. 308.

le ve denizaltılarıyla haberleşerek, vatan savunmasının tehlikeye düşürülmesi idi. Zorunlu iskânın Rumların kıyılardan iç bölgelere taşınması ile sona ereceği iddia ediliyordu. Elbette bununla yetinilmeyecek ve sınırların dışına çıkmaya zorlanacaklardı.

İttihat ve Terakki yönetimindeki Osmanlı, bir yandan zorunlu sürgün ve göç ettirmeye resmi-hukuki bir çerçeve bulmak için uğraşırken, bir yandan da bu resmi çerçeveyi beklemeden Hıristiyan köylerini teröre başvurarak ve gerekirse katliam yaparak zorla boşaltma yoluna gidiyordu. 1913 baharından itibaren ve özellikle 1914 boyunca "Ahali Mübadelesi Muhtelit Komisyonu" adıyla kurulmuş karma bir komisyon eliyle resmi-hukuksal çerçevede Balkan devletleriyle görüşmeler yapılarak Rumlar gönderiliyordu.* Bir taraftan da şiddet kullanmaktan çekinmiyor, Teşkilat-ı Mahsusa Birlikleri'nce baskın düzenlenen Rum köyleri yakılarak boşaltılırken, Rum köylüleri de öldürülüyorlardı. Eli silah tutan gençlerin Amele Taburları'na alınması, Rumlara ait iş yerlerine, çiftliklere el konularak Müslümanlar arasında dağıtılması ile Rumlar, gitmeye mecbur bırakılıyorlardı.[121]

Bu ikili yöntem, Teşkilat-ı Mahsusa Birlikleri eliyle ustaca sürdürüldü. Cezaevlerinden bu amaçlar için salıverilmiş mahkûmların yanı sıra, yerel çetelerin de kullanıldığı bu birlikler vasıtasıyla Rumlar tehdit ediliyordu. Başta Yunanistan olmak üzere uluslararası alanda İttihatçıların uygulamalarına ilişkin duyulan rahatsızlık, bu ikili yöntem vasıtasıyla savuştu-

* Bu komisyona başkanlık eden isim Şükrü Kaya'dır. Daha sonra Ermeni soykırımında rol alacak İskân-ı Aşâir ve Muhâcirin Müdiriyeti kurumunda müdür olacaktır.

[121] Taner Akçam, *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010, s. 85.

ruluyordu. Aslında tek merkezden planlı biçimde sürdürülen bu uygulamalarda "hile" ile uluslararası baskılardan kurtulunduğuna dair birçok örneğe bugün bile rastlamak mümkündür. Ne var ki, bu hile sadece İttihat ve Terakki yönetimindeki Osmanlı'nın kullandığı bir yöntem değildi. Yunanistan hükümeti de Müslüman ahalinin göç etmesi için elinden geleni yapıyor, Anadolu'dan zorla göç ettirilmiş Rumları, Yunanistan sınırları içinde yaşayan Müslümanlara baskı ve şiddet uygulaması doğrultusunda kışkırtıyordu.

Balkanlardan gelen Müslüman muhacirler, orada yaşadıkları zulmü geldikleri yerlere taşıyorlardı. Buradan zorla göç ettirilen Rumlar ise gittikleri yerdeki Müslüman-Türk ahalinin benzer bir uygulama ile karşılaşmasına neden oluyorlardı. Halklar arası nefret ve bir tür ırkçılık kışkırtılıyordu. İttihat ve Terakki'nin finanse ettiği "İstanbul Rumelili Müslüman Mülteciler Cemiyeti" tarafından çıkartılan broşürlerde, Rum memurların yazdığı iddia edilen kurgulanmış mektuplar veya günlükler yayımlanıyor ve Rumların Türklere uyguladıkları eziyetler anlatılıyordu.[122] Marmara sahillerinde binlerce Rum, kendilerini Yunanistan'a götürecek bir geminin yanaşmasını bekliyordu. Rumlara uygulanan bu zulüm, uluslararası bir sorun haline gelince de; "Biz göndermiyoruz onlar kendileri gidiyor" türlü izahlara başvuruluyordu. Bir ara, "Biz yapmıyoruz Osmanlı Ordusu üniforması giymiş Bulgar çeteciler" yapıyor dendiği bile olmuştur. Anadolu ve Trakya'da ise, Teşkilat-ı Mahsusa eliyle, Rumca konuşabilen ve Yunanlılar gibi davranabilen Giritli Türkleri ve Müslüman Arnavutları kulla-

[122] Alexander Papadopoulus, *Pontus Trajedisi 1914-1922 Kara Kitap (Resmi Belgelerle Avrupa Savaşından Önce Türkiye'li Rumlar Üzerindeki Zulüm)* (çev. Attila Tuygan ve diğerleri), Pencere Yayınları, İstanbul, 2013, s. 98.

narak "Yunanistan Hükümeti Anadolu'da yaşayan Rumların Yunanistan'a gelmesini bekliyor" türü bir propaganda ile şiddete gerek kalmadan Rumlardan kurtulma çabasını sürdürülüyordu. Efkalidis Efendi, olaylar üzerine Talat Paşa'ya başvurduklarında, Paşanın kendilerine, "Biz Türkiye'den kat'iyyen memnun değiliz, biz Venizelos'un fırkasına mensubuz. Yunanistan'a gideceğiz. Niçin bize müsaade etmiyorsunuz?" biçimindeki ifadelerin yer aldığı telgraflar gösterdiğini aktarır.[123] Bütün bu yapılanları meşrulaştırmanın, sahte telgraf çekme konusunda uzman olan Talat Paşa için çocuk oyuncağı olduğu söylenir.

Şükrü Kaya'nın yanı sıra, İttihat ve Terakki Merkez Komitesi üyesi Doktor Nazım ve sonra Diyarbakır valisi olacak olan Dr. Reşit'in, Anadolu'nun Rumlardan arındırılması ve sürgün edilmelerinde ve Ermeni soykırımında da rol aldığına tanık oluyoruz. Görev yaptığı Balıkesir'den Musul'a, oradan da Diyarbakır'a atanan Dr. Reşit, Rum tehcirinde yanında çalışmış olan Çerkez jandarmaları da deneyimli görmüş olmalı ki Diyarbakır'a giderken yanında götürecek ve aynı kadro soykırımda iş başında olacaktı. Bir başka enteresan konu da, İttihatçılar üzerindeki Alman etkisinin Rum tehcirinde de kendisini göstermesidir. Almanya, Yunanistan ile ilişkilerini iyi tutma gayreti içindeydi. Onların önderliğindeki Osmanlı, Bulgaristan'la Müslüman muhacirler konusunda çok ciddi sorunlar yaşasa da, nasıl ki 1. Dünya Savaşı sırasında aynı safta yer alabilmişse; Almanlar yaklaşan savaş nedeniyle Yunanistan'ı karşılarına almak istememişler; İttihatçıları da bu yönde telkinlerle yönlendirmeye çalışmışlardır. Çünkü Yunanistan, Anadolu

[123] T. Akçam, "Hızla Türkleşiyoruz", *Birikim*, sayı 71-72, Mart-Nisan 1995, www.birikimdergisi.com/ sayi/71/hizla_turklesiyoruz, erişim: Şubat 2015.

ve Trakya'da Rumlara uygulanan şiddet ve zorla göç ettirme politikasını savaş sebebi sayacağını ve aynı uygulamaların Yunanistan'da bulunan Müslüman kesime de yapılacağını birkaç kez ima etmişti. Almanya'nın araya girmesi ile İttihatçıların Venizelos'la kimi görüşmeler yaptığı doğrultusunda bilgiler de vardır. İstanbul Alman Büyükelçiliği'nde askeri ateşe olarak görev yapan Hans Humann'ın 17 Kasım 1914'te yolladığı bir raporunda, Venizelos'un Almanya'nın Atina Büyükelçisi'ne, Türkiye ile ittifak güçleri arasındaki savaşta kesinlikle "tarafsız kalacağı" sözünü verdiği aktarılır. Venizelos'un iki önemli şartı vardır; Türkiye adalara yönelik kışkırtma yapmayacak ve Rum vatandaşlarını zorla sürgün etmeyi durduracaktır.[124] Bu görüşmeler çerçevesinde İngiliz tarihçi Toynbee'nin değerlendirmesine göre, 1914'ten 1916 yaz ortalarına kadar Anadolu Rumları görece daha rahat etmişlerdir.[125]

Fuat Dündar, İttihatçıların Rumlara yönelik nüfus politikasını belirleyen kimi nedenlerden söz eder. Buna göre; İttihat ve Terakki üye ve önderlerinin büyük çoğunluğunun Makedon kökenli ve Selanikli olmasını bu politikanın belirleyicisi olarak görür. Bu bölge tamamen kaybedilmiştir çünkü. Bir diğer neden olarak Bulgar nüfusu gibi, Rum nüfusu da hep bir mübadele aracı olarak görülmesi vardır. Rumlar için ise bu, iki çelişkili şey ifade etmektedir, bir yandan Yunanistan'ın varlığı Rumların Ermenilerin yaşadığı boyutta bir katliamı yaşamasını engellemiş, ama diğer yandan da sırf Yunanistan politikaları yüzünden hedef seçilmişlerdir. Bir başka faktör Rumların ve yaşadıkları bölgelerin (özellikle Aydın ve çevresi) Osmanlı ekonomisindeki başat rolüdür. Milli ekonominin kurulmasında Yunan ve ardından zengin Rumlar ve tüccarlar hedef alına-

[124] T. Akçam, a.g.e., 2010, s. 111-112.

[125] T. Akçam, a.g.e., 2010, s. 112.

rak ticaret burjuvazisi Türkleştirilmiştir. Ayrıca adalar sorunu üzerinden sürekli bir gerilimin canlı tutulmasının, Yunanistan'daki Müslümanların güvenliğini sağlama sorununda da sürekli bir koz olarak kullanılır. Son olarak da, 2.000 kilometrelik kıyı şeridini kaplayan tüm Rum yerleşim birimleri hedeftedir. Bu arındırma başarılır ve kıyılarının güvenliği sağlanmış bir Anadolu yaratılmış olur.[126]

Balkan Harbi ve sonrasında İngiliz tarihçi Toynbee'ye göre; 1912-1913 yıllarında 177.352; 1914-15 yıllarında 120.566 olmak üzere 1912-1920 yılları arasında toplam 413.922 Müslüman Balkan ülkelerinden göç etmiştir. Bu rakama soykırıma uğrayan ve yaşamını kaybedenlerin dâhil olup olmadığı tartışma konusudur. Doğan Avcıoğlu'nun aktarımına göre Yunan başbakanı Venizelos, Paris Barış Konferansı sırasında tüm bir savaş boyunca 300 bin Rum'un yok edildiğini, 450 bin Rum'un Yunanistan'a sığındığını iddia etmektedir.[127] 1913 yılında İttihatçıların iktidarı ele geçirdiği günlerdeki Rum nüfusuna bakacak olursak, kimi verileri karşılaştıran Dündar, bu rakamın 2 milyona yakın olduğunu söylemektedir.[128]

---

[126] F. Dündar, a.g.e., s. 248.

[127] Doğan Avcıoğlu, *Milli Kurtuluş Tarihi*, Cilt 3, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1987, s. 1138.

[128] F. Dündar, a.g.e., s. 109.

İKİNCİ BÖLÜM

ERMENİ SOSYALİSTLERİNİN İTTİHAT TERAKKİ'YLE İLİŞKİLERİ

Anadolulu bir devrimci: Paramaz

1913'ün 17 Eylül'ünde Romanya'nın Köstence şehrinde VII. kongresini gerçekleştiren SDHP, oldukça tartışmalı geçen kongre sonrasında merkez komitesini yenilemiş ve İttihatçıların tam anlamıyla iktidara el koyduğu Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin içinde bulunduğu koşulları ve geleceğini tartışarak, kimi önemli kararlar almıştı. Kongre, Mahmut Şevket Paşa'nın Beyazıt'ta Harbiye Nezareti'nden çıkıp arabasına binerken, 11 Haziran günü öldürülmesinden aşağı yukarı üç ay sonra toplanıyordu. Hareket Ordularına komutanlık yaparak, 31 Mart kalkışmasının bastırılmasında rol oynamış, İttihat ve Terakki'nin Bab-ı Âli baskını sonrasında da sadrazamlığa kadar yükselmiş, ordu üzerinde etkili bir isim olan Mahmut Şevket Paşa'nın öldürülmesinden İttihatçılar rahatsızlık duymamış, hatta rahatlamıştı. Bir rivayete göre de, İttihat ve Terakki önderliği suikasttan haberdar olduğu halde tedbir almayarak bu saldırıya yol vermişti. Çünkü İttihatçılar, Balkanlardaki toprak kaybının halkta yarattığı rahatsızlığı zaman zaman çelişkiye düştükleri Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'ya fa-

tura edebileceğini ve bu suikastın bütün muhalifleri susturmak için de iyi bir vesile olabileceğini düşünüyordu.

Hınçaklar, İttihatçıların kendilerine saldırmaya hazırlandıklarını biliyorlardı. O yüzden İstanbul'da 1909 yılında düzenledikleri VI. Kongrenin aksine, kongrelerini daha güvenli bir yerde, Karadeniz kıyısındaki liman kenti Köstence'de düzenlemişlerdi.* Kongreye katılamayan ama gıyabında merkez komitesine seçilen Paramaz, daha iki ay önce İstanbul'da idi. Kongre hazırlıkları ve alınacak kararlarla ilgili bir dizi görüşme gerçekleştiriyordu. O günlerden birinde Paramaz, yoldaşı Siunig'le birlikte Beyazıt Meydanı'ndan geçmekteydi. Mahmut Şevket Paşa'ya suikast yaptığından şüphelenilen Prens Sabahaddin ve Hürriyet ve İtilaf Fırkası yanlısı 24 kişi ise Divan-ı Harbi Örfi'de alelacele yargılanmalarından sonra idam cezasına çarptırılmışlar ve o gün cezaları Beyazıt Meydanı'nda infaz edilmişti. Paramaz, her birinin boyunlarına yaftalar asılmış olan idamlıkların önünden teker teker geçerken yüzlerine bakıyor ve anlamlar çıkartıyor ve yanındaki Siunig'e anlatıyordu: "Şu korkağın tekiymiş...", "Şu dünyaya doymamış..." "Aha, gözlerinden ateş çıkan cesur biri; isyan ediyor; asıldığı durumda bile kibrinden bir şey kaybetmemiş..." İdam edilen kurbanların yüzlerine bakarak yürümeye devam ederlerken birden asılanların arasında tanıdık bir yüzle karşılaşırlar. Bir kaç yıl önce yine Siunig ile birlikte seyahat ederlerken Trabzon'da konakladıkları Şafak Otel'in lobisinde tanıştıkları Osmanlı zabiti de idam edilenler arasındadır. Darağacında tanıdıkları bir yüzün olması onları şaşırtır. O zaman memleket so-

* 1909 yılında İstanbul'da düzenlenen VI. SDHP kongresi, şiddetli tartışmalar sonrasında Sabah Gülyan ve Paramaz'ın itirazlarına rağmen yasal olarak örgütlenme ve programında tadilat kararı almış, Devrimci Hınçak Partisi olan adını da Sosyal Demokrat Hınçak Partisi olarak değiştirmişti.

rınları üzerine otel lobisinde başlayan tartışmaları birkaç saat sürmüş ve sonunda ciddi bir kavgaya varacak kadar gerilimli bir hal almıştı. Tartışma esnasında Osmanlı zabiti İttihat ve Terakki'nin reformlarını övüyor ve savunuyor, Ermenilerin İttihatçılara güvenmesi gerektiğini söylüyor, Ermenilerin ihtilalci hareketlerinin çılgınlık olacağını, İttihat'ın adalet getireceğinden dem vuruyordu. Tartışma bir ara o kadar alevlenmişti ki, zabitin eli belindeki kılıcına bile uzanmış; neyse ki araya girenlerin herkese çay ısmarlamasıyla tartışma tatlıya bağlanmıştı. Şimdi ise İttihatçıların mahkemelerinin önüne çıkan ve idam cezasına çarptırılan o zabit ipin ucundaydı. Demek ki görüşleri değişmişti. Ya da neyin kefaretini ödemişti, bilinmez. Siunig, dalgınca yürümeye devam ederken bir ara Paramaz'ın yanında olmadığını fark edecek, dönüp ona baktığında, kalabalığın içinde Paramaz'ın bakışlarının idam sehpalarına doğru kitlendiğini görecekti. Yanına gittiğinde, Paramaz kederli bir yüz ifadesiyle: "Yoldaş Siunig, bırak da bir güzel seyredeyim, çünkü bir gün benim de böyle öleceğim bana malum oluyor; o zaman başkaları da ilham almak için beni böyle seyretsinler" diyecektir.[1]

Paramaz onu bekleyen geleceği konusunda pek de haksız sayılmazdı. İki yıl sonra, tıpkı Hürriyet ve İtilaf Fırkası taraftarları gibi, o da on dokuz yoldaşıyla birlikte Beyazıt Meydanı'nda idam sehpasına çıkarılacaktı. Paramaz için idam cezası ya da idamla yargılanmak hiç de yabancısı olduğu bir konu sayılmazdı aslında. Hatırlarsanız 1897 yılında Van'da Hamidiye Alayları'nı oluşturan Kürt aşiretleriyle çatışmalara girdikten sonra yakalanmış ve idamla yargılanmıştı.

---

[1] Mihran M. Seferyan, *Ararad Gençlik Eki*, Ermenice aslından ilgili bölümlerin çevirisi (çev. Thomas Terziyan), Beyrut, 1985, No. 166, s. 9.

Paramaz, 1904-1906 yılları arasında Zangezur'da gerçekleşen Ermeni-Azeri çatışmalarında, Ermeni yerleşkelerindeki köylü halkı savunan Hınçak gruplarını yönetecek, Azerbaycanlı beylerin bulunduğu Zangezur'da bizzat onlarla görüşerek bu çatışmalara son verilmesini sağlayacaktı. Paramaz, 1906-1908 yılları arasında İran ve Avrupa topraklarında bulunan Hınçak örgütlenmelerini ziyaret edecek. Avrupa'da bulunduğu süre içinde ise sosyalist önder ve teorisyenlerle de tanışacaktı. 1908 yılının Aralık ayına kadar Hınçak Partisi'nin Bakü sorumlusuydu ama sık sık Anadolu'ya geçiyordu. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra, diğer Hınçak yöneticileri gibi o da İstanbul'a hareket etti. İstanbul'a geldikten kısa bir süre sonra eşinin hastalanarak ölümü üzerine Meğri'ye gitti ve ardından tekrar İstanbul'a dönüp 6. kongreye katıldı. Paramaz'ın Van'daki tutukluluğu ve sonrasındaki yaşamının sürekli bir koşuşturma içinde geçtiği anlaşılıyor. Eşinin ölümünden sonra akrabalarının yanında kalan kızını Diyarbakır'dan Kafkasya'ya giderken görmeye gidecek ama kızı kendisini tanımayacaktı. Bakıcısı olan evin dadısı gelinceye kadar babasını eve de almayan kızı, sonra babasıyla zaman geçirecek ama Paramaz "istasyona gidip çantasını getireceğine" kızını ve bakıcısını inandırarak oradan ayrılacaktı. Peruz Gülyan'ın (Sabah Gülyan'ın eşi) anlatımına göre Paramaz'la kızı sonraki süreçlerde bir daha hiç karşılaşmayacaklardı.[2] Paramaz sırasıyla Adapazarı, Diyarbakır ve Kilikya'nın Garin (Erzurum), Van, Kharberd (Harput), Malatya, Urfa, Ayntap (Antep) ve daha birçok şehirde parti faaliyeti sürdürecek, bulundukları yerlerde SDHP'nin yerel örgütlerinin çalışmalarını koordine edecekti.[3]

---

[2] Peruz Sabah Gülyan, *Ararad: Tanıklıklar*, Ermenice aslından ilgili bölümlerin çevirisi (çev. Thomas Terziyan), Beyrut, 1985, s. 8.

[3] Dr. H.M. Bogosyan, *Tarih ve Edebiyat Dergisi*, Ermenice aslından ilgili bölümlerin çevirisi, (çev. Haldun Karyol), Erivan,1988, s. 107.

Taşnaktsutyun ve Hınçakların İttihat Terakki ile ilişkileri

Bütün Ermeni partileri Abdülhamid'in baskıcı ve ayrımcı politikalarına kesinlikle karşıydılar. Dolayısıyla Abdülhamid'e karşı mücadele ederken, İttihatçılarla yollarının kesişmemesi, birbirlerine değmemeleri mümkün değildi. Avrupa'da güçlü örgütleri olan Hınçak ve Taşnaklarla Jön Türklerin ilk temaslarının 1891-1892 yıllarında kurulduğu söylenir. Paris merkezinin başında bulunan Ahmet Rıza, o zaman ismi Devrimci Hınçak Partisi olan SDHP liderleri ile bir dizi görüşme gerçekleştirmiş, bu görüşmelerde taban tabana zıt fikirler savunsalar da aralarındaki temas kesilmemişti. Hınçakların örgütlediği 1895 Bab-ı Ali yürüyüşü, Taşnakların Osmanlı Bankası baskını, Abdülhamid'e karşı daha barışçıl mücadele yöntemlerini tercih eden Jön Türkleri de etkilemişti. Ama bir yandan da Batı Ermenilerinin Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin yaşama geçirilmesi konusundaki istekleri Jön Türkleri tedirgin ediyordu. Ermenilerin imparatorluktan ayrılmaları talebi yerine reformları gerçekleştirmek için birlikte mücadeleyi önemsiyorlardı. Hınçaklarla Jön Türkler arasındaki yüzeysel ilişki, Sabah Gülyan'ın tanıklığına göre "ihtiraslar alevlenip düşmanca tavırlar tutuşturuluncaya dek" korunmuştu.[4] Ama Hınçaklar İttihatçılar ile hiçbir zaman yan yana durmadılar. Parti olarak İttihat ve Terakki'ye karşı temkinli duruşları, daha sonra Sabah Gülyan'ın kaleme aldığı analizlerle net bir karşı tutuma dönüştü.

Ermeni partilerinin İttihat ve Terakki ile ilişkisini konuşmak, biraz da Taşnaktsutyun ile İttihat ve Terakki ilişkisini ko-

---

[4] Bkz. Stepan Sabah Gülyan, *Sorumlular*, Beyrut, 1974, aktaran Arsen Avagyan, Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat Terakki, İşbirliğinden Çatışmaya* (çev. Ludmilla Denisenko ve Mutlucan Şahan), Aras Yayınları, İstanbul, 2005, s. 15.

nuşmaktır. Abdülhamid'e karşı birlikte mücadele verilmesi gerektiği konusunda ortak bir kanaatin oluştuğu koşullarda, 20 Ocak 1897'de Taşnaktsutyun bir çağrıda bulundu. Bu çağrıya göre Jön Türkler durumlarını gözden geçirmeli ve Abdülhamid rejimine karşı şiddet içerecek yöntemleri de kullanmalıydılar. Çağrı aynı yılın 24 Temmuz'unda tekrarlandı ve bir yıl sonra gazetelerinde çıkan bir makalede Taşnaktsutyun'un II. Abdülhamid'e karşı bir cephe oluşturmak üzere, bütün muhalif güçlerle görüşmeye hazır olduğu bir kez daha vurgulandı. Karşılıklı çağrılar bir süre daha devam etti. İlk resmi temas, 1902 yılında Paris'te gerçekleştirilen I. Jön Türk Kongresinde oldu. Hınçaklar kongreye katılmazken Taşnaktsutyun katılma kararı aldı. Oldukça tartışmalı geçen kongreye Jön Türklerin arasındaki gerilim damgasını vurmuş ve aralarındaki görüş ayrılıkları keskinleşmişti. En temel tartışmalardan birisi de Ermeni sorununa bakıştı. Ahmet Rıza'ya göre Prens Sabahaddin, ülkenin toprak bütünlüğünün korunması koşuluyla Ermenileri destekliyordu. Bir Ermeni delegasyonun kongreye katılımı bu açıdan da önemliydi.

Taşnaktsutyun-İttihat Terakki işbirliğine doğru

1902 yılındaki Paris kongresine katılan Taşnaktsutyun, 1906 yılına kadar İttihat ve Terakki ile yönetici düzeyinde başka bir ilişki kurmadı. Paris merkezinin 1907'de Selanik grubuyla kurduğu ilişki, tüm çelişki ve farklılıklara rağmen Jön Türk hareketinin canlanmasına neden olmuştu. Ama Jön Türklerin Anadolu ile bir bağları yoktu ve propagandif dahi olsa savunduğu "bütün ulusların eşitliği" fikri, Kürtler dahil Müslüman nüfusun hoşuna gitmiyor, bu fikirden uzak duruyorlardı. Jön Türkler, Ermenilerin yaşadığı yerlerde kendi konumlarını an-

cak onlar vasıtasıyla geliştirebileceklerini, yayınlarını dağıtabileceklerini düşünüyorlardı. 1906 yılında Ahmet Rıza, Bahattin Şakir ve Dr. Nazım Paris'te Hınçak Partisi yöneticileriyle bir araya geldiler. Ermeni vilayetlerinin özerkliği sorunu dahil birçok konu müzakere masasına geldi ama bu görüşmeden kayda değer bir anlaşma veya işbirliği kararı çıkmadı.[5] Bu sırada Taşnak-ların Viyana'da toplanan IV. kongresinde, Abdülhamid'in kanlı rejimine karşı Türk muhalif güçlerinin her anlamda desteklenmesi kararı, Jön Türklerin de işini kolaylaştıracak, birlikte davranmanın kapısını aralayacaktı. Taşnaktsutyun'un bütün tarafları bir araya getirecek bir kongre teklifine, diğer Ermeni partileri sıcak bakmazken Jön Türkler bu öneriye olumlu yaklaştılar. 27-29 Aralık 1907'de Paris'te toplanan kongrede, Taşnaklar ile İttihatçılar arasında 1912 yılına kadar sürecek bir ilişkinin de temelleri atılacaktı.

Birçok konudaki görüş ayrılıkları kongreye damgasını vursa da son oturumda Abdülhamid'e karşı kaleme alınan ortak bildiride, Taşnaktsutyun'un önerdiği iktidara karşı silahlı direniş, vergi ödemenin reddedilmesi, genel ayaklanma ve Meşruti rejimin kurulması gibi maddelerde anlaşmaya varılmıştı.[6] Bu arada Jön Türklerin Selanik merkezli hareketi büyür ve Osmanlı subayları içinde ciddi bir güç halini alırken, Taşnaklar da Bulgaristan'da askeri eğitim görmüş militanlarını Ermeni vilayetlerine gönderiyorlardı. 1909 yılı için öngörülen ayaklanma bir yıl öne gelecek ve Selanik'teki ayaklanmayı bastıramayan Abdülhamid, Meşrutiyeti ilan etmek zorunda kalacaktı. Bu dönemde Hınçaklar ise Prens Sabahaddin'in grubuyla daha yakın ilişkiler geliştirmişlerdi.

---

[5] A. Avagyan ve G.F. Minassian, a.g.e., s. 31.

[6] A. Avagyan ve G.F. Minassian, a.g.e., s. 25.

Meşrutiyetin ilanı sonrası, yurt dışında bulunan İttihatçılar ile ilişkili Jön Türk ve özellikle Taşnak partisinin liderleri, Osmanlı'nın başkenti İstanbul'a ve belli merkezlere dönmeye başlamışlardı. Bu kararı almalarında padişahın af ilan etmesi de etken olmuştu. Öte yandan Hınçaklar, Jön Türk sürecinden başlayan mesafeli duruşlarını İttihat ve Terakki'ye karşı da korumuş, meşrutiyetin ilanından sonra da tedbiri elden bırakmamıştı. Henüz Abdülhamid saraydaydı ve hemen herkes Abdülhamid'in meşrutiyeti zorda kaldığı için ilan ettiğinin farkındaydı. Öte yandan Selanik grubu, Paris'te etkili olan Prens Sabahaddin grubuyla iktidarı paylaşmak niyetinde değildi. İttihatçılar, Prens Sabahaddin'e kendi grubunu dağıtması ve ulusal azınlıkların haklarının genişletilmesiyle ilgili savunduğu görüşlerin propagandasını yapmaktan vazgeçmesi koşuluyla ülkeye sorunsuz dönebileceği garantisini vermişti. Bu tarihler aynı zamanda İttihat ve Terakki Cemiyeti Heyet-i Merkeziyesi'nin ilk kez Ağustos 1908'de, yalnızca Selanik merkezinin üyelerinden oluştuğu dönemdi. Artık Selanik grubu İttihat ve Terakki'nin "kendisi" olma yolunda kesin adımını atıyor ve Paris merkezi tümüyle işin dışına düşürülmüş oluyordu.

Sürgünden İzmir'e dönen, oradan da İstanbul'a hareket etmeye hazırlanan Prens Sabahaddin yanlısı bir grubun, Dr. Nazım'ın emriyle tutuklanması, dönüp dönmeme konusunda tereddütlü bir bekleyiş içinde olan Hınçakları rahatsız etti. Bu durumu müzakere etmek için Paris'te Prens Sabahaddin'le bir görüşme gerçekleştirdiler. Hınçaklar adına görüşmeci Sabah Gülyan ve Hampartzum Boyacıyan'dı. 1908'in Ağustos ayında gerçekleştirilen bu görüşmede Prens Sabahaddin'le gelecekteki ortak faaliyetleri konuştular. Sabahaddin net biçimde, İttihatçılar sekiz ay daha iktidarda kalmayı başarırsa, Ermeni halkını

büyük bir trajedinin beklediğini söyleyecek, Ermeni partilerinin ortak tavır almasının önemine değinecekti. Hınçaklar bu görüşmede Prens Sabahaddin'e güç ve destek sözü vereceklerdi.[7]

Hınçaklar İttihatçılara karşı mesafeli duruşunu koruyor

İttihat ve Terakki'nin 1902 ve 1907 Paris Kongrelerine katılmayan ve mesafeli duran Hınçaklar, önce tam ne yapacaklarını kestiremediler. Sabah Gülyan daha 1907'de kaleme aldığı kitapçıkta şöyle diyecektir:

> Başkaldıran halkların iyileştirmeye yönelik mütevazı istekleri siyasi, ekonomik, sosyal gelişmelerle ilgili talepleri Türkiye'yi yıkmak değil aksine yeniden yapılandıracak tohumları bol bol serpmişti yeter ki "Gençler" bu durumdan yararlanmayı bilselerdi.[8]

İttihat ve Terakki'den hiç de umutlu olmadığını şu sözlerle dile getiriyor:

> Jön Türkler Doğu Sorununu Türkiye'deki tüm halkların işbirliğiyle çözümlemek istiyorsa; biz gerçekleri ve tarihi işaret ederek, "Bu işbirliği ancak, Türkiye'de tüm bileşenlerin demokratik hak ve tam özerkliklerini kazanmaları, Türkiye genelinde demokratik bir anayasanın ilkesel olarak kabul edilmesi ve tüm halkların, siyasi partilerin devrimci mücadelesinin de bu doğrultuda gelişmesi durumunda gerçekleşebilir" diyoruz. Aksi takdirde her halk kendi davasının temelle-

---

[7] Bkz. Stepan Sabah Gülyan, *Badaskhanadunert (Sorumlular)*, Beyrut, 1974, aktaran A. Avagyan ve G.F. Minassian, a.g.e., s. 31.

[8] Sabah Gülyan, *Genç Türkiye*, Ermenice aslından ilgili bölümlerin çevirisi (çev. Kayuş Çalıkman Gavrilof), Dr. Krikor Kalaycıyan Yayın Fonu, Erivan, 1991, s. 34 (orj. *La Jeune Turguie*, 1907, Paris).

ri üzerinde ayağa kalkacak ve tarihi gereklilik icabı tarihin çizdiği yolda ilerleyecektir.[9]

Sabah Gülyan'ın şu saptaması ise, bugün bile hâlâ güncelliğini korumaktadır:

> Genç Türkler, özerk ulusların, Türkiye'nin çökmesini bekleyen devletlerin elinde oyuncağa dönüşeceğini ve tamamen ayrılacaklarını söylemekteler. İleriye dönük sorunlarla ilgili a apriori yargılamalar yapmadan sadece şunu düşünelim, hangi uluslar daha tehlikeli ve kaderlerini sonsuza dek Türkiye'den ayıranlar olabilir? Köleleşen, her türlü gaspa uğramış, etnik kimlikleri yok edilmişler mi? Yoksa can ve mal varlıkları, kişisel ve ulusal hakları güvencede olan, kendi yasama ve yönetme araçlarına sahip olanlar mı? Eğer tüm Türkiye'de katlanılır merkezi bir hükümet oluşturulur ve devlet o ülkede yaşayan tüm halkları temsil eder, kanunlar tüm halkların iradesinin ifadesi olabilirse, bölünme, ayrılma, yabancı devletlerin oyuncağı olma gibi olgular kendiliğinden ortadan kalkar. Diğer bir itiraz ise, demokratik sistemin devlet içinde zaaf oluşturup birliği bozacağı yönündeydi. Bu da ciddiye alınacak bir görüş değildir. Tarih katı merkeziyetçi devletlerin çok daha kolay yıkılabileceğini göstermiştir.[10]

Taşnaklar, İttihatçılar ile olan işbirlikleri sonucunda Meşrutiyetin ilan edilmesini biraz da kendi başarıları olarak görüyorlardı. Bu durumun yarattığı öz güvenle ve geleceğin kazanılacağına olan inançla Ermeniler arasında hitap alanlarını büyüttüler ve taraftar sayılarını da arttırdılar. Anadolu'daki kimi Hınçak örgütlenmelerinin Taşnakların safına geçtiği de oluyordu. Benzer bir durum Van'da da gerçekleşince Hınçak yöneticileri temkini elden bıraktılar ve geri dönmekte acele ettiler. Bu arada İttihat ve Terakki önderlerinden ve Paris'ten tanı-

[9] S. Gülyan, a.g.e., 1991, s. 55.

[10] A.g.e., s. 50.

dıkları Ahmet Rıza ile görüşülmüş; ağzı da yoklanmıştı. Kendilerini İstanbul'da bekleyen bir tehlikeli durumun olmadığına kanaat getirmişlerdi. Sabah Gülyan ve Hampartzum Boyacıyan İstanbul'a gelmek üzere 15 Ağustos 1908'de Paris'ten yola çıktılar. Anadolu'daki parti örgütlenmesini dolaşan Paramaz ve Ardzıruni gibi yöneticiler de bu sırada İstanbul yolundaydılar.[11]

İttihatçılar, Ermenilerin tek temsilcisi Taşnaklarmış gibi davranıyor ama Hınçakların da İstanbul'a gelmelerinden ve yasal örgütlenme kararı almalarından rahatsızlık duymuyordu. Hınçakları bu yolla daha rahat izleyebileceğini ve denetleyebileceğini hesaplıyordu. Taşnaklarla kurduğu özel ilişkiyi ustaca bir politika haline getiriyor ve Ermenileri bölen bu tutumunu bilinçli biçimde sürdürüyordu. Örneğin, daha sonra mecliste yapılacak tartışmalarda Hamidiye Alayları'nın dağıtılması teklifinde ısrar eden Ermeni vekillerinin bu ısrarı karşısında Taşnakları ciddiye aldıklarını göstermek için, Hamidiye Alayları'nı tasfiye edeceğini söyledi ve bu doğrultuda karar alınmasını da sağladı. İttihatçılar biraz da, bu alaylara adını veren Abdülhamid'i hatırlattığı için bu isteğe tepki göstermemişti. Ayrıca olan da, Hamidiye Alayları'nın adını "Aşiret Hafif Süvari Birlikleri" olarak değiştirerek onları özel alaylar biçiminde Osmanlı Ordusu'nun içine katmaktı. Ne var ki, Adana soykırımına katılmış Kürt aşiret beylerinin yargılanma taleplerini kabul etmeyeceklerdi.

İttihatçıların bilinçli uyguladığı bu politika, Hınçaklarla Taşnakların ilişkilerini daha da gergin hale getiriyor ve aralarındaki bağın kopmasına neden oluyordu. Meşrutiyetin henüz yeni ilan edildiği günlerde, İttihatçıların Hınçakların ve bütün

[11] A. Avagyan ve G.F. Minassian, a.g.e., s. 41.

öteki Ermeni partilerin önüne sürdüğü tek koşul, mücadeleyi tümüyle yasal zeminde sürdürmeleri ve Ermeni vilayetlerinin bağımsızlığı fikrinden vazgeçmeleriymiş gibi görünüyordu. Dönüşünde Pera'daki Ermeni kilisesinde yaptığı konuşmada Sabah Gülyan "Osmanlı Meşrutiyeti ilan edilmiş olduğundan, biz Hınçaklar, ihtilal fikirlerimizi bırakıyor ve faaliyetlerimizi memleketin ilerlemesine adıyoruz" diyecekti. Bu durum, Osmanlı toprağında partilerini yasal olarak kurmak, faaliyet sürdürmek ve örgütlenmek ihtiyacında olduklarını gösteriyordu. İstanbul'a geldikten kısa bir süre sonra Sabah Gülyan ve Hampartzum Boyacıyan İttihat ve Terakki liderleri Talat, Enver ve Bahattin Şakir'le bir görüşme gerçekleştirirler.* Sabah-Gülyan'ın yorumu; kendileriyle görüşmeye, Taşnaklarla bir ön görüşme yapılarak gelindiği doğrultusundaydı. Görüşmede Talat, Heyet-i Merkeziyelerinin aldığı karar çerçevesinde bu görüşmeyi gerçekleştirdiklerini, amaçlarının partiyi ve yöneticilerini tanımak olduğunu belirttikten sonra bazı istihbarat konularında açıklamalar isteyecekti.[12] Bu görüşmede Talat'ın Hınçaklara işbirliği teklif ettiği ama alacağı cevabı da önceden bildiği söylenir. Hınçaklar Prens Sabahaddin ile anlaşmışlardı ve Talat'ın bunu bilmemesine imkân yoktu. Sabah Gülyan'ın anlatımına göre İttihat ve Terakki, Selanik'te 1908'in Ekim ayında gerçekleştirdiği kongresinin ilk oturumunda, Hınçakları sıkı biçimde denetlemek için karar da alacaklardı. Bu durum İttihatçıların Hınçaklardan çekindiği ve sürekli kontrol etme isteği içinde olduğunun açık bir göstergesiydi.

---

* Beyrut'taki Hınçak arşivinde, bu görüşmeye Enver'in katılmadığı, Hınçak heyetine ise ek olarak Damatyan ve Cihan Gülyan'ın katıldığına dair kayıt var.

[12] A. Avagyan ve G.F. Minassian, a.g.e., s. 41-42.

Hınçak-Taşnaktsutyun ilişkileri geriliyor

1908 yılında Meşrutiyet'in ilanı, İttihat ve Terakki ile anlaşma yapmış ve son bir yıldır ortak çalışan Taşnaktsutyun'u Ermeniler arasında daha popüler hale getirmişti. Hınçakların Anadolu'daki kimi örgütlerini Taşnaklara kaptırdığı bile söyleniyordu. İttihatçıların ise, iktidar olduğu süreçte yaptığı hatalar ve tepeden inmeci yaklaşımları nedeniyle yarattığı muhalefet cephesi karşısında ve Anadolu'daki zayıflığını Taşnakların örgütlülüğü ile kapatma düşüncesiyle onlara yakın davranıyordu. Mecliste desteğe ihtiyaçları vardı ve Taşnaktsutyun'u karşılarına almaları akıllıca bir iş sayılmazdı. Meclise daha fazla vekil göndermek, iktidarın kimi imkânlarından yararlanmak da, Taşnaklar için, zaten güvendikleri İttihatçılar ile yan yana durmanın avantajı olarak görülüyordu. İttihatçılar, 1908'in son aylarında kurulan Ramgavarların (Anayasal Demokratlar)* Ermeniler arasındaki etkisizliği karşısında ve Hınçakların da muhalefetini artırmaları nedeniyle Ermeniler adına sadece Taşnaktsutyun'u muhatap alıyordu. Bu durumu Sabah Gülyan *Sorumlular* kitabında şöyle görüyordu:

> İttihat ve Terakki bir tek Taşnakları Ermeni ulusunun temsilcileri olarak kabul ediyordu. Taşnaktsutyun da bu yönde hareket etmeyi tercih etmişti. Tabii ki bu da Türklerin, Ermeni ulusunu bölük pörçük etmeyi amaçlayan, bir partiyi bütün ulus olarak, bir parçayı bütün olarak gören Makyavelist yaklaşımın dışavurumuydu. Gerçekten de Taşnaktsutyun böyle davranarak, örneğin beş-altı mebus çıkarmak, kendi dostları için kârlı birkaç devlet memuriyeti elde etmek gibi küçük birkaç avantaj sağlamıştı; ancak bundan zarara uğrayan Ermeni halkı oldu.[13]

---

* 1 Ekim 1908'de Armenagan Partisi ve Veragazmyal Hınçak Partisi'nin büyük bölümünün birleşerek oluşturdukları parti.

[13] Akt. A. Avagyan ve G.F. Minassian, a.g.e., s. 38-39.

Kuşkusuz Hınçakların sert muhalefeti, aradan geçen zaman dilimi içerisinde iktidarı tümüyle ele geçiren İttihatçıların uygulamaları ve 1911 Selanik Kongresi kararları, Taşnaktsutyun içinde de itirazlara ve tartışmalara neden oldu. Bu itirazlar karşısında kimi Taşnak önderleri İttihatçıları anlamaya ve sabır gösterilmesine dönük yatıştırıcı rol üstlenirler. İttihat ve Terakki önderliğinin Taşnaklara söylediği şey şuydu:

> Biz Türkler Avrupa medeniyetlerine nazaran geri kalmış durumdayız. Eğer birlikte ilerleyeceksek sizin hızınızı biraz azaltmanız gerekiyor ki size yetişebilelim; aksi takdirde ilerlemenizi engelleyecek bir fren gibi sırtınıza tutunmaya mahkûmuz.[14]

Bunlar belli ki iyi niyetli sözler olarak yanlış anlaşılmıştı!

1. Dünya Savaşı öncesinde İttihat ve Terakki ile Taşnaktsutyun arasındaki ilişkileri incelediği kitabında Gaidz F. Minassian, bu dönemi üçe ayırır: Birinci dönem, "Demokrasi Yanılsaması"nın hüküm sürdüğü Temmuz 1908 devriminden Nisan 1909'a —Adana katliamının başlangıcına— uzanan dönemi, ikinci dönem, Nisan 1909'la Ekim 1912'deki Birinci Balkan Savaşı arasındaki dönemi kapsıyor. Bu "düş kırıklığı" döneminde karşılıklı güvensizlik baskın gelir ve bu dönem Taşnaktsutyun'un Ağustos-Eylül 1911'deki VI. Kongresinde İttihatçılar ile yapılan ittifakın bozulması kararıyla sonuçlanır. Kopma Temmuz 1912'de Meclis-i Mebusan'daki Taşnak mebuslarının son bir uzlaşma girişiminden sonra resmileştirilir. Üçüncü dönem ise, 1912'nin sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun 1. Dünya Savaşı'na girmesinden 29 Ekim 1914'e kadar geçen kısımdır. Bu Ermeni sorununun tekrar uluslararasılaşmasının ve doğu vilayetlerinde durumun kötüye gitmesinin eşlik ettiği "kopuş" evresidir.[15] Hepsi dört yıl süren bu işbirli-

---

[14] A. Avagyan ve G.F. Minassian, a.g.e., s. 160-161.

[15] A. Avagyan ve G.F. Minassian, a.g.e., s. 148.

ğinin, tarihsel bir dönemde Ermeniler için yarattığı kırılma da derin olmuştur.

SDHP'nin VI. Kongresi

Devrimci Hınçak Partisi VI. Kongresini, 1-10 Nisan 1909'da İstanbul'da toplamayı öngörüyordu. 31 Mart vakası ve arkasından yaşanan Adana katliamı nedeniyle kongre gecikmeli toplanabildi. Kongreye ilgi çok büyüktü. 1908'de Meşrutiyet'in ilanı, Ermeni katili Abdülhamid'in tahttan indirilip sürgüne gönderilmesi; üstelik kongrenin İstanbul'da yapılacak olması ilgiyi daha da arttırmıştı. Toplantının başlangıç oturumları 1909 yılı Temmuz ayının 25'inden başlayarak 28'ine kadar sürdü. 29 Temmuz'da yasal şartları tamamen yerine getirilerek ilk resmi oturum toplandı. Bu oturumda delegelerle, eski yönetim üyeleri Boyacıyan, Açıkbaşyan ve Sabah Gülyan hazır bulundular. Toplantıya Türkiye, Kafkasya, İran, Amerika, Bulgaristan, Romanya ve Mısır'da bulunan 124 şube çağrılıydı. Adı geçen şubelere mensup 103 oya sahip 67 üye ile kongre başlayacak, daha sonra toplantı devam ederken 12 şube daha katılacak ve sayıyı 79' çıkaracaktı. Parti içinde etkili olan erkek ve kadın üyelerin çoğu ile öğrenci örgütü olan Küçük Ermeniler Cemiyeti delegeleri de toplantıya katıldılar. Oldukça tartışmalı geçen kongre sonrası divan, kongre kararlarını üç numaralı genelge olarak parti örgütlerine duyuracaktı:

> Sevgili Arkadaşlar: Bu genelge ile örgütümüzün VI. Genel Kongresinin kararlarını yayınlıyoruz. Bundan önceki genelgelerimizde tebliğ edilen kararlar bu sefer tekrar edilmemiştir. Meclisin kuruluş biçimi ve işleyişi hakkında acele olarak bazı bilgiler vermeyi bir zorunluluk olarak görüyoruz. Şimdi alınan kararlara geçelim: VI. Kongrede Sosyal Demokrat Hınçakyan Örgütünün temel siyasetinin, kuruluşundan bugüne kadar bilimsel sosyalizm olduğu alkışlarla kabul edil-

miştir. Örgüt hayatta kaldığı sürece de bu siyaset hiçbir şekilde değiştirilmeyecektir. Eğer Türk milliyetçilerinin ileri gelenleri ve siyaset yapan diğer siyasi odakları, Türkiye'deki milliyetleri yok ederek bunları "Osmanlı" genel adı altında bir millete dönüştürme çaba ve gayretinde bulunurlarsa, Sosyal Demokrat Hınçakyan Örgütünün VI. Kongresi bunu reddeder. Milletlerin bağımsızlığı, oy ve karar sahibi olmaları hukukuna riayet ederek bu maksada karşı mücadeleye karar verir. Türkiye'de anayasanın ilanını doğuran sebepleri ve siyasi durumu göz önüne alarak, gayretli cemaatin ekonomik ve siyasi serbestliğini sağlama amacını, siyasi örgütler aracılığıyla imkânların elverdiği ölçüde takip etmeyi bu kongre karara bağlamıştır. Türkiye'de şu anda yürürlükte olan kanunlara göre çalışkan, gayretli cemaatimizin yasal hakları kaldırılmamıştır. Türkiye'de anayasanın henüz tam anlamıyla yerleşmediğini ve irticanın ortaya çıkması ihtimalini sürekli göz önünde bulundurarak, kendini korumayı sağlamak için etkili heyetlere yardım etmeyi ve bazı örgütlerde bulunmayı kendisi için bir görev sayar.[16]

Kongre ayrıca Kopenhag'da toplanacak olan Sosyalist Enternasyonal'e etkili biçimde katılmayı kabul eden, bunun yanı sıra; bireysel terörü reddeden bir karar alacaktır. Kongre paranın ve emlakın zorla alınmasını, zorla yardım parası toplanmasını da yasaklayacaktır. Partinin Osmanlı Merkez Yönetim Kurulu'nun yetkilerinin yeniden belirlenmesi, partide süren mevcut tartışma ile de ilgilidir. Osmanlı Ermenilerinin kendi iktidar alanlarındaki uygulayacakları taktiklere, diğer ülkelerdeki Ermenilerin müdahil olmasına karşı bir tedbir olarak şöyle diyecektir:

1- Örgütün Türkiye'de amiri ve en üst yürütme kurulu Sosyal Demokrat Hınçakyan Türkiye Merkez Yönetim Kurulu-

[16] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Genel Kurmay Başkanlığı Arşivi, Cilt 4, Ankara, s. 81-87.

dur. 2- Türkiye dışında bulunan merkez yönetimin Türkiye içindeki herhangi Hınçakyan şubesiyle veya üyesiyle doğrudan doğruya münasebette bulunmaya hakkı ve yetkisi yoktur. Hatta Türkiye'de bulunan diğer örgütlerle veya hükümetle bile doğrudan doğruya temasta bulunamaz. 3- Türkiye sınırları dışında bulunan Yönetim Kurulu, Türkiye içine maslahatgüzar veya amir atamasına yetkili değildir. 4- Türkiye Merkez Yönetim Kurulu uygun gördüğü ve lüzumlu hissettiği takdirde, örgüt programında her türlü değişiklik yapmaya yetkilidir. 5- Türkiye Merkez Yönetim Kurulu, uygun gördüğü bölgelerde yürütme kurulları kurmaya yetkilidir. Meclisimiz, Türkiye içinde yürütme kurulları teşkil etme esasını kabul etmiştir.

Kongre kararlarını örgüte duyuran belgenin altında Sosyal Demokrat Hınçakyan Örgütü Türkiye Merkez Yönetim Kurulu adına, başkan olarak Aram Açıkbaşyan, katip olarak ise Hemayak Aramyan imzaları bulunmaktaydı.[17]

Kongrenin temel tartışmalarından birisi; Meşrutiyet'in ilanı ve 31 Mart vakası sonrası yaşananların ışığında, Osmanlı topraklarında mücadelenin nasıl bir taktikle sürdürüleceği konusuydu: Devrimci mi,* yoksa yasalara uygun taktiklerle mi? Delegelerden Paramaz ve Sabah Gülyan, Meşrutiyet'in yarattığı ortama güvenmiyorlar illegalitenin tümüyle terk edilmemesi faaliyet konusunda ısrar ediyorlardı. Kongre, Kilikya'da gerçekleşen Adana katliamının hüznü ile Meşrutiyetin ilanı, Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve kısmi özgürlüklerin sağlandığı ortamın derin paradoksunun egemen olduğu koşullarda toplanmıştı. Kongre katılımcıları için temel soru; Adana

---

[17] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Genel Kurmay Başkanlığı Arşivi, Ankara, Cilt 4, s. 81-87.

* Burada kullanılan "devrimci" nitelemesi, partinin legal olup olmaması ile alakalıdır.

katliamı tahttan indirilen Ermeni düşmanı Abdülhamid'in giderayak yaptığı bir katliam mıydı, yoksa rejimin yeni sahibi olmaya aday İttihatçıların da bu katliamda sorumluluğu var mıydı? Aslında görmek isteyenler için İttihatçıların bu katliamdaki sorumluluğu çok açık ortadaydı. Adana katliamının boyutları konusunda kongre katılımcıları bilgi sahibiydiler. Paramaz, bu katliamın İttihatçılar tarafından yapıldığı, özellikle ilk olayları bastırmak amacıyla Selanik'ten Adana'ya giden ordunun daha da ağır bir katliam gerçekleştirdiği bilgisini, partinin yerel örgütlenmesinden almıştı. Kongrede yaptığı konuşmada Paramaz, Jön Türkleri Abdülhamid'den daha tehlikeli bulduğunu ve onların abartılı vaatlerinin Ermeni hareketinin gücünü engellemek ve rahatlatmak için yapıldığından asla bu sözlere inanılmaması gerektiğini anlattı. Ancak Paramaz ve Sabah Gülyan'ın uyarıları ve telkinleri kongrede pek etkili olmadı. Kongrenin çoğunluğu belli ki bu katliamı, rejimin yeni sahibi olmaya aday İttihat ve Terakki'nin "yol kazası" olarak değerlendiriyordu.

İttihat Terakki'nin Adana katliamıyla imtihanı

Hem Hınçakların hem de Taşnaktsutyun'un Adana katliamı ile ilgili zihinlerinde ciddi sorular oluşmasına rağmen, bunun üzerinden atladıkları belli oluyor. İttihatçıların katliam nedeniyle 124'ten fazla Müslümanın idamla cezalandırılmasında üstlendiği rol de bir yanılsama yaratmış olabilir. O yüzden ilk bölümde incelediğimiz Adana katliamını burada bir kez daha irdelemekte fayda var. Çünkü iktidara adımını yeni atan İttihat ve Terakki Fırkası'nın ortak olduğu bir katliamdan söz ediyoruz.

Adana katliamının, mecliste oluşturulan soruşturma komisyonu eliyle araştırılmasına karar verilmişti. İncelemelerde bulunmak üzere 12 Mayıs günü İstanbul'dan Adana'ya doğru yola çıkan heyette, sonradan anılarını kaleme alacak olan Zabel Yesayan da vardır. Komisyon olarak seçilen meclis üyeleri, araştırmalarının sonucunda edindikleri gözlemlerini yazılı bir rapor olarak Meclis-i Mebusan'a sunacaklardır. İttihat ve Terakki Fırkası Mebusu Ermeni Hagop Babikyan'ın heyet üyesi olarak gözlemleri ve ne diyeceği önemliydi. Ancak Babikyan ile heyetteki diğer İttihatçı vekil Yusuf Kemal, dönüşlerinde raporun içeriği konusunda bir türlü anlaşamazlar ve tam bu aşamada Babikyan şüpheli biçimde ölür.* Babikyan'ın ölümünden sonra, M. Damadyan, Sarkis Svin, Şavarş Hovivyan ve Kilikya vekili Hampartzum Boyacıyan'ın da içinde olduğu bir Ermeni heyeti, Babikyan'ın mühürlü raporunu okur ve bir kopyasını çıkartırlar. Bu rapor ancak 1912 yılında Kilikya gazetesince yayımlanacaktır.[18] Babikyan öldüğü için meclise raporu diğer İttihat ve Terakki Fırkası Mebusu Yusuf Kemal sunacak ve olayları çarpıtarak anlatacaktır. Bu raporda Abdülhamid ve yandaşları suçlanmakta, olayların çıkmasına Hınçak yanlısı bir din adamının sebep olduğu anlatılmakta ve katledilen Ermenilerle ilgilide altı bin sayısı verilmektedir. Gerçekte ölü sayısı otuz bine yakındır ve Babikyan'ın neredeyse üç yıl sonra açıklanan raporunda tümüyle mensubu olduğu İttihat ve Terakki'yi suçladığı görülecektir:

---

* Yusuf Kemal (Tengirşenk), M. Kemal'le birlikte hareket etti ve Ankara Hükümetinde görev üstlendi. Cumhuriyetin ilk yıllarında Türkiye'nin Londra Büyükelçiliği ve sonraki süreçte de milletvekilliği ve dış ilişkiler bakanlığı yaptı.

[18] Bkz. Gidur Arsen, *SDHP Tarihi*, Cilt 2, 1963, aktaran A. Avagyan ve G.F. Minassian, a.g.e., s. 1732.

> Sonlandırmadan evvel büyük bir üzüntüyle mecburum söylemem gerekir ki, İttihat ve Terakki partisinin üyeleri, Adana'daki vahşeti hazırlayan ve iştirak edenlerden olmuşlardır. Bu gerçek, vilayetin birçok ileri gelenleri, konsoloslar, Amerikalı misyonerler, Latin din adamları tarafından da teyit edilmiştir. Bundan başka yabancı gazeteciler bu katliamların İttihat ve Terakki tarafından gerçekleştirilmiş olduğunu teyit emişlerdir. Bu partinin saflarında bulunan katiller parti dışına atılmadığı müddetçe, olanlar İttihat ve Terakki partisinin günahı olarak kalacaktır. Bugün bütün imkân bizim partinin elinde bulunuyor... Bu durumda ölenlerin ailelerine yardım elinin uzatılması, suçluların cezalandırılması ve partinin şerefini tekrar tesis edilmesi ve vatanımızı böylelerinden kurtarılması gerekir 13/25 Temmuz (1909).

Babikyan'ın kurbanların sayısı hakkındaki raporun sonunda listelenmiş değerlendirmesi, Adana ve çevresinde öldürülmüş Ermeni, Rum, Süryani ve Keldanilerin toplam sayısı takriben 21 bin kişi olarak tespit edilmişti. Bu sayının dağılımının ise, Adana ve civar çiftliklerde 9.780, Tarsus ve civar çiftliklerde 1.280, Saygecid'te 850, Ese-hacılı'da, 1.558, Osmaniye'de 1.111, Bostan-çiftlik'te 1.277, Kurtlar'da 3.623 olmak üzere hayatını kaybeden Ermenilerin toplamı 19.479, Rumlar 250, Süryaniler 850 ve Keldaniler 422 olduğu belirtilmiştir.[19] Taşnaklar katliamı, İttihatçılar ile olan angajmanlarını bozacak bir düzeyde ele almadılar. Beklentileri ve yaptıkları işbirliği bunu gerektiriyordu. Her ne kadar kendi içlerinde bu durum ciddi bir tartışma yarattıysa da, üzerinde durmadılar. Hınçakların kongresinde de bu konu ele alındı ve üzerinde gerilimli bir tartışma sürdürüldü. Ama, Adana olayları Hınçakların da genel tavrında hayati bir değişikliğe yol açmadı.

---

[19] Sait Çetinoğlu, *Kilikya Katliamı 1919*, Propaganda, 2013, s. 68 ve Ayşe Hür, "1909 Adana İğtişaşı/Faciası/Katliamı", *Taraf*, 15.04.2012.

Hınçakların VI. Kongresinde iki farklı fikir

Sonuç olarak Hınçak Kongresi, Osmanlı Ermenilerinin savunduğu tezlerde karar kılacaktı. Partinin Osmanlı'daki güç dağılımını daha iyi tanıyan, Hmayak Aramyans, Nerses Zaharyan, Hampartzum Boyacıyan gibileri illegaliteye karşıydılar ve Osmanlı Ermenilerinin karşı karşıya kaldığı ağır durum nedeniyle illegal mücadele yürütülmesinin olanaksız olduğunu savunuyorlardı. Kongrenin aldığı kararda "Emekçi halkın elinden anayasal haklar alınmadıkça, parti yasal temelde faaliyet göstermelidir" deniyordu. Bu kararın alınmasında asıl etkili olan Hampartzum Boyacıyan'dı. Farklı düşünen Sabah Gülyan, Paramaz ve diğer yönetici konumda olanlar ise aralarındaki farklılığı partiyi sıkıntıya sokacak bir gerilim konusu haline getirmediler. Boyacıyan, partide Türklerle ilişkiler konusunda uzman sayılır, onun görüşlerine öncelik tanınırdı. Kongre, İttihatçıların Osmanlı Ermenilerinin fiziki varlığını tehdit eden milliyetçi eğilimlerinin öne çıkararak güçlendiğini dikkate alacaktı. Dolayısıyla kongre, İttihatçıların Türkleştirme politikasına karşı mücadele yürütülmesini de karar altına almıştı. Partinin program-tüzüğünü hazırlamak ve hükümete sunmak üzere olağanüstü bir komite kurulması da kararlaştırılmıştı. Nitekim 1909 sonlarında, partinin program-tüzüğü İstanbul valiliğine sunuldu ve 26 Ocak 1910'da hükümetçe onaylandı. Alınan kararlar doğrultusunda, doğu vilayetlerinde yapılacak faaliyetler için partinin resmi programına koşut bir çalışma programı da benimsenmiş oldu. Bu programın hayata geçirilmesi için komisyonlar kuruldu. Böylece, parti içinde yalnızca Osmanlı Ermenilerinin sorunlarıyla ilgilenecek özerk bir yapı oluşturuldu.[20]

---

[20] A. Avagyan ve G.F. Minassian, a.g.e., s. 75.

Osmanlı Sosyal Demokrat Hınçak Partisi Tüzüğü

SDHP'nin VI. Kongresinde kararlaştırdığı Osmanlı SDHP ana tüzüğü, Dernekler Kanunu gereğince, İçişleri Bakanlığı'na sunularak ve gerekli şartlar yerine getirilerek, 90 numara ve 8 Şubat 1910 tarihli onaylı belge ile faaliyete başlamıştı.[21] Kitabın sonunda tümüne yer verilecek bu program ve tüzükte özetle şu talepler maddeler halinde yazılmıştır:

> İnsan topluluğunun çoğunluğunu oluşturan üretici işçi sınıfının —ki mal ve mülk sahibi olan bir azınlığın emri ve gücü altında bulunmaktadırlar— gerçek özgürlüğü kazanabilmesi; üretime, sermayenin dolaşımına, ilişkilere, haberleşmeye hizmet eden bütün araçlara yani, toprağa, fabrikalara, bankalara, değerli mali kuruluşlara, demiryolu ve benzeri taşıma araçlarına bizzat sahip olmasına bağlıdır. Üretici sınıfın gerçek özgürlüğe sahip olması ifadesi ile millet, kavim ve cins farkına bakmaksızın insan topluluklarının tam bir siyasi ve ekonomik özgürlüğe sahip olması anlaşılır. Osmanlı topraklarında yaşayan (Türk, Ermeni, Kürt, Arap, Rum, Bulgar ve diğerleri) çeşitli unsurların birleşmesiyle oluşan halkın, bugün tâbi oldukları idari, mali, ekonomik şartlar ve çeşitli vergiler işçi sınıfının yıkılmasına ve yok olmasına sebep olacaktır. Bu halk bugün öyle bir ekonomik dönemde bulunuyor ki bir taraftan üretimde kapitalist düzen baş göstermekte ve diğer taraftan eski tarz üretim yavaş yavaş sona ermektedir.

İller, sancaklar, kazalar ve nahiyeler hakkında tam idari yetki genişliğinin verilmesi; halk temsilcisi sıfatına sahip olanların hepsine devlet hazinesinden yeterli miktarda ödeneğin yapılması; her türlü unvanın kaldırılmasıyla millet, kavim, mezhep ve cinsiyet ayırmaksızın her kişinin kanun önünde

---

[21] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Genel Kurmay Başkanlığı Arşivi, Ankara Cilt 4, s. 68-76.

eşit sayılması; basın ve söz ve vicdan hürriyetinin, toplantıların, örgütlenmelerin, seçim mücadelelerinin, grevin, uluslararası işçi birliklerine katılmanın tamamen serbest olması; kişilerin, meskenlerin ve yazışmaların saldırılardan korunması; Dini kuruluşların harcamalarının her bir mezhebe bağlı olanların yardımlarıyla karşılanması; herkese ayırım yapmaksızın askere alma sisteminin uygulanması ve barış zamanında askerlik hizmetinde milis sisteminin uygulanması; eğitimin genel ve laik olarak mecburi ve ücretsiz olması; hükümet tarafından ve her bölgenin bağımsız yönetim kurullarından ihtiyacı olanlara yardım edilmesi; erkek ve kız çocukları için sanat eğitiminin verilmesi; eğitimin kendi ana dili ile yapılması şartıyla her bir unsurun ilk, orta ve yüksek dereceli okullar açabilmesi ve adı geçen okullarda resmi dilin öğrenilmesinin zorunlu olması şartıyla hükümet tarafından ve yerel bağımsız yönetim kurullarından bütün unsurlara para yardımı yapılması; her kişinin anadili ile sözlü ve yazılı ifade hakkı olması; ülke halkını oluşturan çeşitli unsurların lisanlarının resmi kurumlarca ve herkesçe eşit tutulması; yargılamaların masrafsız olarak yapılması, adli işlerde anlaşma taraflarına ücretsiz hukuki yardım yapılması ve jüri sisteminin getirilmesi; haksız olarak suçlanan, tutuklanan ve hapis cezası alan kişilere tazminat ödenmesi; idam cezasının tamamen kaldırılması; köylülerin hükümete olan her türlü borç ve ödenmemiş vergilerinin affedilmesi; zorla, ücret ödemeden iş yaptırmanın (angarya) kaldırılması; Düyun-u Umumiye'nin kaldırılması; işçilerin günde sekiz saatten fazla çalışmaması; haftada bir kez kırk iki saat aralıksız olarak dinlenme; on dört yaşından küçük olan çocukların çalıştırılmaması ve on dört yaşından on yedi yaşına kadar olan erkek ve kız işçilerin günde yalnız altı saat çalıştırılması; kadınların, bedeni yapılarına aykırı görünen işlerde çalıştırılmaması; doğumdan dört hafta önce ve altı hafta sonra hizmetten muaf tutulması ve bu süre zarfında aldığı ücretin eskiden olduğu gibi

ödenmesi; kadın çalıştırılan fabrikalar veya diğer işletmelerde emzirilen ve küçük yaşlarda olan çocuklar için çocuk bakımevleri kurulması ve süt veren kadınların her üç saatte bir, yarım saat süreyle çalışmayı bırakması; girişimcilerin ve işçilerin eşit olarak seçecekleri temsilcilerden oluşan ekonomik kuruluşların hepsinde işçiye ait mahkemeler oluşturulması; milli meseleler açısından çeşitli milletlerin siyasi hukuku tamamen korunacaktır. Örgüt ilkesel olarak bir milletin diğerine üstünlüğü tamamıyla reddetmekte ve her millet kendi tarihi varlığıyla toplumsal bir unsur teşkil ettiğinden çeşitli baskılara uğramaksızın serbestçe gelişmesine hizmet edecek her türlü araçtan yararlanılmasından yana tavır almaktaydı. Milletlerin kesin eşitlik ve kendilerine has özelliklerini koruması, ilişilmemesi ve dokunulmaması tamamen korunmuş bir hak olduğundan her bir milletin, gelişmesine ve büyümesine, toplumsal, ekonomik ve siyasi hiçbir şekilde engel olunmayacağının da vurgulandığı tüzükte Sosyal Demokrat Hınçakyan Örgütü, Osmanlı Devleti'nden ayrılma eğilimlerini bütünüyle reddeder. Son olarak örgüte katılma kriterleri olarak da bu ana tüzük kararlarını onaylayan ve kabul eden "güzel ahlaklı" ve yirmi yaşını tamamlamış her şahsın, millet, mezhep ve cinsiyet ayırmaksızın örgüte girebileceği belirtilir.[22]

Kongreden sonra Adapazarı'na geçen Paramaz, orada yaptığı konuşmalarda İttihatçılarla ilişkide ilk saldıran taraf olmamayı ama meşru müdafaa tedbirlerini de elden bırakmamayı tavsiye eden konuşmalar yapacaktı. Diyarbakır'a geçtiğinde de benzer konuşmalarını sürdürdü. İttihatçıların eline geçen ilk fırsatta Ermenilere saldıracağını, uyanık olunması gerektiğini belirtirken, tedbir olarak da silahlanma çağrısı yaptı. Ermenilerin tek kurtuluşunun öz savunma olduğunu ve hür

[22] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Genel Kurmay Başkanlığı Arşivi, Ankara Cilt 4, s. 68-76.

fikirli Türklerle ortaklaşarak barışın savunulabileceğini anlattı. Paramaz'ın Diyarbakır'dan Sabah Gülyan'a yazdığı özel mektup, Hınçakların kongresinde alınan karara itirazını ve kaygılarını ortaya koyması açısından önemlidir:

> Daha İttihatçıların vaadi olan Osmanlı Kanun-ı Esasi'sinin birinci celsesi kapanmadan Ahmed Rıza'nın, Halil Beyin, Talat'ın eliyle Adana ve Adanalar yaratıldı. Daha "Reformlar"ın imzalandığı mürekkep kurumadan, daha Boğos Nubar Paşanın zorlayıcı telgrafı yukarılardan yetişmeden, işte okul açma hakkının kaldırılması, Ermeni askerlerin eşlerinin bile kaçırılması, milli ve özel mülklerin işgali, sonra "Ticaretin Uyanması" dahası... Her şeyi bizzat telkin eden Dâhiliye Nazırı Talat Bey, köyler düşmeden vaatlerde bulunmuş. Sadrazam, onun vaatlerini tekrarla teyit ediyor, ittihatçı şeflerden farkı olmayan kabine azaları ise yalancı vaatlerinin başarısını seyrederek sevinmekteler. "Türk hükümetinin vaatlerine güvenmeyiniz!" Evet, güvenmeyiniz! Bu, sadece bir çığlık, bir nefret patlaması değil; ne de kasten atılmış bir slogan. Yüzyıllar bu dönemi, kayısının yüreğindeki çekirdek misali, siyasi geri kalmışlığa karşı bağırlarında taşıyor: Anlaşılır! Belli! Basit! Kanun tanımayan o yutucu, aşağılatıcı zorbaya; o Vandalizm'e karşı verilmiş, tarihin açık dersi, hakikat hissidir bu.[23]

SDHP'nin VI. Kongresinde zımni bir anlaşma ile ortak kararlar alındıysa da, Paramaz ve Sabah Gülyan ekibinin VI. Kongre kararlarının rehavetine kapılmadığı, parti örgütünü sürekli uyarıcı konuşmalar ve telkinlerle uyanık tutmaya çalıştıkları da görülüyor. Paramaz, Batı Ermenistan ve Kilikya'daki parti örgütlerini dolaşırken fikirlerini gittiği her yerde tekrarlayacaktır. Erzurum, Harput, Malatya, Urfa ve Antep illerine partinin yerel örgütlenmelerini koordine etmek için giden Pa-

---

[23] Paramaz'ın el yazması mektubu, Hınçakyan Parti Arşivi, Beyrut, Ermenice aslından çeviri (çev. Thomas Terziyan).

ramaz, gittiği yerlerde kadın örgütlerinin ve kütüphane ile parti okullarının açılmasına öncülük edecek, *Hınçak* ve *Arevelk* (Doğu) gazetelerinde, bu görüşleri doğrultusunda çok sayıda makalesi yayımlanacaktır.

Hınçaklar İttihatçılara karşı İtilafçılarla anlaşıyor

Önceki bölümde ayrıntılı olarak anlattığımız üzere, 1911 yılında Selanik'te yapılan IV. Kongre sonrası İttihat ve Terakki'deki iktidarı, tümüyle Selanik grubu ele geçirmişti. Kongreye egemen olan "Türkçü" anlayıştan rahatsız olan ve yönetimde kendine yer bulamayan başta Arnavutlar olmak üzere kimi gruplar ayrılmışlar ve Prens Sabahaddin yandaşları ile birlikte Sadık Bey'in etrafında toplanmışlardı. Kongre sonrasında içinde her hangi bir görüş ayrılığı olmadığına dair deklarasyonda bulunulsa da, bu gerçeği yansıtmıyordu. 21 Kasım 1911'de kurulan Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın yönetimine Miralay Sadık, Rıza Tevfik, Lütfi Fikri, Gümülcineli İsmail, Damat Ferit, Salih Paşa, İsmail Hakkı Paşa, Hoca Sabri, Zeynel Abidin Efendiler seçilmişlerdi. Fırka başkanı Müşir Fuat Paşa'ydı. Hürriyet ve İtilaf Fırkası, İttihatçılara karşı olan farklı yaklaşımlara sahip bütün siyasi grupçukları bünyesinde barındırıyordu.[24]

1911'in Aralık ayında fırkanın 71 maddeden oluşan programı yayımlandı. Programa göre fırka hedef olarak Meşrutiyet'in güçlendirilmesini, Osmanlı İmparatorluğu'nun farklı halkları arasında uyumlu bir birliğin yaratılmasını benimsemişti. Fırka bu maddeyle Rum, Bulgar, Ermeni ve Arnavut siyasi örgütlerini yanına çekmeyi umuyordu.[25] Ulusal sorunun

[24] A. Avagyan ve G.F. Minassian, a.g.e., s. 92.

[25] A. Avagyan ve G.F. Minassian, a.g.e., s. 93.

çözümlenmesine ilişkin bölümde, Prens Sabahaddin'in öne sürdüğü idari adem-i merkeziyetçilik ilkesi herhangi bir değişikliğe uğramaksızın parti programına aynen girmesi, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Prens Sabahaddin'in partisinin devamı olarak görülmesine neden oluyordu. Hınçaklar için durum tas tamam böyleydi. Hınçaklar İttihat ve Terakki'ye muhalif ve muhtemelen iktidara geldiğinde Osmanlı Ermenilerinin durumunu epeyce düzeltebilecek bir parti olarak görüyordu Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı. Sadece Hınçaklar değil, Bulgarlar, Rumlar ve Arnavutlar da adem-i merkeziyetçilik ilkesinden dolayı geleceklerinin Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nda olduğunu düşünüyorlar ve onu destekliyorlardı. İleride kurulacak ordu içindeki Halaskar Zabitan grubunun etkili isimlerinin Arnavut kökenli olması da boşuna değildi. Ancak Arnavutların bağımsızlığını elde etmesi, Halaskar Zabitan grubunun içindeki Arnavut subayların Osmanlı Ordusu'ndan ayrılmalarına, grubun da zayıflamasına ve etkisini yitirmesine sebep olacaktı.

SDHP ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası arasında yapılan anlaşma 3 Şubat 1912'de imzalandı. Anlaşma, Hınçaklardan Sabah Gülyan ve Varaztad, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'ndan ise Sadık ve Mahir Sait tarafından imzalandı. Anlaşma sekiz maddeden oluşuyordu:

1. Devletin yönetiminde Kanun-i Esasiye bağlılığın savunulması ilk hedeftir.

2. Ülkenin bütünlüğü ve Meşrutiyetin savunulması iki tarafın ortak dileğidir; bunun için ayrılıkçılık yönündeki her eğilim ve Kanun-i Esasiye aykırı hareketler kesinlikle önlenecektir.

3. Bütün Osmanlı halklarının haklarının savunulması ve bir ulusun başkaları üzerinde ağırlığı olmasına karşı kararlı bir mücadele yürütülecektir, Ermeni Patrikliğinin ezelden beri var olan ayrıcalıkları korunacaktır.

4. Ermeni okulları, Patriklik ve ona bağlı kurullarca yönetilecektir. Bu okulları bitirenlere verilecek bitirme belgelerinin devlet okullarının diplomaları ile denkliği tanınacaktır.

5. Çalışanların, topraksız köylünün ve ortakçı marabaların durumunun düzeltilmesine yönelik yasaları çıkarılacaktır.

6. El konulan topraklarla ve mal mülkle ilgili sorunlar giderilecek, bunlar önceki sahiplerine iade edilecektir.

7. Bölgelerin sakinlerinin malına zarar verilmemesi için muhacirler yalnızca boş devlet arazilerinde iskân edilecektir.

8. Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile Sosyal Demokrat Hınçak Partisi yukarıdaki maddeler üzerinde anlaşarak, 1912 yılında Meclis seçimlerinde birlikte hareket etmek kararında olduklarını beyan ederler.[26]

Bu anlaşmanın 4. maddesi, Ermeni okullarının İttihatçılar tarafından kamulaştırılmasına karşı, kendi eğitim sistemlerini ve okullarını korumak için konmuştur.

10 Şubat 1912'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'yla varılan anlaşmaya ilişkin olarak SDHP Merkez Kurulu parti birimlerine bir bildiri gönderdi. Bu bildiride, seçim çalışmalarında ortak hareket etmek üzere Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın yerel kulüpleriyle ilişkiye geçilmesi önerilirken, seçim kampanyası sırasında bu parti dışında hiçbir Türk ya da Ermeni partisiyle blok oluşturulmasına izin verilmeyeceği, seçim faaliyetinin salt iki partinin işbirliği temelinde yapılacağı bildiriliyordu.[27]

---

[26] Bkz. EKSKMA, fon 4045, dosya 1, belge 167, s. 1, aktaran A. Avagyan ve G.F. Minassian, a.g.e., s. 95.

[27] Sabah Gülyan'ın, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın Hınçak'ın etkisinde kalarak daha sol bir çizgi izlediği saptamasına, Arsen Avagyan kitabında (s. 96) itiraz eder. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın 9 Temmuz 1912'de iktidara geldikten sonra, içte ve dışta, İttihat ve Terakki ile neredeyse aynı siyaseti sürdürdüğünü ve iki partinin ulusal konularda izledikleri siyasetin çok

"Sopalı Seçim"lere doğru Taşnaktsutyun-İttihat Terakki antlaşması

Hınçakların Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile yaptığı anlaşmadan iki ay önce, 1911'in Aralık ayında, Taşnaktsutyun İttihat ve Terakki'ye bir talepler listesi sundu. Sürdürülen müzakereler sonrasında bu istekler, Taşnaklar ve İttihatçılar arasındaki 9 maddelik yeni anlaşmanın temelini oluşturdu:

1. Ermeni bölgelerindeki valilik görevlerine getirileceklere Taşnaktsutyun'la birlikte karar verilmeli, bu görevlere Ermenilerin güven duyabilecekleri kişilerin atanması sağlanmalıdır.

2. Meclis-i Mebusan'daki Ermeni mebusların sayısı en az yirmiye çıkarılmalıdır.

3. Yerel jandarma ve zaptiye teşkilatına Ermeniler %30 oranında alınmalıdır.

4. Taşradaki Ermeni yerleşimlerine Ermeni memurlar atanmalıdır.

5. Köylerin Kürt eşkıyaların saldırılarına karşı savunulması için bizzat köylülerden oluşacak korucu güçleri kurulmalıdır. Devlet bu amaçla köylülere silah vermeli, korucular ise Türk erbaşların komutası altında olmalıdır.

6. Müslümanlar tarafından zorla el konulan bütün topraklar usullere uygun olarak sahiplerine iade edilmelidir.

7. Yasalara aykırı olarak Ermenilerin tarla ve arsalarına yerleşmiş olan Kürtler buraları terk etmelidirler. Buna karşılık hükümet Kürtlere başka yerlerde toprak vermeli ve ayni yardımda bulunmalıdır. Ermeni bölgelerindeki Kürt eşkıya çetelerinin reisleri tutuklanmalıdır.

---

benzeştiğini dile getirir. Ne var ki, soykırımı planlayan ve hayata geçiren İttihat ve Terakki'dir. Üstelik Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın tam anlamıyla iktidar olduğundan da söz edilemez.

8. Ermeni bölgelerinde idari görev ve memuriyetler yağmalama ve talan işine karışmış Kürtlere verilmemelidir.

9. Hükümet Ermeni vilayetlerine Müslüman muhacir yerleştirmemeyi taahhüt etmelidir.[28]

Tam seçimler öncesi bir döneme denk gelen bu anlaşmayı, İttihatçılar itirazsız kabul etti. Taşnakların seçimlerdeki desteğine ve Anadolu'nun Ermenilerin yoğun yaşadığı kimi vilayetlerinde Taşnakların örgütlülüğüne ihtiyacı vardı. İttihatçıların zorbalığı altında geçen seçimlerden önce, Selanik İşçi Federasyonu temsilcileri Blaxof, Abraham Beno, fırkanın 28 temsilcisi ve Sapanca, İzmit, Konya, Amasya, Eskişehir ve diğer pek çok yerde Hürriyet ve İtilaf Fırkası temsilcilerinin yanı sıra gazeteciler, aydınlar da tutuklanıp cezaevine konacaktı. *Mizan* ve *Serbesti* gazeteleri müdürleri; Murat Bey ile Rıfat Mevlanzade, *Muktabas* gazetesi muhabiri Ahmet Kürdali, *El İrfan* gazetesi muhabiri Ahmet Arif El Zeyn tutuklanacak, ancak; seçimler sonuçlanmak üzereyken Sultan Reşat'ın tahta çıkışının üçüncü yılı münasebetiyle çıkartılan aftan yararlanarak serbest kalabileceklerdi.[29] Seçimlerde uygulanan sistem zaten demokratik değildi. 25 yaşını doldurmuş ve vergi ödeyen erkeklerin oy kullanabildiği seçim sistemi iki turlu gerçekleştiriliyordu. İlk turda "ikinci seçmenler" seçiliyor, daha sonrada onların arasından Meclis-i Mebusan'a girecek vekil seçimi yapılıyordu. İttihatçılar seçim bölgelerini de yeniden düzenleyerek, kendi başarısını garanti altına almaya çalışacaktı. 1912 seçimlerinde Muş'un Ziyaret nahiyesindeki 2 Ermeni köyü, 5 Kürt köyü ile birleştirilerek seçim çevresi yapılacaktı. Diğer taraftan toplam

---

[28] Bkz. *Armanskiy voptos i... Materiali politiçeskogo...*, s. 314-135, aktaran A. Avagyan ve G.F. Minassian, a.g.e., s. 99.

[29] Yeğig Cerecyan, *1912 Osmanlı Mebusan Seçimleri ve Batı Ermenileri*, Ermenice aslından ilgili bölümlerin çevirisi (çev. Haldun Karyol), Beyrut, 2007, s. 31.

1.000 seçmeni olan 2 Kürt köyü ile 2.800 seçmeni olan 3 Ermeni köyü birer delege (ikinci seçmen) seçebileceklerdi. Sasun gibi Ermenilerin ezici çoğunlukta olduğu bir bölgede ise 13 ikinci seçmenin sadece 3 tanesi Ermeni idi.[30] Seçimler henüz bitmeden mecliste çoğunluğu alacağı belli olan İttihat ve Terakki Fırkası, Taşnaklara söz verdiği on dokuz mebusluktan sadece dokuzunu vereceğini ve bu dokuz mebusun kim olacağını da kendisinin belirleyeceğini açıkladı. İttihatçıların bu tutumu, seçimlerden önce imzalanan dokuz maddelik anlaşmanın hiçbir maddesine uymayacağı anlamına geliyordu. Bir önceki parlamentoda on dört sandalyeye sahip olan ve seçim dönemi boyunca var güçleriyle seçim kampanyasına katılan ve İttihatçıların başarısı için çalışan Taşnaklar arasında, verilen söze uyulmayıp az sayıda vekile razı edilmeleri büyük bir hoşnutsuzluğa yol açmıştı. Halbuki seçimlerden önce Selanik İşçi Federasyonu'nun, meclisteki sosyalist vekil Dimitri Blahof aracılığıyla Ermeni partilerine bir blok olarak seçimlere girme teklifi, Taşnaktsutyun'un İttihatçılar ile yaptığı anlaşma çerçevesinde 20 vekil alacakları beklentisiyle kabul edilmemişti.[31]

Daha sonraki süreçte İttihat ve Terakki'nin tümüyle kendisine bayrak yapacağı Türkçülük politikasını esas alması ve Anadolu'nun tahkim edilerek Hıristiyanlardan arındırılmış bir "Türk Yurdu" yaratma özlemini açıkça dile getirmesi, Taşnakların da İttihatçılar ile köprüleri atmasını beraberinde getirecekti. Seçim sonuçları İttihatçılar içinde de rahatsızlık yaratacak, seçilemeyen kimi adayların muhalefetinin yanı sıra, ordu içinde de "Halaskar Zabitan" grubu bu seçimlerden sonra oluşacaktı. Hınçaklar ise İttihat ve Terakki'nin "Türkçü" bir noktaya savrulmasına şaşırmadılar. Her ne kadar partinin İstan-

[30] Y. Cerecyan, a.g.e., s. 17.

[31] Y. Cerecyan, a.g.e., s. 20.

bul'daki etkili ismi Boyacıyan, İttihatçılar ile ilişki sürdürmekten yana ve şiddet kullanmaktan kaçınan fikirler savunsa da, partinin yöneticileri farklı düşünüyordu. Meşrutiyet'in yarattığı o ılımlı havanın etkisiyle Türkiye'ye gelen parti yöneticileri bu durumun uzun sürmeyeceğini öngörüyordu. Hınçak liderleri seçim sonuçlarını şöyle değerlendireceklerdi:

> İttihat'ın seçim zaferi yapaydır ve görünürdedir. Osmanlılığı oluşturan milletler aslında İttihat'a karşıdır. Ama bu karşı oluş onun Türk partisi olması nedeniyle değildir. Bu ülkede yaşayan bütün halkların geleceğini ortadan kaldırmak ve hemen her şeyi Türkleştirmek isteyen İttihat'ın bu politikasına itirazdır. İttihat eğer Hükümet olmanın imkânlarına sahip olmasaydı seçimleri kazanamazdı. İktidarın uşakları kanunları çiğneyerek, muhalefetin temsilcilerini tevkif etmişlerdir.[32]

Taşnaktsutyun ve Hınçakların 1913 kongreleri

1913 yılına gelindiğinde artık büyük bir savaşın eşiğinde bulunulduğunun herkes farkındaydı. Almanya'nın Emperyalist yayılmacılığı ve sahip olduğu devasa askeri gücü, Rusya'nın yanı sıra İngiltere ve Fransa ile olan pazar kavgası doruğa çıkmıştı. Ermeniler olası bir savaş karşısında ne yapacaklarına da karar vermek durumundaydılar. 1908'de Meşrutiyet'in ilanıyla, bir kısmının büyük umutlar besleyerek desteklediği İttihat ve Terakki'nin Ermenilerin üzerine gelme hazırlığı yaptığı da gün yüzüne çıkmıştı. Tüm bu gelişmeler üzerine hem Taşnaklar, hem de Hınçaklar 1913 yılının Ağustos'unda VII. Kongrelerini topladılar.

---

[32] Bkz. *Nor Aşgar*, 1912 Mart-Nisan sayısı, aktaran Y. Cerecyan, a.g.e., s. 41.

Taşnaktsutyun'un VII. Kongresi ve İttihatçılardan kopuş

Taşnaktsutyun'un VII. Kongresi 17 Ağustos 1913'te Cenevre'de toplandı. Oturumlarda hem siyasi durum üzerine genel görüşme yapıldı hem de partinin başka siyasi örgütlerle ve İttihat ve Terakki'yle ilişkileri konusu üzerinde duruldu. Kongrede alınan kararların ilki, ortaklaşa öz-savunma ve Ermeni vilayetlerinde reformlar konusunda SDHP ile işbirliği içerisinde nelerin yapılacağını müzakere etmekti. Bu karar, Taşnakların uzun süredir ilişkilerini diplomatik düzeyde tuttukları Hınçaklara yakınlaşmasına işaret sayılmalıydı. Kongre kararlarında İttihat ve Terakki ile ilişkiler meselesi şu şekilde dile getiriliyordu:

> Meşrutiyet'in ilanını takip eden beş yıl boyunca İttihat ve Terakki Partisinin, sayısız görkemli vaatlerine karşın, Ermeni halkının ve Taşnaktsutyun'un en sıradan isteklerini (güvenlik garantisi, toprak konusundaki tartışmalara çözüm getirilmesi, yerel ve merkezi konumlarda nüfus oranına göre temsil, vb.) bile yerine getirmediğini göz önüne alarak (...) [Ayrıca] İttihat ve Terakki'nin adem-i merkeziyet prensibini yalnızca yüzeysel ve biçimsel olarak kabul etmiş olduğunu hesaba katarak (...) [Bundan böyle] Ermeni halkının var olma hakkının güvence altına alınamayacağı; aynı şekilde, eşitlik ve gelişme hakkının da, Osmanlı devletinin iç huzuru, gelişmesi ve halklarının barışçı varoluşu kapsamında elde edilemeyeceği anlaşıldığından (...) Nihayet, iktidardaki parti ile işbirliği, Taşnaktsutyun'u ister istemez onun ortağı ve hükümetin şu ya da bu icraatından sorumlu kılacağından (...) Kongre aşağıdaki kararlara varmıştır:
>
> (1) Bundan böyle, Taşnaktsutyun'un görüşlerini paylaşan ve amaçlarının gerçekleştirilmesi yolunda, Osmanlı halklarının ulusal haklarının korunması yolunda onu destekleyen bütün toplumsal kesim ve gruplarla dostluk ilişkimizi koruyarak taleplerimizin gereklerini kendi çabamızla halletmek. (2) İt-

> tihat ve Terakki ile ilişkilerdeki kopuşun belgelere dayanan, ayrıntılı hikâyesini yayımlamak.[33]

İttihat ve Terakki-Taşnaktsutyun ilişkileri daha 1912'deki seçim kampanyası sırasında ve sonrasında ortaya çıkan sorunlar nedeniyle bozulmuştu ama kopuş, epey bir gecikmeyle, ancak Taşnaktsutyun'un VII. Kongresindeki şiddetli tartışmalar ve İttihatçıların oyalamacı yüzünün görülebilmesi ile mümkün oldu. Ama İttihatçılar bu arada o kadar güçlenmiş, hegemonyasını öylesine pekiştirmiş; ülkede dal budak saran bir ağ oluşturmuştu ki, artık Taşnakların desteğine gereksinimi kalmamıştı; aksine, Ermeni tehdidini ortadan kaldırmak için kesin kararlılık içinde, Ermeni yerleşim yerlerindeki olayların Balkanlarda yaşananlara benzer bir şekilde gelişmesinin önünü almaya hazırlanmaktaydı. Taşnaktsutyun içinde en ateşli İttihat ve Terakki yanlıları olan merkezi akımın temsilcileri bile Jön Türklerden umudu kesmiş, İttihatçılar ile işbirliğini sona erdirmeyi ve onun milliyetçi politikasına karşı mücadele geliştirmeyi ister durumdaydılar. Bunun sonucu olarak, VII. Taşnaktsutyun Kongresi İttihat ve Terakki ile kopuş konusunda bir süre önce ortaya çıkan durumun, resmen teyit edildiği yer olarak görülebilir. Ne var ki alınan bu kararın, geç kalmış ve siyaseten hiçbir karşılığı olmayan bir karar olduğu da söylenmelidir. R. Maraşlı İttihat ve Terakki ve Taşnaktsutyun ittifakını şöyle değerlendirmektedir:

> Ermeni ulusal hareketi ile Türk liberal burjuva hareketinin feodal despotizme karşı ittifakı olarak tanımlamak yanlış olmaz. Buna karşılık her iki akımın da ittifaka girdiği düzey oldukça sınırlıdır ve beklentiler oldukça farklıdır. Ermeni hareketi açısından eğer Taşnaktsutyun Partisi önderliği, im-

---

[33] Bkz. Troşgag, Eylül-Ekim 1913, no. 9-110, aktaran A. Avagyan ve G.F. Minassian, a.g.e., s. 118-119.

paratorluk içerisinde anayasal bir reform ve özerkli tasarımı içerisinde olmasaydılar böyle bir ittifak olanaklı olmazdı. Buna karşılık Ermeni ulusal hareketi içinde daha radikal Hınçakyan önderliğinin bu işbirliğine soğuk baktıkları, eleştirdikleri ve güven duymadıkları bir gerçek. Taşnaktsutyun yöneticileri eğer II. Meşrutiyet'ten ve İttihat ve Terakki yönetiminden daha olumlu adımlar beklemeselerdi, diğer Ermeni gruplarınca "işbirlikçi" olarak nitelendirilmek rizikosunu kolayca göğüsleyemezlerdi.[34]

Masis Kürkçügil ise aynı konuyu şöyle yorumlar:

(...) İttihatçılarla Taşnaklar arasındaki ilişkinin bu kadar yakın olmasında çeşitli nedenler vardır. Bunlardan birincisi her ikisi de Abdülhamid düşmanıdır, ona karşı muhalefet etmişlerdir. O güne kadar Ermeniler için katliam dediğiniz zaman Abdülhamid katliamı akla gelirdi. Bunun tekrarı bir problem olarak gözükürdü. Bu ihtimalin yeniden zuhur etmesi onlar için hayati bir sorun oldu. Taşnaklar da Hürriyet ve İhtilafı daha padişahçı ya da saltanatçı gördükleri için bu ilişki devam etti. Altı yıl boyunca süren tartışma Ermenilere vaat edilen can güvenliğinin sağlanması ve geri dönenlerin mallarına mülklerine kavuşmaları meselesidir; yani topraklarına kavuşmaları meselesi. Nihayetinde Kürtlerin gasp ettiği topraklara kavuşması meselesi. 1914'e gelindiği zaman, savaş başlayınca, İttihat-Terakki rejimi de bu işi gargara etmiştir. Kelimenin amiyane tabiriyle sallamıştır. Halledeceğiz demişlerdir. Ermeni milletinin —Osmanlı tabiriyle— bir eyleme kalkışmayla tabiri caizse hır çıkardığı yönündeki görüşlerin bir temeli yoktur. Tabii ki her yerde militan bulursunuz. Bahsettiğiniz nüfusun ne olduğuna bakın. Yüzdeyle, bindeyle ölçerseniz o oldukça düşük bir rakamdır. 1915'te İstanbul'da tevkifat başladığı, Ermeni aydınları tevkif edildiği zaman bu adamlar teröristse, siz hayatınızda böyle terörist gördünüz mü? Evinde oturuyor ve akşam Talat Paşa'yla

[34] R. Maraşlı, a.g.e., s. 160-161.

kâğıt oynuyor. Sonuna kadar bekliyor bu bir hata ve düzeltilecek diye. Kaçan kaçtı zaten. Durumu gören, fark eden insanlar, vahametin farkına varan çok az insan kaçtı tabii.[35]

SDHP VII. Kongre kararlarına Osmanlı Hınçaklarının itirazı

Daha önce Varna'da toplanacağı söylenen SDHP VII. Kongresine Boyacıyan gitmemişti. Edirne ve Trakya, Bulgar orduları tarafından işgal altında ve bütün Balkan ülkeleri birbirleriyle savaş halindeydiler. Kongreye kara yoluyla gitmek riskliydi. Katılımın oldukça düşük olduğu bu kongreye Paramaz da katılamamıştı. Kongre, hem siyasi koşulların, hem de parti hayatının oldukça gergin olduğu bir ortamda toplanıyordu. Adana-Kozan Livası (Kilikya) mebusu olarak Hınçaklar adına Meclis-i Mebusa'nda görev yapan ve partililer tarafından da çok sevilen Hampartzum Boyacıyan hâlâ İttihat ve Terakki'nin Ermeni sorununu ele alarak bir açılım yapabileceğini düşünüyor muydu bilinmez. Ama illegal çalışmaya sıcak bakmıyor, silahlı bir mücadelenin başlatılmasını da doğru bulmuyordu. Özellikle parti içindeki bu gerilim, kimi soruşturmalarla birlikte kongreye yansıyacaktı Bir önceki kongrede Sabah Gülyan ve Paramaz'ın başını çektiği eğilim, İttihatçılar hakkındaki bütün uyarılarında haklı çıkmış, bütün kuşkuları gerçekleşmişti. Kongrede Sabah Gülyan ile Paramaz'ın politikasına karşı çıkanların başında gelen Boyacıyan ve Zakaryan'a parti bütçesi konusunda kurula yanlış bilgi verdikleri gerekçesiyle suçlamalar yöneltilmiş, haklarında disiplin soruşturması açılarak İstanbul merkez yönetimindeki görevlerinden el çektirilmişti.

---

[35] "Masis Kürkçügil ile Soykırım ve Ermeni-Kürt İlişkileri Üzerine", (söyleşi: Harun Ercan ve Mehmet Polatel), *Toplum ve Kuram.*

Kongrede Sabah Gülyan tarafından Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile sürdürülen ilişkiler konusunda delagasyona ilgi de verilmişti.

En önemli kararlardan birisi; İttihatçılara karşı şiddet politikası uygulamak ve sadece yasal faaliyetlerle yetinmemekti. Osmanlı'da yasal olarak kurulmuş SDHP örgütlülüğünü sürdürecek ama bir yandan da öz savunma ve illegalite konusunda kimi tedbirleri de vakit geçirmeden alacaklardı. Kongreye katılmayan kimi delegeler için sonradan tartışma konusu yapılan bu kararlara, Osmanlı şubelerinin epey bir yöneticisi karşı çıkacaktı. Onlar böylesi bir tutumun, partinin Osmanlı topraklarındaki durumunu tehlikeye atacağını düşünüyor ve alınacak kararı doğru bulmuyorlardı. Bu kongrede, bir yandan Kafkasya ile Avrupa şubeleri, öte yandan da Türkiye şubeleri arasında İttihat ve Terakki Cemiyeti karşısında partinin takınacağı tavra ilişkin fikir ayrılığı tümüyle açığa çıkacaktı. Kongreye katılmayan Hampartzum Boyacıyan adına örgüte gönderilen 7 Numaralı Genelgede şöyle denilecekti:

> Görevliler tarafından gösterilen belge ve emirler; toplanan VII. Kongrenin meşru olduğunu ispata yeterli görülmediğinden, danışma kurulumuz inandırıcı belgeler gösterilinceye kadar İstanbul Merkez Kuruluyla, gönderilen memurlar arasında hiçbir şeyin teslim ve kabul edilmeyeceğine karar verildi.[36]

Açıkçası bu tartışmanın; Ermenileri büyük bir tehlikenin beklediğini düşünen ve İttihatçıların oyalamalarına karşı silahlı mücadele başlatılmasını savunan Sabah Gülyan ve Pa-

---

[36] 8 Ekim 1913 İstanbul tarihli Murad ve Zakaryan imzalı 7 numaralı genelge, *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Genel Kurmay Başkanlığı Arşivi, Ankara Cilt 4. s. 76-78.

ramaz'ın başını çektiği ekiple, "bekle-gör" mantığıyla ve silahlı mücadele verilmesine itiraz edenler arasındaki bir saflaşma olarak değerlendirmek gerekiyordu.

SDHP'nin illegaliteye geçme kararı

Köstence'de gerçekleştirilen VII. Kongre, Hınçaklar için zaten başından beri mesafeli bir tutum içinde oldukları İttihatçıların ipliğinin pazara çıktığı ve devletçe çıkarılan kanunların hedefinde özgürlük ve demokrasi güçlerinin olduğu, çeşitli milliyetleri yok etmeye yönelik İttihat ve Terakki politikalarının netçe görüldüğü koşullarda toplanmıştı. Hınçaklar, hükümetin yönetimini elinde bulunduran, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nde bir oligarşinin yürürlükte olduğunu biliyorlar ve bu partinin izlediği programın kaçınılmaz olarak, Türk bürokrasisine bağlı kalacağına ve daha gelişmiş bir hükümet kurulmasına engel olacağına inanıyorlardı. İttihatçıların, çeşitli unsurları birleştirmek gibi bir çabası var gibi görünüyorsa da, Hınçaklar buna hiç inanmıyor, bunun bir oylama taktiği ve gerçekte izledikleri yolun, Ermenilerin yok edilmesi için onları ezmek siyaseti olduğunu düşünüyorlardı. Bu tespitlere bağlı olarak da faaliyetlerin bundan böyle illegal olarak sürdürülmesi gerektiği sonucuna varıyorlardı:

> 1-) Görülüyor ki, Ermeni milleti bu siyasetle hep kendisine karşı kullanılan kuvvetler yüzünden yok olma aşamasına gelmiştir. Bu bakımdan, bu şartlar altında kendi ilkelerini artık izleyememesi doğaldır. Ermenilerin egemen sınıflardan kurtulmak ve başlarının üzerinde sallanan kılıcı ortadan kaldırmak için kesin ve yürekli bir eylem yolu izlemek zorunda olduklarına inanmaktadırlar. Dolayısıyla; uygun politik ve ekonomik şartlar sağlanana kadar proletaryanın çıkarı

adına, dokunulmaz insani ve ulusal haklar için, bundan böyle mücadele illegal olarak sürmelidir.[37]

Aynı zamanda kongrede,

2-) Bağımsız Ermenistan-Hınçak Komitesi, Osmanlı devletinin Ermenistan'da uygulamak istediği, genel ve özel düzeltim meselesine müdahale ve ıslahata karşı çıkmamakla birlikte bağımsız Ermenistan kurulmaksızın Ermenistan halkının güven içinde yaşayıp gelişemeyeceğine ve Ermeni milletinin milli varlığını iç ve dış saldırılara karşı koruyamayacağına kesinlikle inanmaktadır. Bu nedenle komite bu görüşü savunmayı kararlaştırmıştır,[38]

denilerek VI. Kongrede savunulan; "Sosyal Demokrat Hınçakyan Örgütü, Osmanlı Devleti'nden ayrılma eğilimlerini bütünüyle reddeder" tezinin karşıtı kabul görüyordu artık.

Kongre, Taşnaktsutyun'un İttihat ve Terakki ile kurduğu ilişkilere gönderme yapmayı da unutmayacaktı. Meşrutiyet'in ilanından bu yana Ermeni örgütlerinin arasında özellikle de Hınçaklar ve Taşnaktsutyun arasındaki en temel tartışma ve ayrılık konusunda şu karar alınır:

3-) İttihat ve Terakki'nin agresif Türk milliyetçiliğini temsil eden bir parti olduğu dikkate alınırsa, diğer siyasi partilere ve aynı zaman Osmanlı Devletini teşkil eden uluslara zarar verdiği ve tehlike oluşturduğunu görürüz. SDHP VII. kongresi, tüm yürütme organlarına İTC ile herhangi bir işbirliği yapmayı kesin olarak yasaklar. Onu (İTC'yi) tam olarak ezmeye ve devirene kadar acımasız bir mücadeleyi vermeyi karar altına alır.

---

[37] Gidur Arsen, *SDHP Tarihi*, Cilt 1, 1962, Ermenice aslından ilgili bölümlerin çevirisi, (çev. Alex Keushkerian) s. 364.

[38] A. Gidur, a.g.e., s. 365.

Ayrıca kongre 3. karara ek olarak bir de tavsiye kararı alacaktı. Bu tavsiye kararına göre farklı bölgelerde, Sosyal Demokrat ilkelere sadık kalınmak kaydıyla, her bölge kendi ihtiyacına göre farklı taktik uygulamasını seçebilmekte özgür olacaktı. Bu karar şöyle formüle edilecekti:

> Türkiye'de yaşayan Ermeni halkımızın ve Ermeni sorununun bugünkü kritik durumunu dikkate alarak partimizin Rusya ve Kafkasya, Bulgaristan, Romanya, Mısır, Amerika şubelerinin tüm etkinliklerini ve maddi ve fiziksel olanaklarını Türkiye'de yaşayan Ermeni halkımızın ve Ermeni sorununun hizmetine sunmasını karar altına alır.[39]

Bulgaristan'daki silahlar

Köstence Kongresinde konuşulan ve üzerine karar alınan bir konu daha vardı. O da, "Taşnaktsutyunla Bulgaristan'daki silahlarla ilgili işbirliği yapılabileceği" kararıdır. Henüz o tarihlerde Bulgaristan'ın Almanya ile —dolayısıyla Osmanlı İmparatorluğu ile de— aynı safta savaşa gireceği belirsizdi. Bulgaristan, Balkanlarda istediği toprakları alamamış, üstelik geldiği Çatalca'dan ve işgal ettiği Edirne'den, Yunanistan ve Sırbistan'la yaşadığı gerilim nedeniyle çekilmek zorunda kalmıştı. Bulgaristan'daki Hınçak örgütlenmesi, hükümet kontrolündeki ciddi bir askeri mühimmatı, Fransızların da bilgisi dahilinde, almak üzereydi. Sahte isimlerin kullanıldığı bu kısa mektup, mühimmat hakkında bir fikir veriyor.

> Sevgili Zareh, 9 Şubat tarihli mektubunu aldım. Çok üzüldüm, sabırsızlık hastalığından kurtulamamışsınız henüz. Sevgilim sabırsızlık bizim en korkunç düşmanımızdır. Devrimci yaşamımızda, hedefimize ulaşmak için her türlü eziyetleri kabullenmeliyiz. Eminim söylediklerimi anlıyorsun,

[39] A. Gidur, a.g.e., s. 368.

> boş konuşmalara harcayacak zamanımız yok. Çok gizli ve saklanacak iki konu var. İlk olarak, Hürriyet ve İtilaf Fırkası'yla anlaşmaya varmak üzereyiz. Ne kadar çabuk anlaşabilirsek o kadar iyi. Çünkü kurtuluşumuz devrim yoluyla birbirimize bağlı. Bunun için derin hazırlıklar yapıldı burada. Bulgaristan'da sayıları 6-8 bine ulaşan silahlarımız var, bunlar bize Bulgaristan hükümeti tarafından verildi. İmza, Karabedyan, Kahire, 1 Mart 1914.[40]

Kongre çalışmalarını sonlandırdıktan sonra, İttihat ve Terakki ve yöneticilerine karşı silahlı mücadelenin nasıl sürdürüleceği konusu, Merkez Komitesi içinde oluşturulan ve koordinasyonunu Paramaz'ın yapacağı özel bir organ vasıtasıyla ele alınacaktı. Bu özel organ, Dr. Benne, Ruben Garabetyan (Vahan Boyacıyan) ve Vahakn'dan oluşuyordu.[41] Kongreye katılamayan Paramaz o tarihlerde Van'da bulunuyordu. Kongreye Sabah Gülyan'ın tezlerini destekleyen bir önerge gönderdi ve kongre sonrası önce Romanya'ya arkasından da Sabah Gülyan'la görüşmek üzere Mısır'a geçti.[42]

Ermeni sorunu 1914 Şubat antlaşması ile tekrar gündeme geliyor

Ermeni sorununun "Büyük Devletler"* tarafından son kez Osmanlı'nın önüne konacağı tarih, 1914 Şubat Antlaşması'dır. Siyasi sürecin hızla akıp gittiği, 1. Dünya Savaşı'nın hemen ön-

---

[40] SDHP arşivi, Ermenice aslından çeviri (çev. Alex Keushkerian), Beyrut. Bu belgenin orijinali, Ermenistan Edebiyat ve Güzel Sanatlar Müzesi Arşivi, No. NBM 1369/16.

[41] SDHP arşivi, a.g.b.

[42] SDHP arşivi, a.g.b.

* Birçok yerde geçen bu terim, Almanya, İngiltere, Fransa, İtalya, Avusturya, Macaristan ve Rusya'yı anlatmaktadır. Bazen biri ya da bir kaçının eksik olması bu terimi değiştirmiyor.

cesine denk gelen bir zaman aralığında ve yine Balkan Savaşı'nın yenilgisinin yarattığı toprak ve itibar kaybının ağır yükünün yaşandığı koşullarda, antlaşma bir kez daha ama son olarak Bab-ı Âli'nin önüne gelecekti. Ermenileri heyecanlandırmayan, İttihat ve Terakki önderliğini ise öfkelendiren bu anlaşmanın hayat bulmayacağına dair her iki tarafın da kesin kanaate sahip oldukları baştan söylenebilir.

Osmanlı İmparatorluğu'na her fırsatta hatırlatılan 1878 Berlin Antlaşması'nın 61. maddesi, ya Ruslarla girişilen savaş sonrasında ya da Balkanlarda yaşanan gerilim ve savaşlar sonrasında aktüel hale geliyordu. Uzun yıllara yayılan kuzeyde ve batıda sürekli toprak kaybına neden olan bu savaşlar sonrasında masaya oturmak zorunda kalan hep Osmanlı İmparatorluğu idi. Ne var ki, Abdülhamid, bu konuda edindiği tecrübeyle, oyalama ve unutturma taktiğini büyük bir beceriyle uygulamaya koyuyordu. Çok sıkıştığında Saray adına bir heyet teşkil ediyor ve bu heyeti Ermenilerin ağırlıkla yaşadığı bölgelere gidip geziler yaparak edindikleri gözlemlerini Payitahta rapor olarak vermeleri için görevlendiriyordu. Aylarca süren ve ipe un sermenin başka adı haline gelen bu unutturma yönteminin iş gördüğü de kabul edilmelidir.*

Osmanlı Hükümeti, Şubat 1914'te önüne konan, Anadolu'nun doğusunu her biri küçük, tarafsız devletlerden seçilmiş bir genel müfettişe sahip olacak altı bölgeye ayırma önerisini kabul etti ve antlaşma İstanbul'da imzalandı.[43] Dadrian'a göre Rusya ve Almanya arasında zımni bir uyumun sağlandığı, büyük güçlerin de zar zor kabul ettiği Ermeni Reform Antlaşması, Türkleri çözüme zorlayacak bir yol olarak görülüyordu. İt-

* Bunun daha beteri, sorunu çözüyorum diyerek Kürtlerden oluşan Hamidiye Alayları kurarak Ermenilerin üzerine salmak ya da 1896 yılında Van'da olduğu gibi katliam örgütlemek de olmuştur.

[43] F. Ahmad, a.g.e., 2008, s. 76.

tihatçılar, Balkanlardaki büyük toprak kayıplarının hemen arkasından geldiği, Türk tarihinin en acı ve hassas anında reform sorununu canlandırdıkları için Ermeni liderleri açıkça ihanetle suçluyorlardı.[44] Buna rağmen İttihatçılar usulden de olsa imzalanan antlaşmanın gereği Ermeni partileriyle durumu müzakere için kimi görüşmeler gerçekleştirdi. Sosyal Demokrat Hınçaklar, bu reform paketini gerçeklerden, uzak içi boşaltılmış ve İttihat ve Terakki'nin asla uygulamayacağı bir adım olarak gördükleri için görüşme talebini baştan reddetmişti. Hınçaklar görüşmelerin başlayabilmesi için ön koşul olarak özerkliği ileri sürüyorlardı. Taşnaklar ise görüşmelere devam ederek, Müslümanlarla tam hak eşitliği, Avrupalı valilerin atanması, bu valilerin Avrupa devletlerinin onayı alınarak görevlendirilmeleri, Ermeni vilayetlerindeki jandarma güçlerinin yüzde ellisinin Ermenilerden oluşması vb. gibi talepler ileri sürdüler.[45]

Elbette bu antlaşmanın yükümlülükleri de daha önceki anlaşma ve protokoller gibi yerine getirilmedi. Meclis, reform programının uygulanabilmesi için iki genel müfettiş atadı ve bunların ve emrindeki kişilerin masrafları için 40 bin Sterlinlik bir bütçeyi onayladı, o kadar.[46] Zaten Talat Paşa Taşnakların ileri sürdükleri bu taleplerini reddedecek ve görüşmeler kesilecekti. Bu anlaşmadan 6 ay sonra İttihatçılar, Almanya ile gizli bir anlaşma yaparak yaklaşan savaştaki yerini alıyor ve Almanya ile zaten var olan askeri angajmanını en yüksek düzeye çıkartıyordu. 2 Ağustos 1914 yılında imzalanan gizli anlaşmaya göre Türkler, Almanya'dan yoğun parasal ve ekonomik yardım taahhüdü de almışlardı. Dadrian, 1878 Berlin Antlaş-

---

[44] V.N. Dadrian, a.g.e., 2008, s. 286.

[45] A. Avagyan ve G.F. Minassian, a.g.e., s. 127.

[46] F. Ahmad, a.g.e., 2008, s. 77.

ması (61. Madde) ile 1914 Şubat Antlaşması arasındaki bağı, tarihçi Toynbee'den aldığı şu alıntı ile kurar:

> Nasıl 1895-96 katliamları Rus Savaşı'nın ve 1878 projesinin (Berlin Antlaşması) arkasından gelmişse, 1915 tehcirleri de Balkan Savaşı'nın ve 1914 Projesinin (Anlaşmasının) kaçınılmaz bir sonucu olarak arkasından gelmiştir.[47]

1914 seçimleri: malumun ilamı

Mayıs 1914'te yapılan genel seçimler, Bab-ı Âli baskını sonrasında İttihat ve Terakki'nin kurduğu otoriter bir ortamda tam anlamıyla İttihatçıların denetiminde yapıldı ve tek parti olarak İttihat ve Terakki Fırkası hâkimiyetini ilan etti. Mecliste olan Ermeni vekillerde İttihat listesinden meclise girmişlerdi.* Beyazıt'ta idam edilen 20'lerin arasında olan ve Paramaz'ın en yakınında bulunan Keğam Vanikyan (Vanik), "İstanbul'dan Mektup" adıyla *Hınçak* gazetesinde 5 Nisan 1914'te yayımlanan yazısında İttihat ve Terakki'yi eleştirirken; Ermeni Reformu'yla ilgili de şöyle der:

> Bu bile İttihat ve Terakki Partisi'nin, bedenleşmiş temsilcisi ve yılmaz savunucusu olduğunu iddia ettiği o iradesiz, çıkarcı, sahte milliyetçiliğin bir ispatı değil midir? Ardında anayasayla geçirilen dört yıllık acınası bir geçmiş bırakan bu parti; İstanbul'un kültür merkezinin, ölmek üzere olan bir hayvanın sıradan meşru müdafaa davranışını bile gösteremediği bir zamanda halkı boş ümitlerle oyalamaktan, kibirli bir milliyetçilikle onu terakkiden geri bırakıp İslâmi taassupla kışkırtmaktan başka hiçbir şey yapmadı... Türk aydınlarının zihniyeti şaşılacak şey. Bütün yerli ve Avrupalı basın,

---

[47] V.N. Dadrian, a.g.e. s. 291.

* Bu vekillerin Krikor Zohrab dahil bir bölümü soykırımda öldürüleceklerdi.

> Türkiye'de reformlar yapılması gibi pek hayati bir meseleyle meşgulken, Türk basınının bildik temsilcileri, belli bir istisnayla, ısrarla henüz reform yapmanın zamanı olmadığını söylüyorlar. Önce, diyorlar, kendimizi şu harpten kurtaralım, sonra düşünürüz... Ve bu erteleme siyasetinin zavallı kahramanları, yine İttihatçılar. Dört yıl boyunca, toy siyasetleriyle devamlı olarak milliyetçi, zalim, gerici, anayasa karşıtı bir istikamet tutturarak şimdiki harbin tohumlarını attılar; daha son günlere kadar "harp isteriz" diye çığlık attılar ve şimdi de "reformların zamanı değil" diye bağırmaktalar.

Vanik, İttihatçıların, Ocak 1913'te gerçekleştirdiği hükümet darbesiyle ilgili olarak, bunun için fırsat kolladığını ve vatansever olduğu için değil, çıkarları gereği olarak bunu yaptığını, hükümetin reformlar konusunu görmezden geldiğini ve gerçeklerin üstünü örttüğünü söyleyecektir. Vanik durumu şöyle tasvir eder:

> Dün akşam, bir Rumca gazetenin başyazarı, bana hükümet tarafından kendilerine genel bir Ermeni meselesine değinmemeleri, bununla meşgul olmamaları, sadece olayları münferit şeylermiş gibi göstermeleri konusunda bir uyarı geldiğini söyledi. "Anayasal" bir hükümetin bu korkaklığı niye? Yaranın üstünü örterek iyileştirmek mümkün mü?

Keza Vanik, Osmanlı İmparatorluğu'nun anayasadan sonraki üçüncü meclis seçimlerine dikkat çekerek Patrikhaneyi ve Ermeni partilerini eleştirir. Seçimlerin ilk turuna katılmayıp, ikinci turda Ermeni Devrimci Taşnak Partisi'nin teklifiyle, Patriğe Ermeni mebusların isimleri üzerinden hükümetle (yani İttihat'la!) pazarlık yapmasını telkin etmesini aşağılatıcı bir davranış addedecektir;

> Herhangi bir ülkede sosyalist bir parti, seçim meseleleri hakkında hükümetle pazarlığa oturmaz; tersine, hükümetin halkın hür iradeleriyle oy vermeleri gereken seçimlere müdahalede bulunmamasını talep eder... Ama eğer uzlaşma aşkına

> çekimser kaldığımızı söylediysek, bunu bir taviz olarak kabul ederim. Ancak ondan sonra, seçim mücadelesi ve halkın katılımı olmaksızın ikinci tur "seçmenler" seçildiğinde, Hameraşkhagan (seçimlerden önce Patrikhanenin etrafında Hameraşkhagan adıyla oluşmuş bir partiler arası uzlaşma kurulu) üyelerinden biri (Taşnak Partisi), çeşitli sebeplerle katılım meselesini masaya getirdiğinde Hınçaklar katılmamakta ısrar etmeleri gerekirdi çünkü Ermeni halkının seçimlere katılmamasına Hameraşkhagan sebep oldu. Talat Bey emretsin, Hınçak partili de mebus mu seçilsin? Artık hangi sosyalist, kendi partisinin üyeleri seçimlere katılmadığına göre, ben partimin temsilcisiyim diyebilir? Bizim siyasi partinin İstanbullu idarecileri, aciz ve acemi çıktılar. Tarihi bir hata işlendi.

Böyle diyen Vanik, bu görüşmelere katılan Hınçakları ağır bir dille eleştirir.[48]

Savaşa doğru

Feroz Ahmad'a göre, Osmanlıların Balkan Savaşı süresince ve sonrasında diplomasi alanında dışlanmasından beri İttihatçılar Avrupa'daki iki bloktan birisiyle ittifak kurmaları gerektiğine karar vermişlerdi. Bu ittifak ya İngiltere, Fransa ve Rusya'dan oluşan üçlü itilaf veya Almanya, Avusturya ve İtalya'dan kurulu olan üçlü ittifak olacaktı. Osmanlılar itilafı tercih ettiler ve sırasıyla İngiltere, Fransa ve Rusya'ya yanaştılar. Ancak bunların her biri tarafından geri çevrildiler. Almanya'da Balkan Savaşı'ndaki Osmanlıların başarısızlıkları sonrasında İstanbul'la bir ittifaka girmekte aynı derecede kararsızdı. Ancak Haziran 1914'te Avusturya-Sırbistan savaşının çıkmasından sonra Ber-

[48] Dr. Yeğig Cerecyan, *Ararad Gazetesi*, Ermenice aslından ilgili bölümlerin çevirisi (çev. Thomas Terziyan), Beyrut, 24 Kasım 2012.

lin, bir Osmanlı işbirliğinden kazanacağı şeylerin kaybedeceklerinden daha fazla olduğunu hesapladı. Berlin ancak kapsamlı bir savaşa gireceğinden kesinlikle emin olduğu zaman İstanbul'a yönelecekti.[49] Bu konuda bir başka değerlendirme de, Almanya'nın Fransa karşısında Marn'da* bozguna uğramasından sonra Osmanlı'ya yöneldiği, İslâm âlemine Osmanlılar vasıtasıyla seslenip hitap alanını büyütmeyi hesapladığıdır. Almanya Rusya'ya savaş ilan ettikten sonra İttihatçıların askerisiyasi blokların her ikisiyle de görüşmelere başladığı doğrudur. Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya'nın saldırıları karşısında uzun bir süre Avrupa'nın üzerinde güneş batmayan krallığı İngiltere tarafından himaye gördüğü ve Osmanlı içinde ciddi bir İngiliz hayranlığı olduğu aşikârdı. İngiltere'nin Hindistan'ı sömürgeleştirmesi ve uçsuz bucaksız bir coğrafyada hegemonya sahibi olması, onu "en büyük" kılıyordu. Savaş başladığında İngiltere tersanelerinde Osmanlı için yapımı sürmekte olan iki savaş kruvazörünün olduğu da biliniyordu. Ne var ki, Almanya ile askeri alanda çok önceden kurduğu bağlantılar, Ermeni sorununun çözümü konusundaki yaklaşımları, siyaseten Almanya ile anlaşmaları ve İttihatçıların en tepe noktasında bulunan kadronun Alman hayranlığıyla da birleşince, Osmanlı'nın Almanya'nın yanında savaşa girmesi kaçınılmaz hale gelecekti. İttihatçıların, Feroz Ahmad'ın iddia ettiği gibi, önce İtilaf güçleriyle işbirliği araması, bir diplomatik atak mıydı, yoksa zaman kazanma ve gerçek niyeti perdeleme girişimi miydi bilinmez. Dadrian, sağlam kaynaklara dayanarak savaş başlamadan altı ay önce Ermenilerin soykırıma uğratılmasıyla ilgili üzerinde mutabık kalınmış bir Türk-Alman

---

[49] F. Ahmad, a.g.e., s. 77.

* 24 Ağustos-13 Eylül 1914'de 180 km'lik bir hat boyunca süren savaşta Almanya ağır bir yenilgi alacaktır.

projesine kitabında yer verir.[50] Bu arada Osmanlı Hazinesi'nin iflas halinde bulunduğunu ve memur maaşlarını ödemekten bile aciz durumda olduğunu da belirtmeliyiz. 2 Ağustos antlaşmasından kısa bir süre sonra Osmanlı Hazinesi'ne büyük bir para girişi gerçekleşecekti. Dolayısıyla 1. Dünya Savaşı başlamadan çok önce, Osmanlı'nın kimlerle birlikte sipere gireceği de belli olmuştu. İngiltere'nin ve onunla aynı safta olan Rusya'nın Ermeni konusundaki yaklaşımları, başından beri Osmanlı İmparatorluğu'nun yumuşak karnına oynamak biçiminde olduğu ve İttihatçıların bundan duyduğu rahatsızlığı her fırsatta ifade ettiği hatırlanırsa, Osmanlı nezdinde, Ermeni sorunu, çoktan Rus sorunu haline gelmişti. 1878 Berlin Antlaşması ve 61. madde, arkasından 8 Şubat 1914 Reform Antlaşması ve bu anlaşmaların yapılması sürecindeki Rusya'nın pozisyonu ve Osmanlı için Rusya ile her masaya oturduğunda Ermeni sorunun gündeme gelmesi, bu durumu perçinlemişti.

2 Ağustos Osmanlı-Alman gizli antlaşması

2 Ağustos'ta Osmanlı tarafından Said Halim Paşa'nın, Almanya adına ise Alman Büyükelçi Baron Wangenheim'ın imza koyduğu anlaşmaya, Said Halim Paşa'nın Yeniköy'deki yalısı ev sahipliği yapmış ve aynı gün ülke çapında seferberlik ilan edilmiştir.

Farklı kaynaklarda madde sayısı değişse de, anlaşmanın aktarılan içeriği değişmemektedir. Esas olarak anlaşma, Almanya ve Osmanlı'nın askeri bakımdan işbirliğini ve Osmanlı askeri gücünün önemli ölçüde Almanların komutasına gireceğini söylemektedir. Bir başka iddia ise bu gizli anlaşmanın 5. maddesinin, "Almanya, Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu sı-

[50] V.N. Dadrian, a.g.e., s. 416-417.

nırlarının, Rusya Müslümanlarını da içine alacak biçimde genişlemesini ve o bölgenin yeni tanzim edilecek sınırlar içinde kalmasını garanti eder" biçiminde olduğudur.[51] Aslında anlaşmada böyle bir maddenin olabileceğini, İttihat ve Terakki önderliğinin ortaya koyduğu pratik de doğrular gibidir. Enver Paşa'nın on binlerce Osmanlı askerini Sarıkamış'ta yetersiz donanımla ve kötü bir savaş stratejiyle kırdırması, arkasından Kafkasya ve Türkmenistan'daki çabaları ve yaşamını orada yitirmesi, Almanların Kafkasya petrollerine Osmanlılar üzerinden sahip olma teziyle birlikte düşünüldüğünde, bu maddenin gerçek olma ihtimali artmaktadır.

Bu anlaşmadan hemen sonra Almanya, Osmanlı ordusunun donanımını güçlendirmek, orduda görev yapan Alman subaylarının yanına yenilerini eklemek ve Osmanlı polisine güçlü bir istihbarat örgütü kurmak gibi girişimlere başlayacaktı. Osmanlı başkentinde Emniyet Genel Müdürlüğü bünyesinde kurulan istihbarat bürosunun üç şubesinden biri Ermeni Patrikliği, Mısır'daki siyasi partiler ve Paris'te anti-İttihatçı muhalifler dahil, Türkiye içinde ve dışındaki tüm büyük Ermeni siyasi faaliyet merkezlerini izliyordu. Amaç, Osmanlı'nın potansiyel düşmanı sayılan Ermeni cemaat ve partilerinin liderlerinin liste ve dosyalarını hazırlamaktı. Bu merkezde, Ermeni kökenli kimi polislerin çalıştığı da sonradan ortaya çıkacaktı.[52]

---

[51] Dr. Yeğig Cerecyan, *Panturanizm*, Ermenice aslından ilgili bölümlerin çevirisi (çev. Alex Keushkerian), Beyrut, 1998, s. 31.

[52] V.N. Dadrian, a.g.e., s. 305.

Ermeni Partileri tedbir almakta geç kalıyor

İttihatçıların Alman politikalarına yaslanarak savaşa girme hazırlığı, Ermeni partilerini de harekete geçirmiş, olası bir kıyıma karşı ortak hareket geliştirebilme ve işbirliği arayışlarını gündemlerine sokmuştu. Taşnaklar, Sosyal Demokrat Hınçak Partisi ve Anayasal Ramgavarlar, gecikmişte olsa 1913 yılı sonlarına doğru bir protokol yaptılar. Tehlikeyi görüyorlar ve güçlerini birleştirmek istiyorlardı. Bunun yolu öz savunmayı güçlendirmek ve silahlanmaktı. Ama başta Taşnakların arasında olmak üzere, Hınçakların İstanbul'daki örgütlenmesinde bulunan kimi isimler İttihat ve Terakki'den umutlarını kesmiş olsalar da, hem 1914 Şubat Ermeni Reform antlaşmasının yeni bir kapı aralayabileceği ihtimaline inanmak istiyorlar, hem de silahlı bir mücadelenin Ermeni toplumunu daha da zor bir duruma sokacağını düşünüyorlardı. Her zaman yasal olmayan mücadele yöntemlerine karşı çıkmış olan Anayasal Ramgavar Partisi bile İttihat ve Terakki tarafından uygulanan siyaset sonrası, gizli ilişkiler geliştirmeye ve silah sevkiyatı yapmaya girişecekti. 1912 yılında Anayasal Ramgavar Partisi, Trabzon ve Iğdır üzerinden Ermeni vilayetlerine silah sevkiyatının yolunu bulmuştu. 1913 yılında Kilikya'daki Ermenileri de silahlandırmak isteyecek, Yunanistan'dan temin edilen silahları taşıyan gemi bir Alman kruvazörü tarafından Kilikya sahillerine ulaşmadan engellenecekti.[53] Aslında Ermeniler geç kalmışlardı ve tedbir almaya yöneldiklerinde de parçalı yapılarıyla bu tedbirin hakkını verecek konumdan oldukça uzakta idiler. Ayrıca çok geniş bir alana yayılmışlardı ve farklı coğrafyalarda dağınık durumdaydılar ancak en önemlisi, örgütsüzdüler.

---

[53] A. Avagyan ve G.F. Minassian, a.g.e., s. 116.

Soykırım öncesi son kongreler

SDHP Osmanlı III. Kongresi

Köstence'de gerçekleştirdikleri gizli VII. Kongresinde yasadışı çalışma kararı alsa da, bu karar alındığında SDHP Osmanlı topraklarında hâlâ yasal bir parti konumundaydı. Osmanlı'daki bütün şubelerine çağrı yaparak 24 Haziran 1914'te İstanbul'da Osmanlı Ermenileri III. kongresini topladı. Bu kongrede partinin 51 Osmanlı şubesinden sadece 31'i temsil edilmişti. Kongre gündeminde SDHP'ye baskı ve takip uygulamakta olan İttihat ve Terakki'ye yönelik tutum ile öz-savunmanın hangi araçlarla nasıl yapılacağı konuları vardı Henüz Hınçaklar bilmiyor olabilirler ama VII. Kongre kararları çoktan Osmanlı'nın İstanbul'daki Emniyet Müdürü'nün kasasındaydı.* Ağustos ayına kadar çalışmalarını sürdüren III. Kongrenin sonuna doğru operasyon yapılacak ve Paramaz dahil onlarca üye gözaltına alınacaktı. SDHP'yi yasadışı örgüt ilan ederek ona karşı baskıcı siyaset uygulayan İttihat ve Terakki Fırkası, hükümetin politikalarına karşı alınacak önlemlerin tartışılacağı ve sonuçta öz-savunma için önlemlerin belirlendiği bu kongrenin İstanbul'da yapılacağından haberi olduğu halde yasaklamaya gitmemişti. Avagyan ve Minassian, şaşırtıcı bir olgu olarak gördükleri bu durumu, İttihatçıların kongreye katılacak delegeleri izleme ve böylece kurul kararla-

---

* Romanya Köstence'de yapılan kongreye katılmak için İstanbul'a gelen ama İstanbul'da fazlaca oyalandığı için kongreye yetişemeyen partinin Mısır delegesi Arşavir Sahakyan, daha sonra gittiği Köstence'de kararları okuyacak ve partinin gizlilik kararını, İttihat ve Terakki önderliğine yapılması konu edilen suikastla ilgili bilgileri Osmanlı Emniyetine verecekti. Kongreye katılmaya hak kazanmış delegeler, katılamasalar bile kongre tutanaklarını ve kararları okuma hakkına sahiptiler. A. Sahakyan, Osmanlı Emniyetinin —muhtemel Alman devletinin de— sağlam elemanıydı.

rını bunlar daha yerel örgütlere ulaştırılmadan öğrenme isteğiyle açıklar.[54] Köstence Kongresinde alınan kararların gerilimi ve parti içerisinde başlayan tartışma ve hemen arkasından gelen polis operasyonu Osmanlı Ermenileri III. Kongresi ve kararlarını gölgede bırakacaktı. Zaten VII. Kongre kararlarının ne kadar isabetli olduğunu 1915 soykırımı her açıdan doğrulayacaktı.

Taşnaktsutyun VIII. Kongresi

2 ile 14 Ağustos 1914'te Erzurum'da toplanan Taşnaktsutyun VIII. Kongresi henüz daha yeni başlamıştı ki İttihat ve Terakki Fırkası hükümetinin genel seferberlik ilan ettiği haberi alındı. Bu nedenle kongre, Osmanlıların savaşa girme ihtimalinin çok yüksek olduğuna ve olaylar bu yönde geliştiği takdirde partinin tüm şubelerinin vatani görevini yerine getirmek zorunda olduğuna karar verdi. Taşnaktsutyun bütün Osmanlı Ermenilerini temsil etmese de, en kalabalık Ermeni partisi olması nedeniyle aldığı bu karara göre, Osmanlı Ermenilerinin önemlice bir bölümü Osmanlı ordusu saflarında dövüşeceklerdi. Bunun içindir ki kimi resmi Türk tarihçilerinin, Ağustos 1914'teki Taşnaktsutyun kongresinde Osmanlı İmparatorluğu'na karşı İtilaf devletlerinin yanında savaşa girme kararı alınmış olduğunu söylemeleri gerçekle örtüşmemektedir.

Kongre çalışmaları tamamlandıktan sonra İttihat ve Terakki Fırkası Heyet-i Merkeziyesi'nden Bahattin Şakir, Ömer Naci ve Hilmi Bey önderliğinde bir heyet yanlarında Gürcü ve Azeri temsilcileriyle Erzurum'a geldi.[55] İttihatçılar burada Taşnak

---

[54] A. Avagyan ve G.F. Minassian, a.g.e., s. 131.

[55] Dadrian, *Türk Kaynaklarında Ermeni Soykırımı* kitabında şöyle der: "Şakir, yardımcısı Filibeli Hilmi'ye Ermeni Taşnak Fırkasının Erzurum'daki Sekizinci Dört Yıllık Kongresi'nden (28 Temmuz-14 Ağustos

liderleri Rostom, Vramyan ve Agnuni ile bir araya geldiler. Bahattin Şakir, Taşnaktsutyun'a Kafkasya'da bir isyan çıkarılmasını İttihat ve Terakki adına resmen önerdi. İttihatçılar, Almanya'nın yanında savaşa girerken, Çarlık Rusyası'nın Kafkasya'dan önünü bu vasıtayla kesebileceğini düşündüğü gibi, Kafkasya'da kaybettiği toprakları da geri alabileceğinin hesabını yapıyor; Azeriler ve Gürcülerle sürdürdükleri ilişkiler çerçevesinde, Trans-Kafkasya halklarının toplu bir başkaldırısının mümkün olabileceğini düşünüyordu. Ayrıca Alman Emperyalizminin, büyük enerji yataklarına sahip Kafkasya ve Ortadoğu'ya Osmanlılar vasıtasıyla egemen olma politikasına da bu taktik adım son derece uyumluydu. Fransız tarihçi Yves Ternon'nun da yazdığı gibi İttihatçılar başka yerlerdeki Taşnaktsutyun liderleri ile de —Muş'ta Servet Bey ile (Işıkhan), Van'da Tahsin Bey ve Ömer Naci ile Vahan Papazyan— aynı anda görüşmeler yapmaktaydılar. Ancak Ermeni önderleri bir kez daha Jön Türklerin önerilerini olumsuz yanıtladılar. Taşnaktsutyun'un, Osmanlı Ermenilerinin vatani görevini yerine getireceğini, ancak Kafkasya'da Rus İmparatorluğu'na karşı bir isyan başlatmanın söz konusu olmadığını söylemesi, İttihatçıları kızdırdı. Talat Paşa, Armen Garo ile söyleşirken üstü kapalı bir biçimde Taşnaktsutyun'un tutumunu beğenmediklerini, İTC'nin artık yapacaklarında özgür olduğunu anlatmaya çalıştı. Taşnaktsutyun'un teklife olumsuz yanıt vermesinden sonra İttihat ve Terakki Fırkası hükümeti 6 Eylül 1914'te Ermeni vilayetlerine Ermeni siyasi parti liderlerinin sürekli olarak izlenmesini isteyen şifreli bir talimat gönderdi. Aslında bu adım 1915 soykırımına yönelik programın gerçekleştirilmesi yolun-

---

1914) evlerine dönmekte olan parti liderlerini pusuya düşürüp öldürmesini emretmiştir. Suikast, seyahat planındaki son dakika değişikliği nedeniyle başarısız olmuştur" s. 350.

da arka arkaya alınan önlemlerden biri olarak görülebilir. Bu bağlamda, İttihat ve Terakki heyetinin daha Erzurum'a hareket etmeden önce Taşnaktsutyun'un VIII. Kongresinde alınan kararlardan haberdar olduğu ve Taşnakların olası tepkisini tahmin ettiği de akla geliyor.[56]

Anayasal Ramgavarlar da 1913 yılının Temmuz ayında II. kongrelerini İstanbul'da gerçekleştirmişler, İttihatçıların beş yıl sonra geldiği nokta konusunda diğer Ermeni partilerinden farklı kararlar almamışlardı. Özellikle Ermeni vilayetlerinde kimi yerellerde güçlü örgütlülükleri olan Ramgavarlar, öz savunma ve silahlanma işine ağırlık verilmesi kararına varmışlardı.

Paramaz'ın son yazısı: "Adaletin Olmadığı Yerde Her Sadakat Sahtedir"

Paramaz'ın son yazısı *Hınçak* gazetesinde 1914 yılının Mayıs ayında yayımlandı. "Ermenilerin Talebi" başlığını taşıyan bu yazı, hem parti içinde süren tartışmalara ve illegalite ile silahlı mücadele kararına göndermeler yapmakta, hem de Paramaz'ın içinde bulunduğu ruh halini yansıtmaktadır.[57]

> Ermeni, yine düş kırıklığına uğradı. Ümitsizlik, onun için yeniden, yüzyılların acılarının tarihine eklenen bir halkaya dönüştü. Balkan Harbinin ardından Rumeli, İstanbul'un yüzyıllar süren boyunduruğundan kurtuldu. Makedonya ayrıldı, Mısır ayrıldı ve dağlı Arnavutluk, Avrupalı bir kralla kendi hükümdarlığını elde etti... Rumeli halkı kurtuldu, Ermeni'nin şahadet zaferi "Adanalar" ise yeniden sağlam ve

---

[56] A. Avagyan ve G.F. Minassian, a.g.e., s. 132.

[57] Kimi bölümlerini buraya aldığımız Paramaz'ın son yazısı, VII. Kongre kararları doğrultusunda SDHP'nin girişeceği silahlı mücadeleyi de yansıtmaktadır.

sarsılmaz halde kaldı. Ve yine aynı acı, aynı kıvranmalar. Daha dündü, Ermeni fedaisi, Mardig'e, Zakaryan'a... asi ruhlara veda ederek silahı bırakıp "Anayasa"nın hürriyet, adalet, müsavat, uhuvvet silueti altında kıra indi, tarım aletlerini aldı; yıkılmış evini, küllenmiş ocağını yeniden inşa etmeye, hayat sevincini tatmaya koyuldu. Daha dündü, Hamid rejiminden mustarip Ermeni, "Anayasa"ya sarılmış ve canavarca eylemleri unutkanlığa verip memleketi yeniden inşa etmenin, yeniden doğmanın hayırlı işine kendini adamıştı. Yanıldı mı Ermeni? "Anayasa"nın ardından, yıkılan memleketi yeniden ekip biçmek niyetiyle silahını yere bırakan yiğit fedai yanıldı mı? Zehirli, karanlık ve cehennemi tarih; Ermeni'nin bugünkü tarihi, önümüzde duruyor. Yüzyılların acıları, ruhi yıkımlar, tahribat ve katliamıyla devam eden aynı tarihtir bu. Evet, dile getirilemeyecek tarihi bir yanlış yaptı Ermeni. Ermeni fedai, kapıldığı heyecanın etkisiyle; Osmanlı hükümranlığının dar, aşağılık, zavallı şovenizmiyle ve müsamahasız İslâmi dünya görüşüyle bünyesindeki milletlerin iktisadi, ruhi ve fikri çıkarlarını koruyabileceğine kendi kendisini inandırmakla yanlış yaptı. "Anayasa" altı yıllık varlığı süresince kendi iç diyalektiğinin çapraşıklığı sebebiyle, halkların arzuları doğrultusunda yönetici güçler, yönetim mekanizmasını geliştirebilecek yöneticiler belirleyecek hiçbir yetenek, hiçbir eğilim sergileyemedi. Bilakis, çürümüşlük yuvası Bab-ı Âli'nin en büyüğünden köyün en gerideki müdürüne kadar, şoven ve tutucu anlayışa yaslanan yönetici önderler, devleti meydana getiren unsurların içine birbirini paralamanın, lime lime yapmanın tohumlarını ektiler, onları öldürecek çaba ve faaliyetlerde bulundular... Türklük fikriyatçısı, ideoloğu, anayasacı Ali Kemal: "Müslüman Türk, ideolojik birliğin aracıdır; iradeleri öğütür ve milliyetlere son vererek onları yoğurup eşitlik seviyesine koyar" diye boşuna söylemedi. Daha ne anlatmalı? Babigyan'ın kanıyla yazılan rapor, bunların post scriptumudur.[58]

[58] Sonradan eklenen yazı, not anlamında (ç.n.)

Kanunlar, "Osmanlı Anayasası" elinde, anayasal milletleri yok etmenin aletleri oldular. "Ermenilere sadece istemek ve şikâyet etmek kalıyor; bizim işimizse onların taleplerini reddetmek ve vurmaktır, böyle olmaya da devam edecektir" Bitlis mahkeme reisi, kendisine müracaat eden müşteki Ermeni'ye böyle söylemiş. Kanun koruyucusu, kanun mürşidi, kanun babası, işte böyle konuşuyor. Ona da vurmak gerekir... Ve kanun, Ermeni'nin toprağını, Ermeni'nin kızını, Ermeni'nin milliyet vasıflarını; okul, kilise, basın ne varsa, hem de dış baskılar altında Ermenistan için reformları mecburen imzaladığı bugün elinden almakta. "Ermenistan için reformlar" Ermeni gerçekliğinin tarihine onun al kanıyla yazılmış dizi dizi kıyım, talan, kundaklama, kaçırma ve topraktan mahrum bırakmaların gülünç bir ifadesidir bu. ERMENİ'NİN ŞAHADETNAMESİ başlığıyla yazılan tarih, Türk zorbaların Avrupalı çıkarcı hükümetlerin rejisörlüğü altındaki icraatlarının eseridir. "Ermeni reformu" Bu, hâkim unsurun dizginsiz icraatının, katliamlardan sorumsuz olmasının bir belgesidir. Bu, Osmanlı hükümetinin olan bitenlerden, durumun vahametinden bir şekilde yakasını sıyırmasıdır. Bu, Ermeni'nin vatanı Ermenistan'ın bölük-pörçük edilmesi, Ermeni meselesinin paralanmasıdır. Gelecek, kendi kurumlarını kendi yaratan sınıfa aittir, böyle dedi Wanderwelt ve biz kendi kurumlarını kendileri yaratacak diriliğe sahip milletleri de buna ekliyoruz. Ermeni'nin, kendi kurumlarını yaratacak diriliğe sahip olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Onun dili, edebiyatı, yapıcı gayretlere duyduğu sevgi, vatan arzusu, milliyet bağı, sınıf bilinci, örnek alınacak çevikliği, yeniliklerden korkmaması: kanla yoğrulmuş, bin bir zahmetle taşınmış bu özellikler, Ermeni'nin Büyük İradesini, onun kurumlarının bütünlüğünü meydana getiren etkenlerdir. Ermeni, acısını feylesofça, sevincini şairce ifade etmesini bilir... İttihatçı-Alman "reformları", Ermeniliği ortadan kaldırmanın bu yepyeni tuzakları, onun tabii gayretinin konusu değildir. O, yarattığı kurumları, kendi kanıyla doğrultmayı bilir. O, ihtilalci bir devrimcidir... Önümüzde bir meşru müdafaa meselesi; olmak ya da olmamak, milletçe

> yaşama meselesi var. Biz, herhangi bir zamandan daha çok şimdi, kendi hak ve şartlarıyla milletçe meşru müdafaa mantığından güç alan varlık mücadelesinin çelikten kanunlarına dayalı cesur bir milli siyaseti hayata geçireceğiz. "Saldırıya karşı direniş sadece haktan değil, aynı zamanda zorunludur. Direnmemek, hem bencillik hem de diğerkâmlık yasalarına aykırıdır" Spencer, karşısında söyleyecek hiçbir şey bulamadığımız evrensel ahlak düsturunu böyle ifade ediyor. Bu ifadeye sadece, İzmirliyan'ın, Kudüs'e sürgüne gönderilirken cemaatine bıraktığı şu sözleri tekrarlayarak katılıyoruz: Adaletin olmadığı yerde her sadakat sahtedir. Cesur bir milli siyaset: işte talebimiz. Cesur bir talep: işte duruşumuz. Ermeni, damla damla ölüp yok olmaktansa, Ermeninin yaşaması için bir kerede ölecek.[59]

Paramaz İstanbul'a geliyor

Mısır'a giden Paramaz, VII. Kongreyi, tartışmaları ve alınan kararları Sabah Gülyan'la değerlendirmiş, alınan kararların nasıl hayata geçirileceği konusunu müzakere etmiş ama besbelli ki İttihat ve Terakki önderlerine yönelik suikastın ayrıntılarını da konuşmuştu. Mısır'dan tekrar Romanya'ya geçen Paramaz, bir süre kaldığı Bükreş'te parti yetkilileri dışında kimse ile görüşmez. O sırada Bükreş'te bulunan SDHP yöneticilerinden T. Torosyan, İstanbul'a hareketinden önce Paramaz'la geçirdikleri zamanı şöyle tasvir eder:

> Paramaz hiçbir ziyaretçi kabul etmiyordu. Gitmeden önce beni görmek istemişti. Mektup yazmakla meşgul olduğu odasına gittim. Birkaç dakika sonra, o yola çıkar çıkmaz postaya atmamı tembihleyerek mektubu bana verdi. Bükreş'in karanlık ve yan sokaklarından geçerek istasyona doğru ilerliyoruz. Trenin yola çıkmasına yeterince zaman vardı. Bir

---

[59] Paramaz'ın son yazısı. *Ararad*, Ermenice aslından çeviri (çev. Thomas Terziyan), 1985, Beyrut, s. 25.

> çay içmeyi teklif ettim. Küçük bir masaya oturup günün önemli meseleleri hakkında konuştuk. Paramaz'ı dinlemek, gerçekten büyük bir zevkti.[60]

Paramaz İstanbul'a doğru yola çıkarken, başına geleceklerden elbette habersizdir. İstanbul onun için 1908 yılında ilan edilen Meşrutiyet sonrası vaktinin büyük bölümünü geçirdiği yerlerin başında geliyordu. 1910 yılında İstanbul'da yayımlanan *Arevelk* gazetesinin başyazarı olarak çalışmış ve Hayr (baba) Siva adıyla yazdığı mizah makaleleri severek okunmuştu. Gazetede muhabir olarak çalışan Z. Nemtse, o günleri şöyle anlatır:

> Paramaz kavgacı ve öfkeliydi. Sükûnet ve soğukkanlılıkla tartışamazdı. Hele mesele hararetle sarıldığı kendi sosyal inançlarıysa mutlaka fikirlerini kabul ettirmek isterdi. Bazen özellikle büyük bir heyecanla sosyalizm dersleri verir ve Marksizme övgüler düzerken taşkın mizacıyla eğlenmek muzırlığıyla, kasıtlı olarak bir tartışma vesilesi yaratırdım. Bir keresinde canı sıkılmış bir halde yüzüme karşı: "Sen, dedi, böyle meselelere karışma, muhabirliğinle uğraş sadece." Huyu bilindiği için ona karşı kin güdülmezdi. Ama konuşmalar hayatın değişik yanlarına ilişkinse, içindeki acımasız devrimci ve partiliden büsbütün farklı, arkadaş canlısı, neşeli, nüktedan biri olur çıkardı.[61]

İşte şimdi çok sevdiği ve gazetecilik yaptığı İstanbul'a doğru yoldaydı. Paramaz'ın kendisi ve Mısır'daki görüşmeleri de, İstanbul'daki Hınçak parti üyeleri de, aslında sıkı bir denetim altındaydılar. Paramaz Osmanlı Emniyeti için, Van'daki tutuk-

---

[60] T. Torosyan, *Tanıklıklar*, Ermenice aslından ilgili bölümlerin çevirisi (çev. Thomas Terziyan), Ararad, Beyrut, 1985, s. 10.

[61] Z. Memtse, *Tanıklıklar*, Ermenice aslından ilgili bölümlerin çevirisi (çev. Thomas Terziyan), Ararad, Beyrut, 1985, s. 7.

luluğu ve mahkemedeki tutumu nedeniyle bilenen bir isimdi. Daha İstanbul'a ayak bastığı andan itibaren takibe alındı.*

Paramaz ve arkadaşları yakalanıyor

Dönemin 2. Şube Müdürü olan Mehmet Reşat, Köstence Kongresi kararlarına, yeni seçilen SDHP Merkez Komitesine, Paramaz ve arkadaşlarının İttihat ve Terakki önderlerine yönelik suikast kararlarına anılarında şöyle yer verir:

> 1913 yılının sonlarında Hınçakların Köstence Kongresi kuruldu. Burada müstakil Ermenistan fikrini her vasıta ile neşir ve tamimine (yayarak ve herkese bildirerek) fakat mevcut şubelerde hali hazır ve aşikâr olan vaziyetlerini muhafaza eylemeğe ve ihtilâlciliğe el altından çalışılmasına ve nihayet İttihat ve Terakki Fırkasıyla olan münasebetlerinin kat'ına (kesilmesine) ve bu cemiyete karşı gizli mücadeleye girişerek onu iskat (düşürme) ve mahvetmek için hiçbir faaliyeti esirgememeğe karar vermişlerdir... Paramaz, 1914 Ağustosunda Paris'ten İstanbul'a gelmiş ve Paramaz'a iltihak etmek üzere İzmir'den, Kafkasya'dan iki terörist daha muvasalat (ulaşmış) etmiştir. Bu teşebbüse girişmek iare (üzere) bulunurlarken mektupları ve vesikaları elde edilmiş ve kendileri de yakalanıp Harp Divanına verilmiştir.[62]

Daha sonraları Mimaroğlu soyadını alacak olan Mehmet Reşat, 2. Şube komiserlerinden Ali Rıza Öge'yi çağıracak ve bu operasyonla ilgili olarak onu görevlendirecektir. Ali Rıza Öge, belli ki kendi müdüründen aldığı ilham ile bu olaydan 11 yıl

---

* Paramaz'ın İstanbul'a nereden geldiğine ilişkin farklı bilgiler bulunuyor. Mısır'dan mı, Paris'ten mi, yoksa Köstence'den mi İstanbul'a geldiğine ilişkin bu farklı anlatımlar, Paramaz'ın gelmeden önce bu üç kente de giderek görüşme ve toplantılar yapmasıyla alakalıdır.

[62] M. Reşat Mimaroğlu, *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, II. Kitap, T.C. Ziraat Bankası Matbaası, 1946, s. 33.

sonra yazdığı anılarında, bu operasyonda nasıl görev aldığını ve "başarılarını" anlatacaktır. Her iki Osmanlı Emniyetçisinin anıları, "şecaat arzı" gibidir. İkisi de Ermeni soykırımında görev almış, Mehmet Reşat Mimaroğlu Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra Yargıtay başkanlığına kadar yükselmiştir.* Ali Rıza Öge anılarında Paramaz ve arkadaşlarının yakalanmasını şöyle anlatacaktır:

> Bir sabah Reşat Bey beni yanına çağırdı. Sözü hiç uzatmadan bana şu talimatı verdi; Mısır'dan Hınçakyan komitesi erkânından Faramaz** adında biri yarın İstanbul'a geliyor, bu komitacının bir süre önce Rusya'dan İstanbul'a gelen Ermeni fedaileriyle ve komitenin diğer üyeleriyle birleşerek burada suikast tertibiyle meşgul olacaklarını öğrendik. Yarın yanına bu işlere yatkın becerikli iki memur alarak Deniz merkezine gideceksin, Orada sarı saçlı orta boylu siyah gözlüklü bir Ermeni bulacaksın. Bu adam bize sadakatle hizmet eden birisidir. Kendisi Mısır'dan gelenleri size tanıtacaktır. Bu size tanıtılan herifleri gece gündüz aralıksız izleyeceksiniz. Ketumiyette son derece dikkat edeceksiniz. Bunların ikamet yerleri belli olduktan sonra size her gün gereken talimatı vereceğim. Diğer taraftan onların temas ettiği kimseleri de izlemeniz lâzımdır. Dediklerime iyice dikkat edin, herifleri tanıdıktan sonra bana gel yeniden talimatımı alacaksınız, dedi.[63]

---

* İstanbul Polis Müdüriyeti 2. Şube Memurluğu ve Müdürlüğünün yanı sıra Aydın, Bolu, Tokat Mutasarrıflıkları (Valiliği) yapmış, Ermeni soykırımındaki sorumluluğundan dolayı tutuklanarak Malta adasına sürgüne gönderilenlerin arasında yer almıştır. Cumhuriyetin kuruluş yıllarında diğer Ermeni soykırımı nedeniyle yargılanan Malta sürgünleri gibi Kemalist rejimin görev verdikleri arasında olmuştur. Danıştay Başkanlığının yanı sıra, VI. Dönem İzmir Milletvekilliği de yapmıştır.

** Orijinal belgedeki yazımıyladır.

[63] Ali Rıza Öge, "Meşrutiyetten Cumhuriyete Bir Polis Şefinin Gerçek Anıları", *Günlük Ticaret Gazetesi*, Bursa, 1957, s. 213.

Ertesi sabah 2. Şube Komiseri Ali Rıza Öge yanına şubeden iki polis memuru alarak Galata yolcu salonuna gider. Tarif edilen ve adının Arşavir olduğunu öğrendiği sarı saçlı siyah gözlüklü adamı bulur. Arşavir, gelecek olan adamların eşkâlini olabildiğince Ali Rıza Öge'ye anlatır. Öğleden sonra Hidiv kumpanyasının gemisi rıhtıma yanaşmaya başlayınca, vapurdan çıkan yolcuları rahatlıkla görebilecekleri ama kendilerini de göstermeyecekleri bir yere geçer; Arşavir'in işaretiyle yolcular arasında bulunan orta boylu yüzünün elmacık kemikleri çıkık birisini belirler ve izlemeye alırlar. Takibe alınan kişi vapurdan çıkınca bir araba tutarak önce Taksim'e ve sonra da Tarlabaşı'nda bir eve girer. Komiser Öge, yaptığı işin büyüsüne kapılmış, kendisine anlatılanların etkisiyle takip ettikleri kişiyi şöyle tarifler:

> Mısırlı komiteci hakikaten görüntüsü itibari ile birçok cinai filmlerdeki canilere taş çıkartacak derecede korkunç bir simaya sahipti. Tarlabaşı'ndaki evde bir saat kaldıktan sonra dışarı çıktı ve yürüyerek Taksim'deki Ermeni Mezarlığı yanındaki bir gazinoya girdi. Burada bir kahve içtikten sonra Galata'da Roman Hanına gitti. Orada da üç saat kaldıktan sonra ilk girdiği Tarlabaşı'ndaki eve geldi. O gece adam evde iken birçok Ermeniler de ziyaretine geldiler. Sonradan bunların Rusya'dan gönderilen komiteciler olduğu anlaşılacaktı. Gözetleme ve izleme işlerinin gün geçtikçe çapı büyüdüğü için yanıma bir, iki memur daha aldım.[64]

Takip ettikleri insan sayısı artınca yeni kadrolar isteyen Ali Rıza Öge, bu arada kendilerinin de takip ettiklerinin arkadaşlarınca takip edildiğini anlayacak ve telaşla M. Reşat'a bu durumu aktaracaktı. Ama birkaç güne kadar operasyonu başlatacakları için M. Reşat bunu dert etmemesini söyler. Öge'nin,

---

[64] A.R. Öge, a.g.e., s. 214.

Komitenin reisinin, "Mısır'dan gelen adam" diye tanımladığı Paramaz'dan başkası değildir. Paramaz, zamanının çoğunu Taksim'deki Ermeni Fukaraperver Cemiyeti'nde geçirmekteydi. Bu cemiyet, Hınçakların örgütlü olduğu ve buluşma yeri olarak kullandıkları bir mekândı. Bazı akşamlarda Ermeni gençleri ile birlikte Beşiktaş'ta Ihlamur gazinosuna gidip orada şarkılar ve marşlar söylüyorlardı. Takip eden polisler bunu "Ermeni Milli marşlarını okutmak sureti ile hareketlerde de bulunurdu" diye rapor edeceklerdi. Tarlabaşı'ndaki evde üç gün kaldıktan sonra Şişli'de bir apartmana taşındı. Burasının daha tenha olduğunu ve pek göze batmayacağını düşünerek, görüşmelerine ve toplantılara bu evde devam edecekti.

Tümüyle "Ermeni masası" olarak ayrılan İstanbul'daki 2. Şube'de[65] daha önce de belirttiğimiz gibi, epey bir Ermeni çalışan olduğu biliniyordu. Ali Rıza anılarında Yıldız'da Abdülhamid'e başarısız bir bombalı suikast tertip edilmesinden sonra yakalanarak ajanlaştırıldığını yazdığı Karabet Yegiyan'dan bahsederken şöyle der:

> Biz hemen her gün Karabet efendinin çok sıkı bir şekilde elde ettiği son derece önemli bilgileri alıyor ve onların hemen her günkü davranışlarından bu değerli bilgilerle haberdar olabiliyorduk. Aradan geçen birkaç gün sonra bize verilen talimatta onların tutuklanacakları sebebiyle ürkütülmelerine meydan vermemek için izlemeye nihayet verilmesi talimatlandı. Hal böyle olmakla beraber biz onların kaçmalarına mani olmak üzere çemberi daha dar tutmaya başladık... İki gün sonra hepsinin tutuklanması, emredildi. Biz de verilen emri yerine getirdik.[66]

---

[65] V.N. Dadrian, a.g.e., s. 305.

[66] A.R. Öge, a.g.e., s. 217.

Ali Rıza Öge anılarında, oldukça geniş yer verdiği bu operasyonda nasıl başarılar gösterdiğini, aranan iki Hınçak militanını yakaladığını anlattığı bölüm dışında Ermenilere uygulanan soykırıma dair bilgiler vermekte, arkadaşlarının zaaflarını anlatırken; kendisinin nasıl vatanına, milletine bağlı rüşvet yemez bir polis memuru olduğunu anlatıp, birkaç kez görüştüğü Talat'a olan yakınlığıyla da böbürlenmektedir. Öge aynı zamanda, 24 Nisan 1915'te İstanbul'dan ölüm yolculuğuna çıkartılan 300 kişilik Ermeni aydın ve ileri gelenlerinin gözaltına alınması operasyonunu da örgütleyenlerdendir.[67] Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra İstanbul'da yeniden teşkil edilen polis teşkilatında görev alan ve İstanbul'daki bütün Ermenilerin bilgilerine sahip olduğunu övünerek anlatan Öge, göreve geldikten kısa bir süre sonra Ermenilerden rüşvet almak suçuyla görevinden el çektirilecek, yaptığı itirazlar sonrası "aklanarak" göreve çağrılacak, ne var ki bu sefer de kendisi görev almayı reddedecektir.[68]

---

[67] Ali Rıza Öge, İttihat ve Terakki önderliğinin yurtdışına kaçması sonrasında İstanbul'da sık sık yer değiştirerek bir süre kaçak olarak yaşayacaktır. Muhtemel ki yakalansa Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanacaktı. Saklandığı Beykoz yakınlarında İki Ermeni militan tarafından vurularak ağır yaralanan Öge, yıllara yayılan pek çok ameliyat sonrasında ancak sağlığına kavuşabilecektir. Kitabının sonunda yer verdiği, "Ermeniler tarafından öldürülen hizmet erbabına, kalan Ermeni emvalinden (mal, mülk) ev verildiği haberini alınca ben de ev almak için başvurdum ama bana evler ölenlerin ailelerine veriliyor denilerek bu isteğim reddedildi" diyerek devlete olan kırgınlığını dile getirecekti. Öge, bir ara Anadolu'ya geçerek M. Kemal'in örgütlediği "milli mücadeleye" de katılmıştır.

[68] A.R. Öge, a.g.e., s. 385.

Hınçak üyeleri ve Paramaz'ın tutukluluğu

Takip edilen Paramaz ve arkadaşlarına dönük operasyon 1914 yılının 16 Temmuz'unda İstanbul'da başlar, Ağustos ayının sonuna kadar devam eder. Paramaz kaldığı evden gözaltına alınıp çıkartıldığı sırada, Dr. Benne'nin de evinin basıldığı ve kimi belgelerin ele geçtiği bir partili tarafından kulağına fısıldanır. İstanbul Emniyet Genel Müdürlüğü 2. Şube'nin İstanbul Merkez Komutanlığına yazdığı 1672 numaralı yazıya göre, haklarında hazırlık soruşturması yapılan içlerinde Paramaz'ın da olduğu 9 kişi tutuklanma istemiyle Divan-ı Harb-i Örfi'ye 5 Ağustos günü sevk edilirler.[69] Tutuklananların sayısı kısa sürede 120 kişiye ulaşır. Bir süre sonra tutuklananlar arasına partinin İstanbul'daki önemli ismi, Meşrutiyet sonrası Meclis-i Mebusan'da Kilikya vekilliği de yapan ve VII. kongre kararlarına muhalif Hampartzum Boyacıyan da katılacak ama bir süre sonra serbest bırakılacaktır.

Paramaz, İstanbul'a gelişi ve tutuklanışı arasında geçen sürede, bir yandan Köstence Kongresinin parti içinde yarattığı sıkıntıları gidermeye çalışırken bir yandan da VII. Kongrede alınan kararların hayata geçirilmesi için özellikle gençlerle bir dizi görüşme ve toplantılar yapıyor, Osmanlı Ermenileri III. SDHP Kongresinin, Köstence'de yapılan VII. Kongre kararlarıyla uyumlu geçmesi için çaba sarf ediyordu. Bir gün gençlerle birlikte, Beyoğlu'ndan yürüyerek sık sık gittikleri Beşiktaş Ihlamur'daki bahçeye Nişantaşı üzerinden giderlerken; tam Ihlamur yokuşundan aşağıya inmeye başladıklarında sivil polislerce önleri kesilerek bekletilirler. Ne olduğunu önce anlayamazlar. Bir süre sonra yollarının üzerindeki bir hastaneden

---

[69] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Genel Kurmay Başkanlığı Arşivi, Ankara Cilt 4, s. 9.

Enver'in çıktığını görürler. Enver, Paramaz ve arkadaşlarının önünden geçip arabaya biner ve gider. Paramaz'ın o sırada yanında olan arkadaşı Aydzemnig, o karşılaşmaya ilişkin sonra şöyle diyecekti:

> Paramaz'ın yüzünde beliren yarım tebessümü ve başıyla yaptığı o hareketi unutmayacağım. İntikam tanrısı da, büyük hesaplaşmaların arifesinde yüzünde o tebessümü taşıyor olmalıydı. O baş hareketi ve tebessümün ne demek olduğunu çok sonra anlayacaktım.[70]

İstanbul'a geldiği günlerde Yervant Odyan'la da karşılaşan Paramaz, Odyan'ın birlikte yemek yeme teklifini reddeder, bunun üzerine Odyan onu Jamanag matbaasına çağırır, Paramaz buna da olumsuz yanıt verir. Bu davranışının nedenini soran Odyan'a "Birbirimizden uzak dursak iyi olur; benim yüzümden başına bir şey gelsin istemem" diyecektir. Daha sonra Odyan bu karşılaşmayı şöyle yazacaktı:

> İstanbul'a tehlikeli bir iş için gelmiş olduğunu anladım. Çok geçmeden, birçok Hınçakla birlikte tutuklandı. Paramaz darağacında yiğitçe öldü. Başka türlüde olamazdı; o zindandaki eziyet ve işkencelerle dağılan bedeninde aslan ruhu taşıyordu son ana dek.[71]

İlginç olan ise, savaş nedeniyle Osmanlı Ordusu'nda askere çağrılan ve subay okulunda harp eğitimlerine katılan Keğam Vanikyan'ın (Vanik) kışladayken tutuklanmış olmasıdır. 1 Mayıs 1911'de İstanbul'da SDHP'nin gençlik yayını olan *Gaydz*'ı

---

[70] Aydzemnig, *Tanıklıklar*, Ermenice aslından çeviri (çev. Thomas Terziyan), Ararad, Beyrut, 1985, s. 3.

[71] Tanıklıklar, Ermenice aslından çeviri (çev. Thomas Terziyan), Ararad, Beyrut, 1985, s. 4. Yervart Odyan, Ermeni edebiyatının önemli isimlerindendir. *Yoldaş Pançuni* isimli mizahi kitabı, 2008 yılında Aras yayıncılık tarafından Türkçe basılmıştır.

(Kıvılcım) çıkartan ekibin içinde olan Vanik'in, askere gitmeden önce 1913 yılında *Gaydz*'ın 12. sayısına yazdığı "Hayatın Amacına Dair" isimli son yazısını buraya olduğu gibi aktarıyoruz:

> Birkaç arkadaş, bana hayatın bir amacı var mı diye soruyorlar. Kimileri, hayır, diyor; başkaları ise metafiziğe dalıyorlar. Bunların itirazlarının toklara özgü muhakemeler, akıl jimnastiği ve felsefi oyunlar olduğunu söylememe izin verin. Burada, hayatın bir amacının ve bunun, insanın yükselmesi ve kusursuz mutluluğu olduğu cevabını vereceğim. Madem varım, öyleyse bir amacın peşinden gideceğim. Günümüz kapitalizminin iğrenç çarkları altında ezilen kalabalık insan topluluğunun, proletaryanın tek bir amacı var: köleleştiren hâkim sınıfları ortadan kaldırmak; tam bir insan gibi yaşamak için hürriyet, eşitlik ve mutlulukla örülmüş bir sistem yaratmak. Tartışanlar, evine ateş düşüp yanan o adama benzerler. Adam, ailesiyle birlikte mahvolmak üzeredir ama otırmuş, evinin kaç tıığladan yapıldığını, toprağın nasıl meydana geldiğini, niçin yangından alev, alevden duman çıktığını düşünür. Çağdaş birtakım filozoflar da zamanımızın yoksulluklarının neden ileri geldiğini ve onları ortadan kaldırmanın kökten çaresini irdeleyecekleri yerde, böyle kalkmış hayat niçin var ve nereye kadar sürecek, evren niçin var vs. diye "felsefe yapmaya" koyuluyorlar. Ben, böyle büyük meselelerin içine girmem; anlı-şanlı filozoflar bunların içine gömülmüş ama bir türlü çıkamıyorlar. Ben, orada uyuklayan aslanın yelesini silkelemek için, açlıktan kurumuş bir göğsün altına girmek isterim; ben, içinde kıvılcımlanan ateşi alevlendirmek için, ıslak anne gözlerinin içine girmek isterim. Ben, çalışan kaslarla işim olsun isterim; onlardır hayatın, mutluluğun kaynakları. İşte benim felsefem" Amacı yöntemle mi karıştırdım? Hayır, en son amacım olabilecek kelime oyununa girmek istemem. Evet, bugünün bir amacı var ama asla bir nihai amaç değil; çünkü kim bilir yarın, kusursuz bir hayat sürmek için insanlar ne gibi amaçlar edine-

cekler ama bütün bunlar yine insanın yaşama amacı uğrunadır. Bugünün ve yarının amaçları aynı değil, çünkü hayatın kendisi dönüşüyor ve onunla birlikte amaçlar da değişime uğruyor. Ama eğer değişmeyen, mutlak bir amaç istiyorsak, boş yere aramış oluruz. Tek bir şey var: yükselerek yaşamak, başka bir deyişle, yaşamak ve yükselmek; işte, mutlak olan bu. Gelişmiş, mutlu, kendi içinde anlaşmış bir cemiyet hayatı yaşamak. Eğer insan hayatına dair bir nihai amaç arıyorsak, bulabileceğimiz yegâne şey budur. Şimdi ise, sosyalist bir mücadelecinin sadece tek bir amacı olacak: hâlihazırdaki sınıfları devirmek ve insanı yücelten sistemi kurmak; bu sistem, yakın gelecek için sosyalizmdir. Ve proletarya ordusuyla birlikte fiziki varlığımı koruyup geliştirdikten sonra ruhumu, zihnimi de geliştirmeye imkân bulursam o zaman ben de diğerleri gibi beni de meşgul eden birçok sorunun- Evren niçin var? Yerçekimi kanunu niçin var? Kuş niye öter? İnsan niçin var ve böyle düşünüyor?- cevabını araştırmaya, durmaksızın kurcalamaya gayret ederim. Böyle, sebepleri hakkında bir fikir bile ileri süremediğimiz, bugün var ve belki yarın daha da çoğalacak olan benzeri birçok meseleyle ilgilenebilirim. Öyleyse şimdiden tezi yok, önce benim işaret ettiğim amacı takip etmek, ondan sonra başka bir amaç hakkında felsefe yapmak işe yarar, pratik felsefedir. Hayatın amacını bilmiyoruz, demek, hayatı anlamamaktır. İnsan beyni, birçok meseleyi çözemeyecek kadar sınırlıdır, demek, bugün için belki doğru olabilir ama yarın da öyle olacağını kim söyleyebilir? Cehalet, her zaman için en aptal felsefedir. Bulunduğumuz yüzyılda yaşayan biz proleterler içinse güzel, harikulade, zengin ve belli tek bir amaç var: şimdinin çürümüş cemiyet teşkilatını temelden devirip yerine bizimkini, sosyalizmi tesis etmek. Bizleri şevke getirip mücadeleye iten ve bu mücadeleden mutlaka galip çıkmamızı sağlayan amaç, bu, sadece budur. Neden sonra insan, tam bir insan gibi yaşamaya başladığı zaman, birçok sorunun cevabını aramak için çabalasın. Günümüz hayatı bizden iş bekliyor, sosyalist mücadeleyi istiyor; hayatın amacını aramak için "felsefi

oyunlar ya da deneyler" değil. İnsanlar var, böyle yapmayı severler; bu gibilere söyleyecek sözüm yok, tercih meselesi. Benim sağlam kanaatime göre ise birinin tercih edebileceği yegâne yol, felsefe yapmadan önce her şeyin, her sorunun cevabını vermekte: proletaryanın zaferi adına mücadele etmek, sosyalizm adına iş görmek, insan mutluluğu adına örgütlemek, insan kelimenin tam anlamıyla yaşasın diye mücadele etmek; bunun içine hayatın amacını bulma çabası da dâhildir. İşte bizim amacımız! İşte hayatın amacı! Sanırım kendimi gerektiği gibi anlattım. Cevaplamamdaki amaç, siz isterseniz buna felsefe deyin, buydu. Ancak benim arzum, yoldaşlarımı, proletaryanın durumuyla ilgilenen; hüküm süren eşitsizlik ve iğrençlikleri ortadan kaldırmak için savaşan sosyalist filozoflar olarak görmektir.[72]

Vanik'in Osmanlı Ordusu'nda bir subay olarak görev yaparken tutuklanarak davaya dahil edilmesi ve 20'lerle birlikte darağacına çıkartılması, bu davanın nasıl kurmaca bir dava olarak büyütüldüğüne de iyi bir örnek teşkil etmektedir. Kısa süre sonra araya giren aracılar ve verilen rüşvetler sayesinde tutuklananların sayısı 46 kişiye kadar düşer. Rüşvetin Osmanlı adalet sisteminin vazgeçilmez bir parçası olduğunu Paramaz Van'daki yargılamasında dile getirmişti. Gözaltına alınanlar Bekir Ağa Bölüğü* denen yerde günlerce işkenceli sorgulamaya maruz bırakılırlar. Tutuklananlar İstanbul Merkez Cezaevi'nde zincirli bir biçimde bekletilmekteydi.**

---

[72] *Ararad*, Ermenice aslından çeviri (çev. Thomas Terziyan), Beyrut, 1985, s. 17.

* Şimdiki İstanbul Üniversitesi Merkez binasının ana giriş kapısının Kuzey Doğusunda bulunuyordu.

** Osmanlı döneminde İstanbul Merkez Cezaevi olarak kullanılan bina, Sultanahmet'te şimdi Türk-İslam eserleri müzesi olarak hizmet vermektedir.

Paramaz'ın ilk sorgusu Ağustos başlarında yapılır. Tutuklananların neredeyse yarısından fazlasının serbest kalması ve ortada Talat Paşa'ya dönük somut bir suikast girişiminin bulunmayışı, tutuklananlardan az sayıda kişinin hapis cezalarına çarptırılacağı, büyük bölümünün de serbest bırakılacağına ilişkin bir kanaatin doğmasına neden olur. Bunun bir nedeni de, Ermeni reformunun yakın zamanda yeniden gündeme gelmiş ve aktüalite kazanmış olması olabilir. Ama diğer yandan İttihat ve Terakki önderliğinin bu operasyonu abartarak Avrupa basınına servis etmesi ise, savaş esnasında "Ermenilerin arkadan vurmasının" bir örneği olarak İttihatçılar tarafından kullanılmasına işaret etmektedir. Dönemin Emniyet Müdürü Bedri Bey ve Dâhiliye Nazırı Talat'ın operasyonla ilgili demeçleri gazetelerde yayımlanır.[73]

Ajan Sahakyan artık kimliğini saklamıyor

Tutuklananlar İstanbul Merkez Cezaevi'nde aylardır beklemekteyken davayla ilişkili bir gelişme olur. Arşavir Sahakyan kendisine suikast düzenlendiğini iddia ederek yeni tutuklamaların yapılmasını sağlar. Üstelik kimliğini de artık saklama gereği duymaz. Daha sonra mahkemede şöyle diyecektir:

> 28 Ocak'ta gece saat 24.00 sıralarında atılan iki kurşunla Tarlabaşı Macar'da yaralandım. Bir kurşun bacağıma isabet etti, diğeri paltomu deldi. Birkaç konyak içmiştim, kayınbiraderim Nişan ile birlikte karanlık bir sokaktan eve geliyorduk... Güya ben Ermeni milletinin çıkarlarına aykırı olarak resmi

[73] Emniyet Müdürlüğünün yanı sıra İstanbul vali vekilliği ve Halep valiliği de yapan Bedri, 1918'de yurtdışına kaçmıştır (daha fazla bilgi için bkz., Sait Çetinoğlu, *Patrik Zaven'in Ermeni Soykırımı Örgütleyicilerinin Listesi: Exterminators, Yok Ediciler ve Erdemli Müslümanlar*, Peri, İstanbul, 2011).

> makamlara bazı ihbar ve açıklamalarda bulunmuşum diye, beni hain ilan ettiler.[74]

Bu arada Arşavir'in, Mısır delegesi olarak katılma hakkının olduğu Köstence'deki kongre kararlarını okuyarak İstanbul Emniyeti'ne sızdırdığı açığa çıkmıştır. Önceleri bu suçlamaları reddederek Mısır'da Sabah Gülyan'ın kendisi hakkında dedikodu çıkarttığını ve kendisinin suçsuz olduğunu anlatmış, hatta bu amaçla cezaevinde bulunan Paramaz'a özel bir mektup da göndermişti. Bizzat İstanbul'da takiple operasyonun başlamasını sağlayan Arşavir, mektubun tarihinin yanına gönderilen yer olarak da "Kahire" diye belirtmekten geri durmamıştır. Sahakyan'ın ibretlik mektubu şöyledir:

> Kahire, 12 Haziran 1914,
>
> Yoldaş Paramaz'a,
>
> Sevgili yoldaş, Yoldaş Sabah'a gönderilmiş son mektubunuzun benimle ilgili muhtevasından derin bir teessür duydum. Bu iki satırla size beyan etmek isterim ki yaklaşık bir yıldır İstanbul'dan uzaklaşmış, altı aydan beridir Mısır'da bulunuyorum. Siz ve yoldaş Sabah beni son defa Mısır'a gönderdiğinizde orada sekiz gün kalarak Tanta şubesini oluşturdum ve Kahire'ye döndüm ve bugüne kadar da buradayım. Rupen Garabedyan'ın utanmadan sizi temin ettiği gibi aynı anda hem Kahire'de hem de İstanbul'da bulunup casuslukla uğraşmam nasıl mümkün olabilir? Rupen Garabedyan, benimle maddi hesaplaşmaları olduğu için böyle kirli silahlarla eski hesapları temizlemek istiyor. Bundan yaklaşık bir buçuk yıl önce, hakkımda böyle konuşan bu hayâsız adam bana müracaat ederek Samsun'lu bir oğlan için benden İran pasaportu almamı rica etti. Bu teklifi sevinçle kabul ettim; İran Konsolosluğuna gidip kefil oldum ve onun için pasaport al-

---

[74] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Genel Kurmay Başkanlığı Arşivi, Ankara Cilt 4, s. 10-11.

dım. Ben bu işten nüfuzumun ve emeğimin karşılığı olarak 40 kuruş para aldım. Rupen, bunu işitince o parayı geri istemek için bana müracaat etti ama ben vermedim. Bu nedenle kavga ettik ve gitti benim de üyesi olduğum Kumkapı Gedikpaşa'daki şubeye şikâyet etti. Orada, idare önünde yine ağız münakaşası. Sonunda merkezi idare tarafından yoldaş Vahan Zeytuntsyan tam yetkili müfettiş seçildi ve uzun incelemelerden sonra bizi suçsuz buldu. Bu husus, merkezi idare tarafından Kumkapı Gedik Paşa'daki şube idaresine resmen yazıyla bildirildi. Bu olaydan sonra o aşağılık Rupen, beni çeşitli alçaklık ve uydurma yollarla kötülemek için fırsat kolladı. İmdi yoldaş olarak benden size görev, o serseriye gereken cezanın verilmesini emredip beni tatmin ve memnun edesiniz. Aksi takdirde bana, o iftiralara karşı şerefimi alenen korumak kalır. Yoldaşça hararetli selamlarımı kabul buyurunuz.

Sizin Z. Favç[75]

---

[75] Arşavir Sahakyan'ın Paramaz'a yazdığı mektubu Beyrut'ta SDHP arşivinde gördüğümde, üzerindeki koyu lekeleri bir şeye benzetememiştim. Sonra hikâyesi anlatıldı. 1918 yılında Arşavir, (Z. Favç ve Artur Yasyan isimlerini de kullandı) Adana'da Paramaz'ın arkadaşlarınca bir başka suçtan cezaevinde yatarken tanırır. Hınçaklar onunla yakın ilişki kurup dostluk geliştirirler. Cezaevinden izinli çıktığı gün yakalar ve sorgularlar. Mektup önüne konur ve sonra cezalandırılır. Mektuptaki lekeler Arşavir'in kanıdır! Arşavir'i sonra Adana tren garındaki bir direğe asarlar. Beyrut'taki arşivde, o dönemde Adana'da bulunan ve Paris'e düzenli haber geçen bir Fransız ajanının da bilgi notu vardı. O notta olayla ilgili şunlar yazılı: "Bu haftanın en çok öne çıkan olayları, Ermeni milletine ihanetle suçlanan Arşavir ve Zeytunlu Garabed nam kişilerin katledilmeleri; onların katledildikleri haberi, Ermeniler tarafından büyük bir sevinçle karşılandı." (Belgenin orijinali: Fransa Nant şehri, Diplomatik Arşivler Merkezi, Kilika İdaresi, Cilt 133) Zeytunlu Garabed diye bahsedilen ise Yıldız Sarayı'nda Abdulhamid'e düzenlenen ve Abdülhamid'in kıl payı kurtulduğu suikast sonrası ajanlaştırılan ve Paramazların operasyonunda görev alan Karabet Yegiyan'dan başkası değildir. (Hınçak Parti Arşivi, Beyrut, Arşa-

Arşavir'in kendisini gizleme uğraşı, tipik bir muhbir ve işbirlikçi çabası olarak görülebilir. Hem kendisini korumak, hem de tutuklananların, kendilerini yakalayanların bu kadar bilgiyi nereden aldıkları konusundaki tedirginliğinin ve şaşkınlığının devam etmesini sağlamak amacında olabilir. Arşavir, Paramaz'a gönderdiği mektupla yetinmeyecek, bir de partinin Mısır teşkilatına mektup yazacaktır. "Kahire Şubesi İdare Temsilciliğine" diye başlayan mektupta, asılsız nedenlerle suçlandığını anlatmakta ve Parti faaliyetlerden çekildiğini ifade etmektedir:

> Bununla beraber yüreğimde derin bir acıyla, Mısır'daki parti faaliyetlerinden şu andan itibaren çekildiğimi iş bu mektupla da size bildirmiş oluyorum. Beni suçlayanlar, yukarıda zikrettiğim şartlarla ortaya çıkana kadar, bana yöneltilecek herhangi bir soru karşısında asil bir adama yakışır şekilde, gelecek bütün sorumluluğu bu olayın kahramanlarına bırakarak sessiz kalacağım. Dolayısıyla bu tarihten itibaren idarenizin, parti içinde benim yerime, istifamı ona da bildireceğim bir başka temsilci seçmesi gerekmektedir.[76]

Arşavir'le ilgili bir başka bilgi de; operasyon henüz yeni yapılmış ve Paramazlar yeni tutuklanmışken, İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1914'ün başında satın aldığı Tanin Gazetesi'nde "Siyaset Komedisi" başlığıyla Ermenilerin "hain" planlar peşinde koştuğuna ilişkin bir dizi makaleyi "Mehmet Midhat" mahlasını kullanarak onun yazdığıdır. Köstence kararlarını bildiği için o bilgileri de kullanarak makalelerini yazacaktı. Bu

---

vir Sahakyan'ın el yazısıyla İstanbul Merkez Cezaevi'nde tutuklu bulunan Paramaz'a yazdığı mektup, Thomas Terziyan'ın Ermenice aslından yaptığı çeviridendir.)

[76] SDHP arşivi, A. Sahakyan'ın el yazısı mektubu, Ermenice aslından ilgili bölümlerin çevirisi (çev. Thomas Terziyan), Beyrut.

tür yazılar, Ermenilere dönük zaten var olan yargıların büyüyüp pekişmesine de hizmet ediyordu.

Mahkeme sürecine doğru

Almanya'nın, İttihat ve Terakki önderliğindeki Osmanlı İmparatorluğu'yla savaşa birlikte girmek için 2 Ağustos'ta yaptığı gizli anlaşma, kısa sürede duyulur. Artık savaş, güçlü bir ihtimal olarak Osmanlı'nın kapısındaydı. Paramaz, tutuklananların yarıdan fazlasının bırakıldıkları, henüz mahkemenin başlama tarihinin bile belli olmadığı koşullarda, davanın gidişatının hiç de beklendiği gibi kimi hapis cezaları ve tahliyelerle son bulacağını düşünmemekte, aksine böyle bir beklentiyi saflık olarak görmektedir. İlk fırsatta büyük bir Ermeni katliamı gerçekleştirileceğini, Meşrutiyet'in ilanı ve İttihatçıların iktidara geldiği günden beri söyleyen Paramaz, bu fırsatın savaş nedeniyle ellerine geçeceğini hesap etmektedir. Hapiste arkadaşlarına; Jön Türklerin uyguladığı baskının sadece Hınçaklara yönelik olmayacağını, operasyonun kendilerinden başlamasının nedeninin, İttihatçıların mesafeli duruşu korudukları, onlara tutum aldıkları ve Köstence'deki kongre kararları nedeniyle olduğunu söyleyecek ve yoldaşlarını bir kez daha uyaracaktır:

> Bizle başlayan bu zulüm, bütün Ermeni halkı için hapisler, sürgünler ve idam cezaları olarak devam edecektir" diyen Paramaz, İstanbul'daki Ermeni Patriği Zaven Der Yegyayan'a da bir mesaj gönderecekti. Hapishanedeki mahkûmların elbiseleri, cezaevi idaresinin izniyle iki Ermeni kız kardeş tarafından yıkanıyordu. Paramaz bir fırsatını bulup yıkanacak çamaşırları almaya gelen kız kardeşlerden birisine mendilin içinde özel bir not olduğunu ve yıkamadan İstanbul'daki Patriğe vermesini istedi. Notta şunlar yazılıydı:

"Acele edin öz savunmayı takviye edin. Katliam Ermenilerin kapısında..."[77]

Bu arada, Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere'den sipariş ettiği iki kruvazör, İngiltere tarafından Osmanlı İmparatorluğu'na teslim edilmez; görüşmeler için Londra'da bulunan Rauf Orbay eli boş döner. Tam bu sıralarda İngiliz donanması tarafından kovalanan ve Çanakkale Boğazı'ndan Marmara Denizi'ne giriş yaparak İstanbul önlerinde demir atan Goben ve Breslau adlı iki Alman zırhlısının Osmanlı Donanması'nca "satın alınmış" olduğu ilan edilir. Goben daha sonra Yavuz, Breslau ise Midilli adını alacaklardır. Gemilerin Çanakkale Boğazı'nı geçip İstanbul'a demirlemeleri, Rusya, Fransa ama özellikle de İngiltere'nin sert protestolarına neden olur.[78] Bu protestolara, söz konusu iki geminin, İngiliz hükümetince parası peşin olarak ödenmiş olduğu halde gasp edilen iki gemi yerine Almanlardan satın alınmış olduğu bildirilir. 16 Ağustos'ta gemilere Osmanlı bayrağı çekilir ve Alman personele fes giydirilir. Bu arada Osmanlı Donanması Komutanlığı'na bu iki geminin komutanı olan Alman Souchon getirilir. 26 Ekim'de Osmanlı Donanması bir keşif tatbikatı için hazırlanma emri alır. Daha önce benzer talep ve girişimler Sadrazam Said Halim Paşa tarafından engellense de, bu kez donanmanın Karadeniz'e

---

[77] Dr. H.B. Bogosyan, a.g.e., s. 11.

[78] Said Halim Paşa anılarında o süreci şöyle anlatır: "Alman Büyükelçisi tarafsızlığımızı devam ettirmemiz hâlinde Türkiye'deki Alman askeri heyetini geri çekeceğini, zira vatandaşları savaşırken bu heyetin hiçbir şey yapmadan durmasının kendileri için kabul edilemez olduğunu söyledi. Askeri heyetin Türkiye'den ayrılması hâlinde bundan üzüntü duyacağımı ama tarafsızlıktan vazgeçmeyeceğimizi ifade ettim. Birkaç gün sonra, Goeben ve Breslau (Yavuz ve Midilli) meselesi ortaya çıktı" (Ayrıntılı bilgi için bkz. Said Halim Paşa, *Buhranlarımız ve Son Eserleri*, İz Yayınları, İstanbul, 2009).

açılması engellenmez. Yavuz ve Midilli kruvazörleriyle Karadeniz'e açılan Osmanlı Donanması, 29 Ekim 1914 sabahı Karadeniz'deki farklı Rus limanlarını ve bu limanlardaki gemileri bombalar. Hemen akabinde, 2 Kasım'da Rusya, 5 Kasım'da ise İngiltere Osmanlı İmparatorluğu'na savaş açtığını ilan eder. Bu savaş ilanını Enver Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nun da Rusya'ya savaş ilan ettiğini açıklayarak karşılayacaktır. Bundan sonra ise İtilaf devletleri ile karşılıklı savaş ilanları faslı başlayacaktı. Ve böylece, 28 Temmuz 1914'te başlayan ve giderek yayılan savaşa Osmanlı İmparatorluğu da resmen girmiş olur.

Çanakkale Savaşı

Çanakkale Boğazı'na yapılan saldırı ve orada süren savaşın seyri ile Ermeni soykırımının başlama tarihi arasında kimi tarihçilerin kurduğu bağ yabana atılmamalıdır. Önceki bölümde bahsettiğimiz, kıyıların güvenliğini sağlamak için "düşman gemileriyle ve denizaltılarıyla haberleşiyorlar" gerekçesiyle kıyıların Rumlardan arındırılması hamlesini hatırlarsak, Çanakkale Savaşı'nın kaybedilmesi ihtimaline karşı İttihat ve Terakki'nin 1911 Selanik Kongresinde konuşup kararını aldığı ve Anadolu'nun Hıristiyanlardan arındırılarak bir "Türk Yurdu" haline getirilmesi projesinin de hızla uygulamaya sokulmuş olması muhtemeldir. Çanakkale Boğazı'na İtilaf güçlerince ilk saldırı 1915'in Şubat ayında başlar. En güçlü saldırı bir ay sonra Mart'ın 18'inde gerçekleşecek ve Çanakkale cephesinde General Otto Liman Von Sanders komutasındaki Osmanlı güçleri birleşik donanmaya ağır bir zayiat verdireceklerdir. Ama İttihat ve Terakki önderliğindeki Osmanlı rejimi, başkentin Konya ya da Kayseri dahil Anadolu'ya taşınması konusunda kimi tedbirleri de görüşmeye başlarlar. Dolayısıyla Anadolu'nun tamamen Hıristiyanlardan arındırılması planı da yürürlüğe

sokulur. Bütün bir bahar ve yaz ayları boyunca devam eden Çanakkale Savaşı, 1915'in Aralık ayında saldırıların azalması ve İtilaf güçlerinin kuvvetlerini bölgeden tasfiye etmesi ile duracaktır. Paramaz'ın Ermenilere dönük saldırıların başlayacağı öngörüsü de aslında Çanakkale Savaşı ile gerçekleşmiş olur.

Mahkeme başlıyor

Savcılık, iddianamesini 19 Nisan 1915 tarihinde Divan-ı Harbi Örfi Başkanlığına gönderir. İddianamede şöyle denecektir:

> Hükümet üyelerine suikast yapmaya teşebbüs ettikleri iddiasıyla Mülkiye Ceza Kanu'nun 45., 55. ve 58. maddeleri uyarınca cinayetle yargılanmaları, ayrıca Osmanlı Devleti'nin iç güvenliğini ihlal suçunu işleyen bu kişilerin Örfi idare Kanunamesi'nin 4. maddesinde değinildiği şekilde İstanbul Divan-ı Harb-i Örfi'since yargılanmaları kararının alınması talep ve iddia olunur.[79]

Aslında soykırımın fiilen başladığı tarihin 24 Nisan olarak kabul edildiği hatırlanırsa; iddianamenin bu tarihten sadece 5 gün önce mahkemeye gönderilmiş olmasını, bir anlamda Paramaz ve arkadaşlarının yargılanmasını soykırımın işaret fişeği gibi görebilir, yargılamanın ve dolayısıyla kararın da nasıl verileceğinin, en başından belli olduğu sonucuna varabiliriz. Ancak Paramaz bu sonuca çok önceleri varmıştı. Sorgu ve yargılama esnasında da, kendisi dışındakilerin serbest bırakılmasını, esas hesabın kendisiyle görülmesini isteyecektir. İddianamenin mahkemeye gönderilmesine eş zamanlı olarak İttihatçılar tarafından soykırımın düğmesine basılmış; İstanbul'dan sayıları 2 bini geçen Ermeni aydını ve ileri geleni

---

[79] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Genel Kurmay Başkanlığı Arşivi, Ankara, Cilt 3, s. 151-164.

"ölüm yolculuğu" denen sürgüne gönderilmişlerdi. Ermenilerin yoğun yaşadığı illerden de benzer haberler İstanbul'a gelirken, hâlâ Ermenilerin büyük bir bölümü ne tür bir felaketle karşı karşıya bulunduklarını bilmiyorlardı.

10 Mayıs'ta başlayan mahkeme 17 gün sürecek ve 27 Mayıs'ta karar açıklanacaktı. Bu tarih, 24 Nisan'da fiilen başlayan "tehcir"in, yani soykırım uygulamasının "Padişah Fermanı" olarak resmileştiği tarih olacaktı. 17 gün süren mahkeme sırasında Paramaz ve mahkeme heyetinden Hurşit arasında geçen diyaloglar, gerek Paramaz'ın yaptığı savunmanın günümüze kadar geçerliliğini koruyan yanları, gerekse de yapılan adaletsizliğin boyutlarını göstermesi bakımından enteresandır. VII. kongrenin partide yarattığı kriz, mahkeme başkanının sorduğu sorularla mahkeme salonunun içine de taşınacaktır. Köstence Kongresine katılmayan, alınan kararları da tanımayan parti üyeleriyle Paramaz ve arkadaşlarının arasındaki farklı tutumlar ifade ve savunmalarda da kendisini gösterecekti. Bu gerilimden, Osmanlı kanunlarına göre kurulmuş ve faaliyetlerine devam eden bir partinin üyeleri sıfatıyla ifade vererek kurtulmayı düşünüyorlardı. Ama mahkeme heyetinin VII. Kongre kararlarına atıfta bulunarak onları sıkıştıran soruları sık sık karşılarına geliyordu. Yargılamanın sonunda beraat eden İstanbul'da yayımlanan *Gohak* gazetesinin sahibi Hmayak Aramyan'ın ifadeleri, "işbirlikçi" bir tutum sergiliyor, Paramaz ve arkadaşlarını zor durumda bırakıyordu. Üstelik sorguculara edindiği her yeni bilgi işkenceli sorgulamaların yeniden başlamasına da neden oluyordu. Çünkü yargılandıkları davada suikast girişimiyle ilgili mahkemenin elinde herhangi bir somut delil yoktu. Kuşkusuz Arşavir Sahakyan'ın sağlam bir fezleke oluşturacak beyanları mahkeme dosyasının içindeydi. Mahkeme heyeti, davayı VII. Kongre kararlarıyla birlikte "gizli silahlı bir örgüt" durumuna sokmak istiyordu. Hmayak

Aramyan'ın mahkeme esnasında aldığı notlar, 1919 yılında İstanbul'da "Bağımsız Ermenistan" adıyla basılacaktı.[80] Paramaz mahkeme başkanın, "Bağımsız Ermenistan mı kurmak istiyorsunuz?" sorusuna, "Bizim için bir vatan yoktur. Biz sosyal demokratız. Biz sadece Ermenilerin kurtuluşu için çalışmıyoruz, bütün insanlığın kurtuluşu için çalışıyoruz, bizim vatanımız bütün dünyadır" diyecektir. SDHP'nin Ermeni partisi olarak bilinmesini ise kurucularının Ermeni olmasına ve Ermeniler arasında daha kolay örgütlenebilmesine bağlar ve "Ben Diyarbakır'da faaliyet gösterirken, düşüncelerimi Ermeniler arasında olduğu kadar, Kürtler, Türkler, Süryaniler ve Araplar arasında da aynı şevk ve heyecanla yaydım" diye ekler.[81] Paramaz, Arşavir'in sık sık duruşmaya müdahale etmesine de sinirlenir ve "Bu mahkemenin gidişini anlamadım, biz eylem hazırlıkları içinde olduğumuz için mi yargılanıyoruz, yoksa Hınçak partili olduğumuz için mi?" diye bağırır. Mahkeme Başkanı Nafiz ise, Köstence Kongresi kararları ile birlikte artık İçişleri Bakanlığı'nın izni ile kurulmuş bir parti olmaktan çıktıklarını söyler ve "elimizde İçişleri Bakanı Talat'ın imzalı bir fezlekesi var. Erzurum, Van, Şebinkarahisar ve Urfa isyanlarıyla ilgili bilgiler ve kimi fotoğraflar bu fezlekenin içinde" der.*

---

[80] 1919 İstanbul baskısı, kitabın orjinali SDHP Beyrut arşivindedir.

[81] Hmayak Aramyan, *Bağımsız Ermenistan*, Ermenice aslında ilgili bölümlerin çevirisi (çev. Haldun Kalyon), Sancakyan Matbaası, İstanbul, 1919, SDHP Arşivi, Beyrut, s. 19.

* Mahkeme Başkanı Nafiz'in yardımcısı Hurşit, Ermenilere karşı işlenmiş suçlardan dolayı yargılanan Bayburt Kaymakamı Nusret Bey'in Divan-ı Örfi'de yargılandığı ilk mahkemede başkandı. Hurşit, Nusret Beyi berat ettirecekti. Aynı suçlardan ikinci kez Örfi İdare'de yargılanan Nusret Bey, bu kez idam cezası alacak ve cezası Beyazıt meydanında infaz edilecekti.

Duruşmanın son gününde Paramaz'la Mahkeme başkanı Nafiz ve Başkan Yardımcısı Çerkez Binbaşı Hurşit arasında geçen konuşmaların bir kısmını buraya almakta yarar var. Hurşit konuşmasında, teorik olarak her ulusun kendi kaderini tayin etme hakkını savunur. Ama bunu özel bir takım şartlara bağlar ki, bu açıklamadan bu hakkın Ermeniler tarafından kullanılmasının yasak olduğu sonucu çıkar! Hurşit'in konuşması şöyledir:

> Her medeni milletin kendi kaderini tayin etmesi doğal haktır. Ancak şu şartla; ortam ve muhalefet edecek unsurların durumu ve tepkisini göz önünde bulundurarak. Bizim gerçekliğimizde, tarihsel süreçlerimizde görülmüştür ki, birimiz için "vatanseverlik" olarak değerlendirilen duygular, bir diğeri tarafından yıkıcılık ve ihanet olarak görülebilir. Dolayısıyla ortak bir vatanda yaşayan milletlerin münasebetleri, uluslararası kanunlar ve içtimai içtihatlar tarafından belirlenir.[82]

Hurşit konuşmasında, mahkemenin son duruşma gününe geldiklerine dikkat çekerek şöyle devam eder:

> Sizinle geçirdiğimiz şu birkaç günü, pek de rahat olmayan kalbimizle birlikte hatırlayacağız. Bu mahkemede alışılmadık ve tarif edilmesi zor bir durum var. Ne siz ne de biz, birbirimizi tanıyabilmek bilgeliğini gösteremedik. Efendiler, sizin sahip olduğunuz yurtseverliği kesin bir kararlılıkla reddederken duyduğum üzüntüyü tahmin edemezsiniz. Sizler gibi yaşam dolu, sıcakkanlı varlıkların mantıklarını duygularına kurban etmesinden daha kalp kırıcı ne olabilir; yanlış inançlarınız sizleri çıkmaz bir yola soktu... Eğer ortak bir bayrak altında, ortak refah ideali savunulsaydı, sizin gibi maharetli bireyler ne kadar büyük işleri başarırlardı... Bizlerin sahip olamadığı karşılıklı anlayıştan ne kadar da fayda-

[82] H. Aramyan, a.g.e., s. 37.

> lanabilirdik; diğer sonuç ise üzücü ve karanlıktır. Siz burada adaletsizliğe karşı mücadele ettiğiniz düşüncesiyle sıkıntılar yaşadınız ve bizler hayatın kurallarının ağır yükü altında karar vermek durumundayız. Bu mahkeme birbiriyle ters yönde kesişen fikirlerin odağı oldu.[83]

Hurşit'in bu sözlerinden gözle görülür bir şekilde etkilenmiş olan ve söz alıp konuşmaya başladığı sırada Arşavir Sahakyan'ın sözlü sataşması ile karşılaşması üzerine Paramaz: "Bu aptal adamın söyledikleri sinirimi bozuyor. Başka söyleyecek bir şeyi varsa söylesin, yoksa sussun. O bu salonda olduğu müddetçe konuşmayacağım" der. Bunun üzerine duruşmaya ara verilir ve yeni celse başladığında Arşavir artık salonda değildir. Paramaz konuşmasına devam eder:

> Biraz önce Hurşit Bey burada bazı ifadelerde bulundu. Evimden ve ailemden ayrı geçen uzun yıllar sonunda geri dönüp, kızımın beni tanımadığını anladığım zaman dahi etkilenmemiş ve yaşamında hiçbir zaman ağlamamış olan ben, Hurşit Bey'in yaptığı konuşmanın samimiyetinin beni derinden etkilediğini söylemekten utanmıyorum... Ve ben Paramaz, ağladım... Çünkü Hurşit Bey, "Ne kadar güzel işler başarılabilirdi" dediği zaman yaraya parmağını bastı. O kelimelerde ışıldayan gerçekliği bulduğum için ağladım. Biz de aynı soruyu soracak ve ekleyeceğiz: Bu ülkenin refahı için yapmadığımız ne kaldı? Ermenilerin ve Türklerin kardeşliğini sağlamak için ne fedakârlıkları kabul ettik. Ne kadar enerji tükettik ve ne kadar çok kanımızı akıttık. Bu kadar acıya katlanmamızın nedeni güven yoluyla birbirimizi yükseltmek idi. Ve bizim karşılaştığımız nedir? Yalnızca bizim olağanüstü çabalarımızı yok saymakla kalmadınız, aynı zamanda bilinçli olarak bizi imha etmeye çalıştınız. Şunu unuttunuz ki, Ermenilerin imha edilmesi bütün Türkiye'nin yıkımı demektir. Suç ve baskıyı desteklediniz ve her türlü pro-

[83] A.g.e., s. 41.

testo biçimini susturmayı denediniz... Biz Doğuda Batı medeniyetinin tohumlarını yeşertmek istedik, siz ise bundan dehşete kapıldınız ve bizi kırmaya başladınız. Bir gün kendi onurumuzu korumak için kendimizi savunmaya karar verdiğimizde, siz de bizi imha etmeye karar verdiniz... Kesip budanan Mithatçı anayasanın bize tanıdığı hakları kullanmayı denediğimizde, bizi yasaların sağladığı korumanın dışında bıraktınız. Hınçak Partisi, 1908 Meşrutiyet ilanı akabinde kabul edilen anayasa temelinde, toplumsal yararlılığı, amacı ve programı devletin İçişleri Bakanlığı tarafından kabul ve onay görmüş, resmi kaydı yapılmış bir partidir. Öyle ki bu durumda bir suçlu varsa eğer, bu İçişleri Bakanlığı'dır.[84]

Bu sözlere karşılık olarak Mahkeme Başkan Yardımcısı Hurşit: "Türkiye'yi parçalayıp, yok etmek niyetiyle bağımsız bir Ermenistan kurma amacına hizmet ettiğiniz doğru mudur?" diye sorar. Mahkeme heyetini Talat Paşa tarafından idare edilmekle de itham eden, İttihat ve Terakki rejiminin yanında duran kimi Ermeni yazarları da ağır bir dille suçlayan Paramaz sözlerini şöyle bitirir:

Siz ülkemizi bundan altı yüz yıl önce bizden koparmaya çalışıp, işgal ettiniz. Halkımızı sürekli olarak katliamlar yoluyla imha etmeye çalıştınız ve şimdi de tüm Osmanlı vatanını bir Türkiye'ye dönüştürme çabası içerisindesiniz. Ancak siz bunu yaparken suçlu görülmüyorsunuz da, aynı şeyi yapmaya kalkışıp, tarihsel hakkımızı yeniden elde etme amacı için çabaladığımız için biz mi suç işlemiş sayılıyoruz yani!

Cezaevinde her gün okuduğumuz, Türkçe yayımlanan Sabah gazetesinde kendisinin Ermeni olduğunu iddia eden kimi yazarlar, Müslüman cihadını göklere çıkartmaktadır. Sizin kara cahil hocalarınızın yanında yer alan, bu bizim "sa-

[84] A.g.e.

rıklılarımızın", günahsız Ermenilerin ocağını söndürmeyi hedef alan faaliyetinden "vatansevercesine" yararlanıyorsunuz. Aynı şekilde Arşevir Sahakyan da bir Ermenidir. Tıpkı size hizmet veren pek çok Ermeni Paşa ve Beyler gibi. Bütün bunlar gece gündüz size hizmet etmektedirler.

Beyler, insanları onların yaptıkları işle, gelenekleriyle, fikirlerinin bütünlüğü içinde yargılayın. Ben bu ülkeden ayrılmak isteyen biri değilim. Tam tersine, bana ilham veren fikirlerle yüzleşmeyi reddederek kendisini benden ayıran bu ülkedir.[85]

Mahkeme kararını açıklıyor

27 Mayıs 1915 günü Örf-i İdare Mahkeme heyeti, 6 imzayla 22 kişi hakkında idam kararı verdiğini açıklayacaktır. Sabah Gülyan ve Verastad firari durumda oldukları için dosyaları ayrılacak, verilen karar Padişahın onayına sunulacaktır. Mahkeme kararı şöyledir:

Gereği düşünüldü: İddianamede suçlanma sebepleri ayrıntılı açıklanan, firari Sabah Gülyan ve Verastad ile tutuklu Karamaz (Paramaz), Agop Hazaryan, Kapril Keşişyan, Simbat Vartan, Rupen Karabetyan, Doktor Benene, Armenak, Abraham, Aram Açıkbaşyan, Hrant, Karakin, Bogos, Agop Basmacıyan, Thomas, Yermiya, Mıgırdiç Yeretsyan, Kegam, Öğretmen Panover Yervant, Ohannes Yergazaryan, Karnik adlı kişilerin eylemleri Mülkiye Ceza Kanununun 54. maddesinin ekine uygun hallerden görülmüş olduğundan, ilgili madde gereğince firariler hakkında gıyaben ve hazır bulunanlar haklarında da vicahen hepsinin idamlarına oybirliğiyle karar verildi.[86]

---

[85] A.g.e.

[86] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Genel Kurmay Başkanlığı Arşivi, Ankara Cilt 4, s. 56-65

Kararın Padişahtan geri dönmesi söz konusu bile değildir. İttihatçılar tarafından Abdülhamid'in yerine tahta çıkartılan Sultan Reşat, onay mercii gibidir. Tuğralı "padişah onayı", Harbiye Nazırı olan Enver Paşa'ya vakit kaybedilmeden gönderilecektir. Padişah yazısında yargılama sonucunda eylemleri ve suçları kanıtlanan adı geçenlerin idam ettirilmesini istemekte ve "emrim tamamdır" demektedir. Belli ki mahkeme kararı, Abdülmecit oğlu Mehmet Han'ın önüne konmuş ve imzası istenmiştir. Padişah yazısı şöyle devam eder: "Sen övünç kaynağımız, saygıdeğer komutan, büyüklüğü ve yüceliği ebedi olan Harbiye Nazırımız Enver Paşa. Emrim gereği yukarıda adı geçen şahısları idam ettiresin. (5 Haziran 1915)"

Padişah onayı, 5 gün sonra Sadrazam Mehmet Sait ve Başkomutan Vekili Harbiye Nazırı Enver imzalı bir üst yazıyla,[87] Merkez Komutanlığı'na emrin yerine getirilmesi talebiyle gönderilecektir. Paramaz ve arkadaşları artık her an idam edilebilirlerdi.[88]

15 Haziran gecesi

Kumkapı Papazlarından D. Kalusd Bogosyan'ın 14 Haziran Pazar akşamı saat 21.30 sıralarında evinin kapısı hızla ve sertçe çalınır. Ailecek akşam yemeğini henüz bitirmişlerdir. Alt kattaki kapıyı papazın büyük oğlu Kirkor açar. Tekrar yukarıya geri gelir ve babasına bir polisin kendisini görmek istediğini söyler. Bogosyan aşağıya indiğinde kapıda bekleyen sivil polisten, kendisinin karakoldan acele olarak çağrıldığı haberini alacaktır. Papaz Bogosyan, mahalle gençlerinin askerlik işlerine kefildir ve o sıralar bu konuyla ilgili sık sık bilgisine başvu-

---

[87] Müdürlük numarası: 1/131 Bakanlık evrak numarası: 1496.

[88] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*.

rulmaktadır. Ama daha önce bu kadar geç bir saatte çağrılmadığı için, tedirginlik de duyar. Çünkü bir ayı geçkindir içlerinde Bogosyan'ın da tanıdığı yüzlerce Ermeni gece yarısı evlerinden alınıp, Ankara Ayaş'a sürgüne gönderilmiştir. Kapıya gelen polis, Papazın tedirginliğini anlar ve merak edilecek bir şey olmadığını, dini bir nedenle karakola çağrıldığını söyler. Ama bu açıklama Papaz Bogosyan'ı daha da tedirgin edecektir. Merkeze gittiklerinde adının sonradan Kel Osman olduğunu öğreneceği bir polis şefi, izzet ikramla Bogosyan'ı karşılar.* Kel Osman, Bogosyan'a tedirginlik duymaması gerektiğini, çağırılma nedenini şöyle açıklar:

> Sizinkilerden birkaçı büyük bir yanlışlık yaparak, bağımsız bir Ermenistan kurmak istemişler, onun için bu kişiler tevkif edilip divanı harbe verildiler ve idama mahkûm oldular. İdamları yarın sabah gerçekleşecektir. Sizi çağırmamızın sebebi de bu mahkûmlara dini vecibelerini yerine getirip son dualarını yaptırmanız için.

Sonrada Bogosyan'a dönerek aynı alaylı gülümsemeyle:

> Papaz efendi yüz yüze görüştüğünüzde onlara de ki; bu dünyada rahat durmayanların ölüm şekli böyle olur. Ola ki öteki dünyada da bu tip ihtilallere kalkışırlar, çünkü oradaki cezalar çok daha serttir.

Papaz Bogosyan ilerleyen saatlerde Beyazıt'ta bulunan Divanı Harbe götürülür. Bogosyan'ın ayakları vücudunu taşımakta zorlanıyordur. Adeta sarhoş gibi yürür, hiçbir şey dü-

---

* Kel Osman, Pera Emniyet Amiridir. Daha üç hafta önce 21 Mayıs'ta Milletvekili Zohrab Efendi'yi gece evinden alarak Erzurum mebusu Vartkes Hovhannes Serengülyan'la birlikte Diyarbakır'da Divan-ı Harp önüne çıkarılmak üzere trene bindirecekti. Önce Konya'ya, ardından Adana ve Halep'e gönderilen Zohrap, tekrar geri getirilirken Urfa'da Teşkilat-ı mahsusa üyesi Çerkez Ahmet tarafından öldürülür.

şünemeyecek durumdadır. Bu güne değin hiçbir idama tanıklık etmemiştir. Birazdan kendi halkından insanların infaz edileceği fikri onu boğar, kendini orada düşüp ölecek gibi hisseder. Divan-ı Harbin bulunduğu yere gelirler. Bogosyan anılarında yaşadıklarını şöyle anlatacaktır:

> O darağaçlarını gördüğüm zaman çok şaşırmış ve bitap düşmüştüm. Az sonra onları asacaklardı o darağaçlarında. Adeta kan beynime sıçramış, bütün vücudum soğuk soğuk terler dökmeye başlamıştı, gücümse tükenmek üzereydi, oracıkta yığılacak gibiydim. Yanımdakiler benim durumumu fark ederek, düşmemem için beni tuttular. Divanı harbin bulunduğu yerden içeri girdiğimde, beni bir odaya aldılar, orada bir subay, bir de askeri doktor duruyordu. Kapının yanında da iki çingene oturmuş az sonra gerçekleşecek idamın iplerini hazırlıyorlardı, subaylar içeri dışarı gidip gelirken çingenelerle şakalaşıyorlardı. Sıradan, herhangi bir şey yapıyor gibiydiler.
>
> Ben orada bir saatten fazla bekletildim. Sabaha karşı tahmini 3:30'da görevliler gidip gelmeye başladılar, kapılar açılıp kapanmaya, bulunduğum yer hareketlenmeye başladı. Aydınlığın sütunları ve sundurmaların arasına yuva yapmış kumrular da, artık uyanmış "ğuu ğuu ğuu" sesleri ile sanki ağlayıp sızlıyorlardı. O masum kumruların bu bağırışları beni daha da çok duygulandırdı ve ağlayarak olacakları beklemeye başladım.
>
> Odaya 10 kişi getirildiler, içlerinde tanıdığım Dr. Benne de bulunuyordu, onları ayakta beklettiler. Divanı Harbin Merkez Komutanı, arkasından müdürler ve yardımcıları, polis müdürü Bedri denen o canavar, komiserler, yardımcıları, sivil polisler içeri girdiler. Onlardan sonra da genç bir subay içeri girdi, elinde bir tomar evrak ve mahkûmlara dönerek şöyle dedi: "Divan-ı Harb-i sizleri ölüme mahkûm etti, Sultanın da onaylamasıyla idamınız az sonra gerçekleşecektir.

Bu din görevlisi papaz da sizlerin son duanızı yapmanıza yardım edecektir." Subayın konuşmasından sonra, şu an adını hatırlayamadığım içlerinden bir tanesi bana doğru gelerek hıçkırarak ağlamaya başladı. Görevliler onu kaldırmak istediklerinde, diğerleri onlara izin vermeyip arkadaşlarını cesaretlendirip kendileri ayağa kaldırdılar. Bana da dini görevimi yapmam için işaret ettiler. Su istedim, bir şişe su ve bardak getirdiler, suyu takdis ettim herkese içirdim. Dua işlemi bitince, subayın biri beni alıp başka bir odaya götürdü, ben zannettim ki hapsedilenler bu kadar, fakat gördüm ki öteki odada da 10 kişi daha var. İçeri girdiğimde ilk gözüme ilişen, eski günlerden çok iyi tanıdığım Aram Açıkbaşyan'nın da aralarında olmasıydı. Gözlerime inanamıyordum, şaşırmış kalmıştım. Açıkbaşyan, "Bizi kesinlikle tek tek gömme, hepimizi de aynı çukura göm" dedi. Ben söylediklerini çok zor işitiyordum bitkin ve bitap düşmüş manen ve ruhen yıkılmıştım. Onlar değil sanki ben darağacına çıkacaktım. Artık bütün duaları bitirmiştim, vasiyetlerini yazmaları için herkesin eline birer kâğıt kalem verdiler, sonra da ölüm yolunda giyecekleri beyaz gömlekleri dağıttılar. O esnada mahkûmlardan biri subayın birine dönerek bağırdı, "Nasıl ki beni ölüme mahkûm ettin bu elbiseyi de bana sen giydir ve kollarımı sen bağla", bu sözlerden sonra subay irkilerek geri geri giderken, mahkûm; "Neden irkildin?" dedi. Bunun üzerine subay titreyerek yaklaştı, gömleğini giydirdi ve ellerini bağladı. O ana kadar sessizliğini koruyan Şebinkarahisarlı Karnig, bağırmaya başladı: "Ey katiller! Eğer istediğiniz 30 lira rüşveti ödeseydim beni serbest bırakacaktınız değil mi?" sonra cebinden çıkan hesap defteri, tarak, bazı kâğıtlar, altın saat ve zinciri bana teslim etti. Yeremya Manukyan da altın kaplama bir dolma kalem çıkartarak bana verdi ve karısına hatıra olarak vermemi söyledi. Beyaz gömleklerin hepsi giydirilip eller bağlandığında dışarı çıkartılmaları için emir geldi. O esnada bir subay bana verilen emanetleri elimden alarak, "Onları ailelerine biz veririz" dedi.

20'leri darağaçlarının önüne götürüp durdurdular, içlerinden birkaçı metanetini yitirmiş gibiydi, fakat genel olarak çoğunluğu cesur ve korkusuzca ölümü karşılamaya hazır olduklarını belli edecek şekilde davranıyorlardı. Sonradan hepsinin ismini ezberleyip beynime kazıdığım bu insanların hiçbirinin ağzından şikâyet ve yakınma duyulmuyordu. O esnada merkez komutanı katlanmış büyük bir kâğıtla çıkageldi. Kâğıdı öpüp yardımcısına teslim etti, o da aynı şekilde öperek hâkime teslim etti. Kâğıt, Sultanın idamları onaylayan belgesiydi. Hâkim, Sultandan gelen bu ölüm emrini okumaya başladı, kâğıtta işledikleri suçlar, mahkemenin verdiği kararlar yazıyordu. Kararı okuyan hâkim ne zamanki Sultanın, "Sen övünç kaynağımız, saygıdeğer komutan, büyüklüğü ve yüceliği ebedi olan Harbiye Nazırımız Enver Paşa. Emrim gereği yukarıda adı geçen şahısları idam ettiresin" bölümünü okuyunca, 20'lerin hepsi bir ağızdan ama gür bir sesle "Yaşasın Özgürlük, Yaşasın Ermenistan" diye bağırmaya başladılar. Ölüm emrinin okunmasından sonra Paramaz arkadaşlarına dönerek onlara "Yoldaşlar, başımız dik gideceğiz, yiğitçe" diye seslendi. Ona mani olmak istediler ama susturamadılar. O "Bize yakışan şekilde, başımız dik gideceğiz" diye bağırmaya devam etti. O sırada Dr. Benne de bağırmaya başladı: "Biz yirmileri asabilirsiniz ama bilin ki arkamızdan yirmi binler bizleri takip edecek."

En önce Paramaz'ı götürdüler ve sehpaya çıkardılar. Beni de onların bulunduğu yerden alarak dua ettiğimiz odaya götürdüler. Odanın penceresinden insanüstü bir gayretle takip ettim o hüzünlü manzarayı. Paramaz idam sehpasına emin ve sert adımlarla çıktı. Daha ilmiği boğazına geçirmeden bağırmaya başladı: "Siz sadece bizim vücudumuzu yok edebilirsiniz, fakat inandığımız fikirleri asla. Yarın Ermenilik özgür ve sosyalist Ermenistan'ı selamlayacaktır. Yaşasın sosyalizm" İlmik boğazındayken daha bir gür sesle bağırdı, "Yaşasın Sosyalizm, Yaşasın Ermenistan"

Paramaz'ın bu tutumu infaz heyetini rahatsız etmiş olmalıydı. "Çabuk olun" diye bir komut geldi. Arka arkaya götürüp asıyorlardı 20'leri. Bazıları Paramaz'ın sözlerini tekrarlıyor, bir kısmının sözleri boğaza geçirilen urgan yüzünden tamamlanamıyordu. Birden bir şarkı sesi duyuldu. Sonradan isminin işçi Yervant olduğunu öğrendiğim genç adam, ölümü küçümseyerek şarkı ile karşılıyordu. "Her yerde ölüm birdir, insan bir kere ölür, Fakat ne mutlu milleti için, özgürlüğe kurban edilenlere." Şarkının son satırları ölüm hırıltılarına karıştı.

Bu hüzünlü manzara artık son bulmuştu, hepsinin boynuna işledikleri suç yazılı birer tahta levha astılar, fotoğrafçı da resimlerini çekti, bu resimden sonra askeri doktor muayenesini yaptıktan sonra, asılanların elleri çözülerek tekrar resmedildi. Biraz sonra idam edilen 20'lerin cenazeleri askeri bir araca yüklenerek, Şehzadebaşı üzerinden Edirnekapı'ya doğru yola çıkartıldı. Beni de Beyazıt Polis Merkezi'ne götürdüler. Orada bir evrak imzalatıp, birkaç saat alıkoyduktan sonra serbest bıraktılar.

Ben karakoldan çıktıktan sonra, gördüklerimden ürkmüş vaziyette adeta insanlıktan çıkmış biri olarak, uykusuz ve yarı akıllı olarak eve vardığımda yarı ölü gibiydim. Bana sorulan soruları cevaplayamadan sinirli bir şekilde hıçkıra hıçkıra ağlamaya başladım. Biraz sakinleştikten sonra, başımdan geçenleri anlatmaya başladım, sonra doğru Meryem Ana Kilisesine gittim. Çünkü orada da yönetim kurulundan birkaç arkadaş ve papaz kardeşlerim merakla beni bekliyorlardı. Olayı onlara da anlattım. Hepsi de çok üzgün bir şekilde beni dinlediler, içlerinden bir kaçı da anlattıklarımı not aldı. Patrik Zaven olanları duymuş ve beni huzuruna çağırıyordu, gittim, olayları bütün detayları ile tekrar anlattım, üzgün ve ağlayarak beni dinledi, belli ki onun da yüreği kan ağlıyordu. Fakat benim için ıstırap bitmiş değildi. Henüz kiliseye yeni dönmüştüm ki, bana karakoldan haber geldi. Be-

ni tekrar çağırıyorlardı, tekrar karakola gittim. Kimi evraklar için beni birkaç saatlik uğraştan sonra bıraktılar. Rica ettim bana izin verin gidip gömme işlemleri için hazırlık yapayım diye. Bedri Bey yüzüme haykırdı, "Bunlara hiçbir şey gerekmez, bunlar millet hainidir" diye.

Edirnekapı Ermeni Mezarlığı'nın duvarlarının dış tarafında Açıkbaş'ın vasiyetine uyarak basit bir çukurda, kardeşlik uykusuyla yatıyorlar ve onların mezar taşları yok, çiçekleri yok, çünkü onlar çiçekli bir yoldan yürümediler, bilakis onlar dikenli yolları tercih ettiler, onların zaten çiçeğe ihtiyaçları yoktu.[89]

Tutanak

Padişah emriyle idam hükümleri yerine getirilen şahıslara ait tutanaktır.

Bağımsız ve özerk bir Ermenistan Devleti kurmak için suikastlar düzenlemek ve yabancı devletleri Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtarak Osmanlı Devleti'nin bir kısmının devlet yönetiminden çıkarılmasına teşebbüs etmek ve bu maksatla çeşitli ülkelerde gizli ve açık kongreler düzenleyerek basın yayın yoluyla kışkırtmak suçlarıyla sanık olanların haklarında, İstanbul Divan-ı Harbi Örfisinden verilen karar üzerine, 9 Haziran 1915 tarihinde idamlarına dair ferman çıkmış olduğundan. Haziran'ın 15. gecesi saat 03.30 sıralarında dini kurallar gereğince çağırılan Papaz Kalost (Boğosyan) Efendi aracılığıyla dini telkin yapılmış, vasiyet mektupları yazılmış ve sağlık kontrolünden geçirilerek idam alanına sevk edilmişlerdir. Savcı yardımcısı tarafından padişah fermanı yüzlerine okunmuş ve son defa Papaz Efendi tarafından dini telkinde bulunulduktan sonra padişah hükmüne uygun bir

---

[89] Yervant Çopuryan, *20 İdam Edilenler* (çev. Ramanos Çezveciyan), Derleyen: G. Bolis, The University of Michigan Arşivi, İstanbul, 1921, s. 15-20.

şekilde idamları gerçekleştirilmiş ve vefat ettikleri sağlık muayeneleri sonucunda anlaşılmıştır. Din adamları ve subaylar tarafından kontrol edildiklerine dair bu tutanak hazırlanarak imza altına alınmıştır.

15 Haziran 1915

Merkez Doktoru Divan-ı Harbi Örfi

Kıdemli Yüzbaşı Savcı Yardımcısı[90]

Soykırımın işaret fişeği: "20'ler Davası"

Tutuklamaların başladığı sırada bu davanın sonucunda 22 idam kararı çıkacağı söylense buna kimse inanmazdı. Ama aradan geçen bir yıl içinde siyasi hava tümüyle değişmiş, devamında gelecek kötülüklerin habercisi olan 20'lerin davasının başlamasına ve hızla sonuçlanmasına yol açmıştı.

Paramaz ve arkadaşlarının idam edilmesinden, diğer ülke sosyalistleri de haberdar olacak ve değişik yıllarda 20'ler için anma toplantıları yapılacaktı. 1917 devrimi sonrası, Lenin'in doğduğu yer olan Simbirsk'in, (Ulyanovsk) karşı devrimci Beyaz Ordu'dan, Kızıl Ordu eliyle temizlenmesinin ardından yapılan törene katılan Lenin, yirmi Ermeni devrimcinin hatırasına da değinecek ve şu sözlerle Paramaz ve on dokuz yoldaşının anısına topluluğu beş dakikalık saygı duruşuna davet edecekti:

Daha dün 15 Haziran 1915'te kardeşim, yoldaşım Paramaz, on dokuz sosyalist aydın yoldaşıyla birlikte Osmanlı'nın başkenti İstanbul'un Sultan Beyazıt meydanında darağacına çıkarıldı. Heyhat! Sevgili Paramaz şimdi aramızda değil ama onun fikir yoldaşı, Kızıl Ordunun bugünkü kumandanı

---

[90] *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Genel Kurmay Başkanlığı Arşivi, Ankara, Cilt 4, s. 56-65.

Hayg Bıjışkyants ve Samara kentinin belediye reisi yoldaş Kay bizimle.

D. Simonyan, "Eğer bir kör o sırada sokaktan içeri girecek olsa, orada yüzlerce insan bulunduğunu asla anlayamazdı" diyerek saygı duruşundaki sessizliği anlatır.[91]

[91] D. Simonyan, *Tanıklıklar*, Ararad, Beyrut, 1985, s. 9.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

1915 SOYKIRIMI

Ölümün adı: Der Zor

Paramaz'ın Ermeni Patriği Zaven der Yeghiayan'a gönderdiği "Acele edin öz savunmayı takviye edin. Katliam Ermenilerin kapısında" notunu yazdığı tarihte aslında düğmeye çoktan basılmış ve yüz binlerce Ermeni kök saldığı topraklardan koparılarak ölüm yolculuğuna çıkartılmıştı. Bulundukları hemen her yerden, mallarına, mülklerine el konularak, kafileler halinde Antep, Urfa ve Mardin üzerinden yaşanması neredeyse imkânsız bir çöle sürülenlerin yolculuğunun adı "Der Zor" olacaktı.

Anadolu'nun Hıristiyanlardan arındırılması ve tamamen bir "Türk Yurdu" haline getirilmesi için planlanan soykırım hareketi, iddia edildiği gibi sadece "zorunlu bir göç" olmadı. Anadolu'yu baştan sona kat edip, Der Zor'a ulaşmanın mümkün olamayacağını bu kararı alanlar da biliyorlardı. Henüz göç kervanları kurulurken, bu kervanların nerelerde, nasıl yok edileceğinin planları yapılmış, hem Dâhiliye Nazırı Talat, hem de Teşkilat-ı Mahsusa vasıtasıyla gönderilen şifreli telgraflarla soykırım planı uygulamaya konmuştu.

Bir milyona yakın Ermeninin gaddarlık derecesinde yöntemlerle katledilmiş olmasının üstünün örtülmesi ve resmi

Türk tarih anlatıcılarının gerçekleri eğip büküp, manipülasyon ve dezenformasyonlarla olan biteni neredeyse tam tersine çevirip, sorunu "Ermenilerin Türk ve Müslümanları katletmesi" haline getirmeleri ise ayrıca incelemeye değer bir konudur.

Görmezden gelinen, yok sayılan soykırım

Resmi Türk tarih anlatıcıları; Osmanlı İmparatorluğu'nun "büyük güçler" tarafından bölünüp parçalara ayrılma planlarının yapıldığı, vatan topraklarının ağır saldırı altında olduğu koşullarda, Ermenilerin dış düşmanla anlaşarak ihanet içinde girdikleri için Anadolu topraklarından sürüldüğünü yazarlar. Bunun savaş koşullarında vatan savunması için elzem olduğunu, hastalık, kaza ve kimi münferit saldırılar nedeniyle de bazı toplu ölümler olmuş olabileceğini, esasında Ermenilerin dış düşmanla birleşerek Müslüman ve Türk halkına saldırdığını, katliamlar gerçekleştirdiklerini anlatırlar. Ancak sürgün kararını savaşın yaşandığı bölgelerin güvenliğinin sağlanmasıyla açıklamaya çalışanlar, 1915 yılında savaş bölgesiyle alakalı olmayan Bursa, Ankara, Eskişehir, Konya, Çorum, Tokat gibi vilayetlerdeki Ermenilerin sürülüp yok edilmelerini bu gerekçenin içine sığdıramazlar. Üstelik bu bölgelerde yaşayan Ermenilerin "ayaklanma" geçmişleri de bulunmamaktaydı.

Öncelikle günümüzde soykırım tezinin hangi unsurlar üzerine temellendirildiğini saptamakta fayda var. Dadrian bunu dört temel unsur üzerinden yapar:

1) Fail ve kurban arasında belli bir tarihçesi olan ve uzun süre çözümü konusunda ayak direnilen bir sorunun varlığı,

2) Fail ile kurban arasında, güç ilişkisinde birincinin lehine ezici bir fark doğuran önemli bir eşitsizlik durumu,

3) Fırsat faktörü: En usta suçlular bile uygun bir fırsat ortaya çıkıncaya kadar kendilerini nasıl kollamaları gerektiğini bil-

mek zorundadırlar. Bu, nihai başarı için en başta gelen koşuldur, hatta önkoşuldur. Eylemi başarıya götüren formül, en az riskle en büyük faydayı sağlamak olarak ifade edilebilir formüldür. 20. Yüzyılda yaşanan Ermeni ve Yahudi soykırımlarının açıkça kanıtladığı gibi savaşlar, özellikle de küresel savaşlar, bu tür başarı fırsatları sunarlar.

4) Bitmek bilmeyen çatışmalara radikal bir çözüm bulma arzusu: Bu arzu hedef alınan kurban grubunun, soykırım eylemi ile tamamen yok edilmesiyle nihai tepe noktasına ulaşır.[1]

Tersyüz edilen gerçekler

Resmi ideolojiyi doğrulamak gayretindeki Türk tarih araştırmacılarından geriye; yalan, sahtekârlık, masa başında üretilmiş ve tahrif edilmiş bilgilerin kalması da normaldir. Bu konuda resmi tezlerin dışında söz söyleyenlerin, kitap yazanların aldıkları onlarca yıllık cezalar, hafızalardaki tazeliğini koruyor. Bu devlet destekli "bilimsel" araştırmacılar cezalandırılmak istenen araştırmacılarla bırakın dayanışma içine girmeyi, muhtemelen ceza almaları için "bilirkişi" rolünü bile üstlenmiştir. Yıllardır kurnazca anlatılan bu yalanların kitleler üzerinde yarattığı şovenizm ve Türk Ceza Yasalarının tehditkâr maddelerinin araştırmacıların tepesinde Demokles'in kılıcı gibi sallanıyor olması, bu resmi tarih anlatıcılarına en büyük desteği sundu, sunuyor.

Tersyüz edilerek anlatılan olayların gerçek kabul ettirilmesi ve bir yalanın peşinden gidilmesi, Türk toplumu üzerinde bir tür kişilik bölünmesi yaratırken; soykırım, Ermeni toplumu-

[1] Vahakn N. Dadrian ve Taner Akçam, "Tehcir ve Taktil", *Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları, İttihat ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922*, İstanbul, Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2010, s. 3.

nun belleğinde daha dün yaşanmış gibi tüm canlılığıyla yerini koruyor.

Soykırıma ait pek çok belge yakılmış, tahrif edilmiş ya da gizlenmiş olsa bile bu konuda kanaat oluşturacak kadar belge ve bilgi hâlâ araştırmacıların elindedir. Üstelik henüz araştırmacılara açılmamış Osmanlı arşivlerinin ve incelenmemiş binlerce belgenin olduğu da biliniyor. Toplu katliama, topluca katılmış olmanın suçundan ise kurbanları "kötüleyerek" onların da bunu "hak ettiğini" söyleyerek, ya da inkâr ederek kurtulmak, bir kuşağın çocukluğunda bu katliam hikâyelerini dinlediği ataları için belki olanaklıydı ama içinde bulunduğumuz çağ dönüşümünde şimdi yaşayan kuşaklar ve gelecek kuşaklar için bunun pek de mümkün olamayacağı kabul edilmelidir. Yüz binlerce insanın vahşice öldürülmüş olmasının üzerinden yüz yıl geçmesine rağmen, aydın, entelektüel ve hatta solcuların soykırım demekten uzak bir noktada oluşu, devletin kuruluş ideolojisiyle gözlerinin bağlanmış olmasında aranmalıdır. Halbuki 1918 Divan-ı Harb-i Örfi mahkemelerinde Ermenilere yapılan insanlık dışı uygulamalar, bunlara tanık olanların söyledikleri, dolaylı kabullenişler, bütün çıplaklığıyla ortada duruyor.

> Son yıllarda kısmen açılan ve bin bir zorlukla araştırmacıların incelemelerine sunulan arşiv belgeleri bile olan biten hakkında bize fikir vermeye yetebilir. 1918-1920 Mütareke döneminde başlayan bir dizi Divan-ı Harb-i Örfi yargılamaları sırasında ilk elden kanıtlar bulunmuştu. İsteksizce ve tevil yoluyla ikrarla soykırıma dair bir şemanın çıkması da sağlanmıştı. Daha sonraları, çoğunluğu eski askeri komutan ve sivil memur olanlar ise bilgilerini anılar vasıtasıyla paylaşarak kimi tarihi gerçeklerin ortaya çıkmasına imkân verdiler.[2]

[2] V.N. Dadrian, a.g.e., 2005, s. 20.

Soykırım, Ermeni kaynaklarında başından beri en ince ayrıntısına kadar yazılı halde bulunuyordu. Bu konuyu öncelikle araştıracak olanlar ise Enternasyonalist bir perspektife sahip sosyalist aydınlar olabilirdi ama bu konuda geç kalındığı ortada. Soykırıma uğramış, bir biçimiyle hayatta kalmış Ermenilerin uzun yıllardır biriktirdiği bir yazılı tarihten, buna maruz kalanların başına gelenleri not ettiği, anılarını yazdığı yüzlerce kitaptan bahsedebiliriz. Çünkü soykırım başladığında Osmanlı devletinin her kademesinde görev yapan binlerce Ermeni, hâlâ görevlerinin başında bulunuyordu. Bir kısmı olan biteni anlamıyor ya da anlamak, belki de inanmak istemiyordu. Kimisi telgraf memuru, kimisi ordu içinde subay kadrosunda, kimisi demiryolu inşaatında mühendis ya da mimardı ve henüz sıra onlara gelmemişti. Ama her şeyi not ediyorlar, tanık oldukları her şeyi yazıyorlardı. Ermeniler belli ki yazmaya, not tutmaya meraklıydılar.*

Avrupa arşivlerinde Ermeni Soykırımı

Kemalist rejim, Anadolu'nun Rum ve Ermeniler arasında pay edilmesine karşı bir ajitasyonla mücadele başlatmış ve sonunda bu mücadeleyi kazanmış ve kuruluşunu gerçekleştirmişti. Dolayısıyla rejimin şekillendirdiği zihniyet, zaten Ermeni orijinli tarih söylemi ile ilgilenmeyecek ve bunu bir yalan olarak değerlendirecekti. Bu perspektiften uzaklaşılması ise ciddi bir zihniyet değişimini zorunlu kılıyordu. Aslında sadece Ermeni kaynakları değil, neredeyse Avrupa'daki tüm ülkelerinin arşivleri, Ermeni soykırımına ait belgelerle tıka basa doluydu. Türkiye'nin kendi arşivlerini yok etmesi ya da yeni yeni açtığı arşivleri süzgeçten geçirerek araştırmacılara sunması, sorunu or-

* Erivan'daki El Yazmaları Müzesi'nde, tarihleri 1450'li yıllardan başlayan yüzlerce el yazması kitap bulunabilir.

tadan kaldırmıyor; sadece kafasını kuma gömmüş devekuşu politikasını sürdürmesi anlamına geliyordu.

Bu arada, arşivleri yok edeceğim diyerek ele güne rezil olunmasının hikâyesi de enteresandır. 1931 yılı, Osmanlı Arşivlerinin tarihinde bir dönüm noktasıdır. Mustafa Kemal hükümeti, arşivin önemli bir kısmını, kâğıt değeri üzerinden Bulgaristan'a satmaya karar vermiştir. Bu davranışın altında yatan düşünce, Osmanlı tarihinin dört yüzyılını insanlığın hafızasından silmekti. Taşıdıkları önemin Türklerden daha fazla farkında olan Vatikan bu belgeleri, o gün için oldukça yüksek bir fiyata Bulgaristan'dan satın almıştır. Bu satış haberi duyulur duyulmaz, "aydınlar" skandalın farkına varmış; gidenler için bir şey yapamasalar bile kalan belgeleri korumaya ani bir ilgi duymaya başlamışlardır.[3] Ama bu durum bile arşivlerin yok edilmesi sürecini bitirememiştir. 1. Dünya Savaşı yıllarında Rus işgali sırasında el konulmasın diye Samsun'a gönderilen ve işgal sonrası Trabzon'a iade edilen 500 yıllık Trabzon Vilayet arşivi, 1982 yılında "yanlışlıkla" denize dökülmüş, Konya'daki arşiv, 1987 yılında bilimsel bir ayıklanmaya tabi tutulmadan Konya Vilayet arşivinden çıkartılarak 76 kamyonla SEKA'ya gönderilmişti. Enteresan olan konu ise, imha edilen arşivlerin içerisinde ne olduğuna dair kayıtların da tutulmamış olmasıdır.[4]

Soykırıma giden süreç

Ermeni sürgünü ve soykırımının başladığı tarih ile bu sürgüne karar verilen tarih her zaman tartışma konusu olmuştur. Bu kararın nasıl ve hangi tarihte alındığını, Çanakkale Savaşı'nın bu kararın uygulanmasında nasıl bir eşik teşkil ettiğini ince-

[3] V.N. Dadrian, a.g.e., 2005, s. 90.

[4] T. Akçam, a.g.e., 2010, s. 33.

lenmiştik.* Fuat Dündar da benzer bir biçimde, Çanakkale Savaşı'nın bombardımanlarının işitildiği İstanbul'da halk gibi İttihatçı iktidarın da imparatorluğun sonunun yaklaştığına inanmaya ve hatta İttihatçılar İstanbul'u bir gerilla savaşına hazırlamaya başladığını, bunun için tüm yabancı ülke vatandaşlarını rehin almayı ve gayri Müslim Osmanlı vatandaşlarını Anadolu'ya sürmeyi ve hatta şehri tamamen ateşe vermeyi dahi düşündüklerini belirtirken, aynı zamanda Çanakkale'deki kitlesel kayıpların şehrin Müslüman halkı ve İttihatçılar üzerindeki psikolojik etkisinin büyüklüğüne de dikkat çeker.[5]

Aynı tarihlerde 3. Ordu Kumandanı Mahmut Kâmil Paşa'nın, Ermenilere ne yapılması gerektiğine ilişkin merkeze çektiği telgraf enteresandır. Kâmil Paşa'nın aklına gelen, İttihat ve Terakki önderlerinin uzun süredir akıllarında olanın daha insaflısıdır aslında:

> Yukarıdaki arz edilen illerdeki Ermenilerin, Halep ve Musul bölgesine sevk edilerek iskân edilmesine ve valilere bu konuda ordu tarafından yapılacak tebliğlerin geciktirilmemesi için yardım edilmesini ve bu konudaki onaylarının bildirilmesini arz ederim.[6]

Düğmeye Mart-Nisan aylarında basıldı

Ermenilerin imhasına yönelik kararların, 1915'in Mart sonlarında İstanbul'da yapılan toplantılarda alınmış olma ihtimali oldukça kuvvetlidir. Meclis-i Mebusan Başkanı Halil Menteşe, 18 Mart 1915'te Çanakkale deniz harekâtı başlamak üzere iken,

---

* Çanakkale Boğazı'na en güçlü saldırı Mart'ın 18'inde gerçekleşecek ve Çanakkale cephesinde General Liman Von Sanders komutasındaki Osmanlı güçleri birleşik donanmaya ağır bir zayiat verdireceklerdi.

[5] F. Dündar, a.g.e., s. 279-280.

[6] Bkz. *Genelkurmay Başkanlığı, Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri*, Cilt 1, s. 187, aktaran, T. Akçam, a.g.e., 2010, s. 144.

İttihat ve Terakki Fırkası hükümeti adına Almanya'dan gelecek askeri yardımları konuşmak ve bunların Balkanlar üzerinden alınabilmesini sağlamak için Alman genel karargâhı nezdinde teşebbüslerde bulunmak amacıyla Berlin'e gider. Menteşe Almanya'da dışişleri, genelkurmay yetkilileri ile görüşmeler yapar ve Balkan yolunun bir an önce açılması için İstanbul Hükümeti'nin önerilerini anlatır. Bu arada Alman imparatoru ile de bir akşam yemeğinde buluşup, görüşür. Menteşe Berlin'deki temaslarını tamamlamış ve artık dönüş için hazırlıklara girişmişken, Talat Paşa'dan bir telgraf alır. Telgrafta "orada bekle, sana bazı daha mühim vazifeler vereceğiz" denmektedir. Menteşe ise dönmek arzusundadır. Bu vazifenin Berlin'de mali müzakereler yapmakta olan Cavit Bey'e verilmesini teklif eder; Talat Paşa cevaben: "Hayır, bu Cavit Bey'in göreceği iş değildir, bekleyiniz" biçimindedir. Menteşe iki ay daha Berlin'de kalır. Nihayet Menteşe bu "mühim vazifeyi" yerine getirir ve İstanbul'a döner. Tren Ayastefanos (Yeşilköy) istasyonunda durur durmaz orada beklemekte olan Paşa, Menteşe'nin vagonuna gelir ve "Anlat bakalım Halilciğim, şu Ermeni tehciri için Berlin'de neler konuştun?" sorusunu sorar. Menteşe, Alman ricali ile bu mesele hakkındaki görüşmelerini anlatır. Talat Paşa gülerek dizine vurur ve "Halilciğim, ben senin günahını aldım. 'Halil gelince maneviyatım üzerinde tesir yapar, şu işi bitireyim, ondan sonra gelir' diye karar verdim, meğer yanlış yapmışız" der.[7]

Anlaşılan şudur ki, Menteşe'ye verilen önemli görev, Ermeni soykırımı için Almanları ikna etmektir. Talat Paşa böyle bir konuyu Maliye Bakanı Cavit üzerinden Almanlarla konuşmayı uygun bulmamıştır.* Menteşe, Almanları ikna göre-

---

[7] H. Menteşe, a.g.e., s. 215-216.

* Cemal Paşa ve Cavit'in Almanlarla ittifaka soğuk baktığına dair birçok rivayet vardır.

vinde başarılı olmuş, Talat Paşa ise henüz Halil Menteşe Almanya'dan dönmeden de düğmeye basmıştır. Hatta Menteşe'nin karşı çıkacağını düşünerek daha o gelmeden de işe koyulmuştur. Açık ki, Osmanlı Hükümeti müttefiki Almanya'ya tehcir projesine başlayacağını Halil Menteşe eliyle yansıtmış ve bu konuda anlaşmışlardır. Zaten bunun aksini o koşullarda düşünmek mümkün değildir. Daha Şubat ayı içerisinde Adana Valiliği'nin gönderdiği şifreli telgrafta, Ermenilerin sahildeki İngiliz savaş gemileriyle ilişki kurma faaliyetlerinde oldukları tespit edildiğinden, valilik emriyle "o bölgede hiçbir Ermeni kalmamak üzere Dörtyol'daki Ermenilerin tümüyle Osmaniye, Ceyhan ve Adana'ya sevk" edilmesi istenecektir. Ama bu durum Ermenilerin topyekûn sürgününe karar verilmesinden ziyade daha lokal bir tedbir olarak görülebilir.[8] Mart sonu Nisan başı yapılan tartışmaların sonucunda Bahattin Şakir'in artık Teşkilat-ı Mahsusa'nın harici düşmanları ile uğraşma görevinden alınarak tümüyle memleketin iç düşmanı haline gelen Ermenilerle uğraşmasına karar verilecek; Rum soykırımında uygulanan ve deney kazanılan çifte mekanizma burada da devreye girecekti. Dâhiliye Nazırlığı bütün bölge valilerine göndereceği şifreli telgraflarla Ermenilerin Urfa üzerinden Der Zor'a doğru kafilelerle sürülmesi emrini gönderecek; İttihat ve Terakki ise Teşkilat-ı Mahsusa eli ile bu kervanların imha edilmesini planlayacaktı. Doğu Ermenilerinin kuzeye, Kafkasya'ya sürülmesi, yapılmak isteneni tam karşılamıyordu. Rumlar soykırıma uğratılır ve sürülürken Yunanistan'a gidiyorlar, giderlerken de Balkanlardan ve Kafkasya'dan soykırıma uğratılarak Anadolu'ya gelen Müslüman-Türk ahalinin yanlarında getirdiği nefret ve intikam duygularını devralıp yanlarında götürüyorlardı. Kafkasya'ya, Gürcistan'a doğru sürülecek Ermeniler, güçler dengesinde Osmanlı'nın rakibi olan Rusya'ya taze

[8] T. Akçam, a.g.e., 2010, s. 139.

kuvvet göndermek anlamına gelecekti. Beklenen savaş günü geldiğinde kuzeye sürülen Ermeniler, Rus birlikleri safında geri geleceklerdi. Der Zor imha politikasında tamamen bir simge, bir addı. Ermenilerin oraya sağ salim ulaşması zaten istenmiyordu. Bu "sorundan" imha yolu ile yani Ermenileri tümüyle yok ederek kurtulmak isteniyordu.

Balkan Savaşı sırasında hapishanelerin boşaltılarak, bu kişileri paramiliter güç olarak kullanma fikri, Rum soykırımında işe yaramıştı. Sadece Ege Rumlarının 200 bin kadarı, Adalar üzerinden Yunanistan'a sürüldü. Doğu Trakya'nın geri alınması sırasında daha düzenli birlikler haline gelen ve deney kazanan bu fedai-silahşor genç subaylar, şimdi daha planlı biçimde "ipten, kazıktan kurtulmuş" katilleri de kullanarak Teşkilat-ı Mahsus-a birlikleri adı altında kurumsallaşacak ve Ermeni soykırımını gerçekleştireceklerdi. Dadrian, Şubat ayının ortasında yapılmış ve Talat Paşa, Dr. Nazım, Dr. Bahattin Şakir, İsmail Canbolat ve Miralay Seyfi'nin katıldığı bir konferanstan ve onun "on emir" adı verilen kararlarından söz eder. "On Emir, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermenileri uzaklaştırma, sevk ve imha etme planının bir taslağıdır. Bu planın gerçekleştirilmesi koşulları, belli yerel şartlara göre yerel inisiyatife imkân verebilecek şekilde, genel hatlarıyla belirlenmiştir" der. Britanya Hariciye Arşivi'nde bulunan bu belgenin kaynağının, bu kongrelere katılarak kâtiplik yapan Osmanlı Dâhiliye Nezareti'nin, Emniyeti Umumi'ye bağlı 2. İstihbarat Şubesi'nin savaş dönemi şefi Ahmet Esat olduğunu söyler. Bu belgenin tam çevirisine göre:

> 1) İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin üç ve dördüncü maddelerinden faydalanarak, bütün Ermeni cemaatlerini kapatın ve aralarında devlet aleyhine çalışan herkesi tevkif edin ve onları Bağdat yahut Musul gibi vilayetlere sevk edin ve onları yolda yahut orada ortadan kaldırın. 2) Silahları toplayın. 3)

Van, Erzurum, Adana gibi hakikatte Ermenilerin Müslümanların nefretini kazanmış oldukları mahallerde, münasip ve hususi vasıtalarla Müslümanların imanını tahrik edin, Rusların Bakü'de tertip ettiği gibi katliamlar tatbik edin. 4) Erzurum, Van, Mamuret El-Aziz (Elazığ) ve Bitlis gibi vilayetlerde idareyi halka bırakın ve askeri kuvvetin Müslümanlara fiilen yardım ettiği Adana, Sivas, Bursa, İzmit ve İzmir gibi vilayetlerin aksine, askeri disiplinli kuvvetleri (jandarma gibi) güya katliamları durdurmakta kullanıyormuş gibi yapın. 5) Elli yaşın altındaki bütün erkekleri, papaz ve muallimleri imha edin, kızları ve çocukları Müslümanlaştırın. 6) Kaçmaya muvaffak olabileceklerin ailelerini nakledin ve yaşadıkları yerle bütün temaslarını kesin 7) Ermeni memurların casus olabilecekleri ihtimali ile devlet dairelerinden yahut makamlarından tardedin. 8) Ordudaki bütün Ermenileri münasip bir tarzda imha edin. Bu işe asker deruhte edecektir (üstlenecektir). 9) Faaliyete her yerde aynı anda başlayın ve binaenaleyh müdafaa hazırlıklarına zaman bırakmayın. 10) Bu çok hafi (gizli) talimatların iki yahut üç eşhastan (kişiden) ziyadesinin öğrenmemesine dikkat edin.[9]

Ermeni-Kürt yakınlaşmasından duyulan endişe

Ermeni yerleşim yerlerinde başlayan eylemliliklerin İstanbul tarafından sıkı biçimde takip edildiğine ilişkin telgraflara askeri arşiv belgelerinde sıkça rastlanırken, bu eylemlerin sadece Ermeniler tarafından değil, asker kaçağı Kürtler tarafından da gerçekleştirildiğine dair telgraf örnekleri arşiv belgelerinde bulunmaktadır. Akçam kitabındaki: "Musul'dan hareket eden aralık postasına Nusaybin'e 5 saat mesafede yirmi kadar Yezi-

[9] Bkz., Britanya Harici Arşivi, Londra, FO 371/4172/31307, aktaran V.N. Dadrian, a.g.e., 2005, s. 334, 335.

di tarafından yapılan ve sürücüsü darp ve evrak çantasının gasp olunduğu" diye başlayan telgraflar örneklerinden sadece bir tanesidir.[10] İttihatçılar savaşla birlikte Ermeni yerleşim yerlerinde kontrolü kaybedeceğinden korkmaya başlamış; toplu bir ayaklanma beklentisine kapılmıştır. Kuşkusuz bunda haksız da değildi. Abdülhamid döneminden beri baskı ve katliamlarla zapturapt altında tuttuğu ve hak taleplerinin hiç birisine olumlu yanıt vermediği Ermenilerin bir kısmı ve onların partileri de savaşın çıkmasıyla birlikte başlarına geleceklerin farkındaydılar. Enteresan olan İttihatçıların sadece Ermenilerden değil, Kürtlerden de bir kalkışma beklemekte, hatta yer yer Ermeni-Kürt yakınlaşmasından da rahatsızlık duymaktaydı. 9 Mart 1915'te doğu vilayetleri valilerine doğrudan Talat Paşa tarafından "mahrem" notuyla çekilen bir telgraf bu korkuyu açıkça dile getirir ve "Ermenilerin bazı mahallerde aldatma kabiliyeti olan Kürtlerle birleşerek Hükümete karşı hareket etmek ihtimali mevcut ve mahsus bulunduğundan vilayet dahilinde bu suretle bir faaliyet ve hareket ihtimali olup olmadığının bildirilmesi" istenir. Yine Talat Paşa tarafından Van Valisi Cevdet'e 14 Mart 1915'te çekilen bir başka telgraftan, bu konuda bazı beyannamelerin dağıtılmış olduğu anlaşılıyor. Telgrafta, "Bedirhani Kâmil ve Pastırmacıyan'ın müşterek beyannameleri"nin Ermeni-Kürt ortaklığının teyidi anlamına geldiğini söyleyen Talat Paşa, "bu kabilden bazı kişilerin yakinen takip ve hal ve hareketlerinde şüpheli bir teşebbüsleri görüldüğü takdirde derhal tevkif ve teb'idleri"ni ister. Malatya'da askerden kaçan bazı Ermeni askerlerinin Alevi Kürtlerle ortak çete kurmuş olmaları bu konuda bir başka örnek olarak verilebilir.[11] Herhalde İttihatçıların içinde bulunulan koşullarda başına

[10] T. Akçam, a.g.e., 2010, s. 146.

[11] T. Akçam, a.g.e., s. 149-150.

gelebilecek en kötü olay, Ermeni-Kürt yakınlaşması olabilirdi. Bu durum İttihat ve Terakki için "şüyuu vukuundan beter" bir durumdu. Ama Abdülhamid döneminden beri Kürtlerin Ermenilere karşı "Müslümanlık" üzerinden kışkırtılmış olmaları ve Hamidiye Alayları'nı oluşturan Kürtlerin yıllardır Ermenilere uyguladığı zulüm dolayısıyla iki halk arasında oluşan husumet nedeniyle bunun hayli zor bir iş olduğu da söylenebilir.

Sürgün değil, imha

1919 Şubat'ında başlayan Yozgat Divan-ı Harb-i Örfi mahkemesinin en önemli şahitlerinden birisinin Boğazlıyan Müftüsü Abdullahzade Mehmet olduğu bilinir. Yazılı olarak okunan ifadesinde müftü şöyle der:

> Erkekler tutuklanıyor ve sürgüne gönderiliyordu, fakat nereye gönderilmekteydiler? Hiç kimse bu konuda bir şey bilmiyordu. Sonunda işittik ki; onları öldürüyorlardı. Erkeklerin ardından, kadınlar ve çocuklar da sürgüne gönderildi ve katledildi. Dine karşı bu ağır suçlardan dolayı fazlasıyla üzülmüştüm. Kemal Bey bu durumu fark etti ve bir gün; "Müftü Efendi" dedi bana, "neden bu kadar üzgünsünüz, siz Hükümet'ten daha mı merhametlisiniz?* Ben de onu, "Hayır üzgün değilim, ancak Allah'ın gazabından korkarım" diye cevapladım.[12]

24 Nisan 1915'te İstanbul'dan gece yarısı 200'ü aşkın Ermeni aydın ve cemaat önderi evlerinden toplanarak Haydarpaşa'dan trenle Ankara'da bulunan Ayaş'a gönderilecek ve bir tür istasyon görevi gören Ayaş'tan değişik yerlere sevk edilecek-

---

* Boğazlıyan Kaymakamı Kemal, Divan-ı Örfi Mahkemesinde yargılanmış ve aldığı idam cezası Beyazıt meydanında 10 Nisan 1919 yılında infaz edilmiş; 1922 yılında TBMM tarafından "milli şehit" ilan edilmiştir.

[12] T. Akçam, a.g.e., s. 9.

lerdi. 27 Mayıs'ta "Padişah Fermanı"yla resmilik kazanacak bu soykırım süreci, Mayıs'ta kitlesel olarak başlatılarak bütün yaz boyunca devam etmişti. Ermenilerin bulunduğu hemen her yerden sürgün kafileleri yola çıkartılıyor, yürüdükleri yollar boyunca öldürülüp toplu mezarlıklara gömülüyor, ırmaklara, göllere birbirlerine bağlanarak atılıyorlardı. Harput'a yakın Gölcük Gölü civarında on binden fazla Ermeni'nin süngülenmiş cansız bedeninin yanı sıra, Fırat (Yeprad) Nehri'nden haftalar boyunca birbirine bağlanmış binlerce ceset aktığını tanıklar anlatır.[13]

Ermeni soykırımında da, kendinden önceki ve sonraki diğer soykırımlarda kullanılan yöntem ve araçlar bakımından benzerlikler vardır. Özellikle barut ve mermiden tasarruf etmek için çoğunlukla bıçak, kılıç, balta, kasatura, pala, keser ve testere kullanılıyor, birbirine bağlanarak nehir ve göllere atılıyor, hatta gömülecekleri toplu mezar yerleri de kurbanlara kazdırılıyordu. Bir diğer yöntem ise kiliselere, ahırlara ve mağaralara toplanıp çalı çırpıların üzerine gazyağı dökülerek topluca yakılmalarıydı. Soykırımın ayrılmaz bir parçası Cuma namazlarında Ermeniler aleyhine yapılan ajitasyondu. Daha önceleri Sultan Abdülhamid zamanında da kullanılan bu yöntem, 1915'in bütün yaz döneminde uygulandı. Halil Menteşe'nin anılarından bir bölümü buraya aktarmak; yapılan vahşetin boyutunun bu emri verenler tarafından bilindiğini göstermekle kalmıyor, dahası yapılanın soykırım olduğunu kanıtlıyor:

> İstanbul'da bir gün sabahleyin Yerebatan'da oturduğu büyük eve gittim. Talat'ı telefon başında buldum. Halinde anormal bir vaziyet gördüm. Yüzü simsiyah, gözleri kan çanağına dönmüştü. "Aman Talatcığım ne oldun? Pek anormal

[13] V.N. Dadrian, a.g.e., 2005, s. 320.

bir hal içinde görüyorum" dedim. "Sorma Tahsin"den (Erzurum valisi) Ermenilere dair bir takım telgraflar aldım, sinirlerim bozuldu. Sabaha kadar uyuyamadım. İnsan yüreğinin dayanacağı bir şey değil, fakat ben onlara yapmasaydım, onlar benimkine yapacaktılar. Nitekim yapmaya da başlamışlardı. Milli mevcudiyet kavgası [dedi].[14]

Halil Menteşe'nin hatıralarında Talat'ın Ermenilere yapılan zulmün gerekçesini "milli mevcudiyet kavgası" diye açıkladığını belirtmesi onlarca yıldır yapılan açıklamanın bir benzeri olduğu için yadırganmamalıdır. İnandırıcı olmayan, Talat Paşa'nın Ermenilere yapılan insanlık dışı muameleye "yüreğinin dayanmaması" konusudur!

Ermeni halkı, daha önce ellerinde bulunan silahlara el konmuş olmasına rağmen, silah teslim etmeleri doğrultusunda baskı ve işkenceler görüyordu. Bu yüzden silahı olmayanlar bile, teslim etmek için büyük paralar karşılığında silah satın almak zorunda kalıyorlardı. Kuşkusuz kendilerine dönük bu saldırılara direnen, silahla karşı koyan, kendilerini korumaya çalışan binlerce Ermeni de vardı. Ermeni partileri ellerindeki sınırlı imkânlarla direniş ve öz savunma grupları kuruyor, direnişi örgütlemeye çalışıyorlardı. Dağınık coğrafyalarda sürdürdükleri karşı koyuş ise etkili olmuyordu. Üstelik bu silahlı karşı koyuşları da hızla İstanbul'a yansıtılıyor "Ermenilerin dış düşmanla anlaşarak büyük bir isyana kalkıştığı" propagandası hemen her yere pompalanarak, Ermenilere karşı uygulanan soykırımda bir malzeme olarak kullanılıyordu. Van'da olan da tam böyleydi. Defalarca saldırıya uğradıkları Van'da hem direniş geleneği, hem de saldırılara karşı hazırlıkları söz konusuydu. Osmanlı ile savaş halindeki Rus birliklerinin kente girmesi onların canlarını kurtarması anlamına geliyordu. Ne

[14] H. Menteşe, a.g.e., s. 216.

var ki kendilerini korumaya çalışsalar da, Rus birliklerine yardımcı olmaları isyan olarak değerlendirilmenin yanı sıra, Osmanlı'yı arkadan hançerlemek olarak da görülecekti.

1918-1920 Divan-ı Harb-i Örfi tutanakları

1918-1920 Divan-ı Harb-i Örfi mahkemelerindeki yargılamalar sonucunda Ermenilere yapılan insanlık dışı uygulamalar sonrasında kimi idam cezalarının verildiği ve cezaların infaz edildiği biliniyor. Ama bu mahkemelerdeki ikrarların, tanıklıkların, düşmanların eline koz verdiği ve ülkenin itibarını düşürdüğüne dair yaratılan algıyla bu mahkemelerde ortaya çıkan veriler önemsiz kılınmaya, dahası yok sayılmaya çalışılıyor. Bu mahkemelerin yok sayılmasındaki en büyük etken ise, 1919 ve özellikle 1920'den sonra, M. Kemal önderliğinde başlayan Kuvayı Milliye Hareketi'ne karşı 5 Nisan 1920'de iş başına ikinci kez gelen Damat Ferit Paşa iktidarının aldığı tutumdur. Damat Ferit Hükümetinin bu mahkemelerin işleyiş ve yetkilerine ilişkin yaptığı en önemli düzenlemenin, mahkemelerin açık yürütülmesinin ortadan kaldırılması; savunma avukatlarının duruşmalara katılmasının engellenmesinin yanı sıra, mahkemelerin, İstanbul Hükümetinin elinde, Ankara Hükümetine karşı kullanılan bir aygıt haline dönüştürülmesidir.[15] Damat Ferit'e suikast gerekçesiyle Kuvayı Milliye ile ilişkileri olan kalabalık bir grup hakkında açılan davada 16 kişiye idam cezası verilmiş, bunlardan tutuklu olan dört kişinin ise infazları 1920'de gerçekleştirilmiştir.[16] Dolayısıyla 1920'den sonraki Divan-ı Harb-i Örfi yargılamalarında Ermenilere karşı işlenen insanlık suçu ile Ankara Hükümetine ve Kuvayı Milliye Hareketine

---

[15] Mustafa Kemal'in idam kararı, 27 Mayıs 1920'de 3864 no.'lu *Takvim-i Vekayi*'de yayımlanmıştır.

[16] V.N. Dadrian ve T. Akçam, a.g.e., s. 140.

karşı İstanbul Hükümetinin mücadelesi, bu mahkemelerin kararlarında iç içe geçecekti.

Halbuki Ermenilere karşı işlenen suçlarda mahkemelere sunulan tüm bu dokümanlar, birkaç yıl öncesine ait devletin "gizli" ya da "çok gizli" ibaresini taşıyan resmi evraklarıydı. Sahte ve masa başında üretilmemişlerdi, hâlâ görevde bulunan yetkililer tarafından da resmen onaylanmış belgelerdi. Bu mahkemelerde ifade veren, tanık olanların önemli bir bölümü, Müslüman Türklerdi. Örneğin, Yozgat dava dizisinde, 12 tanıktan 1 mebus, 1 vali yardımcısı, 3 miralay ve 1 gümrük müfettişi olmak üzere altısı Türktü. Aynı şekilde, Trabzon davasında, 38'ininin içinden 1 eski vali, 1 istinaf mahkemesi hâkimi, 1 adliye müfettişi, 1 emniyet müdürü, 1 gümrük müfettişi, 3 hekim, 3 miralay, 1 binbaşı, 2 yüzbaşı ve teğmen olmak üzere 29'uTürktü. Ayrıca kanıt olarak 2 ordu kumandanının uzun ama yeminli ifadeleri de mahkemeye sunulmuştu. Harput davasında da 10'dan fazla Türkün mahkemede tanıklık yaptığı biliniyordu.[17] Dadrian, mahkemeler sırasında kullanılan ve ortaya çıkan belge ve ifadelerin orijinal olduklarını üç ayrı kaynaktan doğrulatılabileceğini söyler. Birincisi mahkeme belgelerinin tamamına yakınının (ya da kısmen) Takvim-i Vekayi tutanaklarında yer almış olması, ikincisi bu belgeler hakkında günlük basında ayrıntılı bilgilerin yer almış olması, üçüncüsü ise bu belge ve bilgilerin önemli bir kısmının kopyasının Kudüs Ermeni Patrikhanesi'nde hâlâ bulunuyor olması.[18]

Üçüncü Ordu Kumandanı Vehip Paşa, Sivas'ta bulunan yaklaşık 2 bin Ermeni Amele Taburu askerinin katledilmesiyle ilgili verdiği ifadede,

> Bütün bu insani facialar, fitneler ve fesatlar, katil müfrezelerini ihzar ve idare eden Şakir tarafından planlanmıştı. Bunlar

[17] V.N. Dadrian ve T. Akçam, a.g.e., s. 95.

[18] Vahakn N. Dadrian, Taner Akçam, a.g.e., s. 199.

> ipten ve kazıktan kurtulmuş yarandan teşkil olup, eli gözü kanlı jandarmaları, insan kasaplarını ihtiva ediyordu" diyecektir. Vehip Paşa'nın "Ermeni kadın ve çocuklar, Muş'un 5 kilometre kuzeyindeki Çurig köyünde canlı canlı yakıldı

dediği canlı tanıklığı da yine ifadeler arasında geçmektedir.[19]

1919 yılında Trabzon'da Divan-ı Harb-i Örfi mahkemelerinde, aralarında doktor, şubay ve resmi görevlilerinde bulunduğu 25'e yakın tanık, Trabzon'dan soykırıma gönderilen Ermeni ailelerinden geriye kalan üç bin çocuğun nasıl ve hangi yöntemlerle öldürüldüğünü sözlü ve yazılı olarak mahkemeye bildirmişlerdir. Trabzon Vilayeti Halk Sağlığı Reisi Dr. Ali Saib'in, kentin Hilal-i Ahmer Hastanesi'ne getirilen yetim Ermeni çocuklarını sistematik olarak zehirleyerek ya da doğrudan sahile götürüp boğarak öldürdüğünü Trabzon'daki Fransız rahibi Laurent de doğrulamaktadır. Aynı Hilal-i Ahmer Hastanesi, vilayetin valisi Cemal Azmi'nin sık sık düzenlenen seks partileri için kullanılmak üzere on beş genç kızı tuttuğu (Divan-ı Harb-i Örfi 10. duruşma) bir tür zevk evine dönüştürülmüştü. Bu durum Gümrük Müfettişi Nedim'in valiyi ihbar etmeye (16. duruşma) ve Teğmen Hasan Maruf'u da "En berbat ırza tecavüzlerden sonra hükümet memurları bu genç kızları öldürdü" diyerek bir başka gerçeği açıklamaya zorlayacaktı.[20] Trabzon valisinin 13-14 yaşındaki Ermeni genç kızlarını seçerek on dört yaşındaki oğluna hediye ettiği de bir başka tanıklıkta geçmektedir. Trabzon davalarının sonunda verilen kararda mahkeme, bu tecavüz ve şiddet olayları ile ilgili olarak "güya beşeriyete hizmet eden hastanede genç kızlar izaleyi bikre maruz kaldı" diyecektir. Trabzon Ordu Sancağı'nda Ermeni kadın ve çocukların mavnalara doldurularak açık denizde boğulmalarını ise Vilayet Mebusu Avukat Hafız Mehmet

---

[19] V.N. Dadrian, a.g.e., 2005, s. 129.

[20] V.N. Dadrian, a.g.e., 2005, s. 316.

anlatmıştır. Trabzon'da uygulanan vahşet sadece orasıyla sınırlı değildi. Van Valisi Cevdet'in, kurbanların ayaklarına at nalı çaktırması, artık olayın sadistçe bir tutuma yöneldiğini gösteriyor. Ermenilerin kafileler halinde yola çıkarıldıkları her yerde aynı manzaralar yaşanıyor, kimi vilayetlerdeki yerel yöneticiler ise bu insanlık dışı uygulamalara izin vermedikleri için ya yerleri değiştiriliyor ya da bir kazaya kurban gidiyorlardı.

Erzurum vilayeti içindeki Erzincan'ın yaklaşık 50 km güneybatısında, Fırat Irmağı'nda bulunan Kemah Boğazı da kitlesel cinayetlere sahne olmuştu. O yörede yaşayan 20 bin Ermeni'nin, Osmanlı Üçüncü Ordusu Dokuzuncu Kolordu 29. Tümeni'nin 86. Süvari Alayı'nın himayesinde bulunan Teşkilat-ı Mahsusa birliklerince katledildiklerini, Amerika'nın Türkiye Sefiri Morgenthau da raporlarında yazmıştır. Sağ kalan bir Ermeninin tanıklığı, sıradan hale gelen tecavüz ve öldürmelere bir örnektir. Der Zor polis şefi Mustafa Sıtkı, kafiledeki en güzel kızları seçmiş, onları Fırat üzerindeki bir köprüye götürerek yanındakilerle birlikte genç kadınlara tecavüz etmiştir. Tecavüz sonrası ise hepsini ırmağa attırmıştır. Resûl Ayn (Serekaniye) Belediye Reisi Çeçen asıllı Hüseyin'in yaptıkları da aynıdır. Kitlesel ölçülerde yapılan tecavüzler için ise genellikle Ermeniler için kutsal sayılan kiliseler kullanılıyordu. Urfa şehrindeki büyük Gregoryan Kilisesi geneleve çevrilmişti. Bitlis'te olanlar da farklı değildi. Türk erkân mülazımı Nebil Bey'in aktardığına göre kentin kilisesinde toplanan 300 civarında genç kadın, zabit, polis ve cepheye giden askerlerin uğrak yeri haline gelmişti. Kısa süre sonra genç kadınların büyük çoğunluğu hastalanacak, oraya uğrayanlarda da hastalık baş gösterecekti. Sonuç olarak Bitlis Ordu Kumandanı, "Osmanlı Ordusu'nun kuvvetlerini bitap düşüren ve anavatanın evlatlarını zehirleyen genç kadınları" cezalandırmaya karar vererek tümünü öl-

dürtecekti.[21] Der Zor Mutasarrıfı Salih Zeki'nin, Çeçen infazcılarına merhametli olmamaları doğrultusunda yaptığı gösteri ve söyledikleri, vahşetin vardığı yeri anlatması bakımından ilginçtir. Atıyla soykırım yolculuğundan Der Zor'a ulaşmış Ermenilerin arasına dalarak iki yaşlarında bir çocuğu alıp havaya kaldırmış,

> Bu günahsızı bile, merhamet göstermeden öldürmek lazım, öbür akranları gibi. Gün gelir ayağa kalkar, Ermeni kıtalından mesul olanların peşine düşer ve öç alır... Rüşvete niye ihtiyaç var? Şayet istediğiniz paraysa, evvela onları öldürün, sonra paralarını ve mallarını alın. İmparatora hizmet ediyorsunuz, bu sebepten, işiniz meşru

diyecek ve havaya kaldırdığı çocuğu hızla yere atacaktı.[22]

Yüzlerce kilometre yürüyerek, açlık, susuzluk, hastalık, Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri ve yol boyu hazır bekleyen çetelerin saldırılarından sağ kurtulup Der Zor'a ulaşabilenleri bekleyen yine ölümdü.

> Der Zor ve Fırat ile çöldeki başka yerler dahil geniş bölgelerde ajanlar onları (Ermeni sürgünleri) ot, bitki, çekirge ve çok umutsuz hallerde hayvan leşi ve insan cesetlerini yerlerken bulmuşlardı. Çok yüksek olan açlık ve hastalıktan ölüm oranı, otoritelerin vahşice muameleleri ile artmıştı... Bir kaç istisna dışında hiçbir barınak olmadığı gibi, soğuk iklimden gelen insanlar yakıcı çöl güneşi altında aç ve susuz bırakılıyordu. Durumun sefalet ve ümitsizliği o boyutlardadır ki, birçoğunun intihar ettiği bildirilmiştir. Zor'dan nehrin aşağısına kayıklarla gönderilenler 30 mil uzaklıktaki yere ulaştıklarında yolcuların beşte üçü kayıp oluyordu.[23]

---

[21] V.N. Dadrian, a.g.e., 2005, s. 321, 322.

[22] V.N. Dadrian, a.g.e., 2005, s. 329.

[23] Bkz. Amerika'nın İstanbul Maslahatgüzarı Hoffman Philip'in şifreli telgrafı. 12 Temmuz 1916. ABD Ulusal Arşivi, R:G 59.867.48/356, aktaran: V.N. Dadrian, a.g.e., 2008, s. 360.

Son yıllarda Türkçeye çevrilerek yayımlanan onlarca anı kitabı, soykırımdan sağ kurtulanların benzer trajik hikâye örnekleriyle doludur.

Balkanlardan kovulan Müslümanlara yer açılıyor

Balkan Savaşı'nın yarattığı sonuçların başında, bitip tükenmek bilmeyen nüfus hareketliliği geliyordu. Yunanistan, Bulgaristan ve Sırpların kendi aralarında Makedonya'nın paylaşılması ile ilgili yarattığı hareketlilik, bu bölgeden türlü eziyetlerle kovulan, soykırıma uğrayan Müslüman nüfusun, İstanbul üzerinden Marmara, Ege ve İç Anadolu'ya göçü ile devam ediyordu. Gelenlerin önemlice bölümü kendisini "Türk" ten önce Müslüman olarak tanımlıyordu. Dolayısıyla bu gelen Müslüman muhacirlerin "Türkleştirilmesi" de İttihatçılar için bir başka meseleydi. Ermenilerin sürgün edildikleri yerlerde ise nüfusun %10'undan fazla olmaması en dikkat edilen konuydu. Bütün bu nüfus hareketliliği bir merkezden takip edilir ve hesaplar yapılırken önceleri bu yüzdelere dikkat ediliyordu. Boşaltılan köy ve kasabalardaki evler bir hafta bile boş kalmıyor, gönderilen Rum ve Ermenilerin yerine, aynı yöntemlerle kovulmuş Balkanlardan gelen Müslüman ahali yerleştiriliyordu.

Savaşın başlamasıyla birlikte "silahlı tarafsızlık" ilkesini öne süren Osmanlı İmparatorluğu, 2-3 Ağustos 1914'te Alman kurmay subaylarının yardımıyla genel seferberlik ilan edecekti. Bu seferberlik ilanı çerçevesinde Ermeni erkekler üç aşamada askere alındılar. Bu ilk sürgün anlamına geliyor ve Ermenilere dönük soykırımın işaretlerini veriyordu. İlk askere çağrılan 20-45 yaş grubunu, 15-20 yaş grubu ve son olarak, askeri malzemenin nakliyesinde hamal olarak kullanılmak üzere 45-

60 yaş grubuna gönderilen celpler izledi. Yaklaşık bir ay sonra, 6 Eylül 1914'te, Dâhiliye Nazırlığı taşrada görevli yetkililere şifreli bir tamim aracılığıyla Ermeni siyasi ve cemaat liderlerinin gözetim altında tutulması talimatını verdi.[24] Tehcirin asıl amacı Anadolu'nun Hıristiyanlardan arındırılmasıysa, bu imha hareketi soygunla da birleşiyor ve İttihat ve Terakki'nin kendi burjuvazisini yaratmada ihtiyaç duyduğu sermeyenin el değiştirmesi de gerçekleştirilmiş oluyordu. Dönemin Amerikan Sefiri Morgenthau'nun tanıklığı şöyleydi:

> Türk otoriteler bu tehcir emirlerini verdiklerinde, bütün bir ırkın idam hükmünü imzalıyordu. Bunu çok iyi kavramışlardı ve benimle yaptıkları konuşmalarda bu olguyu gizlemek için özel bir çabaya ihtiyaç duymuyorlardı.[25] Askere alınarak amele taburlarında ordunun yol, inşaat ve benzer ihtiyaçları için çalıştırılan Ermeniler, katır yerine kullanılarak ordunun her türlü iaşesi sırtlarına yüklenerek soğukta, bellerine kadar gelen karın içinde kamçı ve süngü (zoruyla) yürütüldüler. Bu uygulamalardan sağ kurtulanlar ise varış noktasında katledileceklerdi. Amele taburlarında toplanan silahsız ve savunmasız Ermeni erkekleri bir süre sonra zaten topluca katledilmeye başlandılar. Hemen hemen tüm örneklerde işleyiş aynıydı. Sağdan soldan 50 ya da 100 adam toplanır, dörderli gruplar halinde bağlanır ve sonra köyden kısa bir mesafede ıssız bir noktaya yürütülürdü. Aniden tüfek sesleri havada yankılanır ve muhafız görevi yapan Türk askerleri suratları allak bullak bir halde kampa dönerlerdi. Dikkatimi çeken bazı örneklerde ise, kurbanlar önce kendi mezarlarını kazmaya zorlanıyordu, bu durum acılarını çoğaltırdı.[26]

---

[24] V.N. Dadrian, a.g.e., 2008, s. 330, 331.

[25] Bkz. H. Morgenthau, Ambassador, 309, aktaran V.N. Dadrian, a.g.e., 2008, s.342.

[26] Bkz. H. Morgenthau, *Ambassador*, 302-303, aktaran V.N. Dadrian, a.g.e., 2008, s. 343.

Eli silah tutan tüm Ermeni erkekleri, şehirlerinden, köy ve mezralarından çıkarılıp, ailelerinden kopartıldıktan sonra fiilen tuzağa düştükleri koşullarda imha edilerek kolay bir hedef haline gelmişlerdi. Ayrıca, İttihat Merkez-i Umumisi'nin 1 Mart 1915'te tehcirleri kolaylaştırmak için Meclis-i Umumi'yi askıya alması, mebuslara seçim bölgelerine geri dönüp, seçmenlerini Ermeni tehdidi konusunda "bilgilendirmelerine" imkân veriyordu. Bu yekpare bir siyasi parti olarak İttihat'ın iradesini hükümet politikasının yerine geçirerek, muvakkat kanunu tartışıp sonra da resmen yürürlüğe koymaktan alıkonulduğu bir duruma işaret eder. Bunun yerine, İttihatçılar ancak kurban ahaliyi imha etme görevi tamamlanıp, Türkiye sonunda savaşı kaybedinceye kadar Meclis-i Umumi'den uygun bir şekilde kurtulmuştur.[27]

Teşkilat-ı Mahsusa'nın doğuşu

Balkan Savaşı sonrası 1913 Ağustos'unda İttihat ve Terakki fedailerinin sevk ve idare ettiği ve çoğu hapishanelerden salıverilmiş gayrı nizami kuvvetler Meriç'i geçerek Batı Trakya'ya girerler ve burada Süleyman Askeri'nin Genel Kurmay Başkanı olduğu bir Türk-İslâm Cumhuriyeti kurarlar. Üç ay yaşayacak bu devletin silahlı güçleri 30 bin kişiye yakındır. O günün konjonktüründe Yunanistan'ın da ses çıkarmadığı kısa ömürlü bu devlet yıkılıp giderken, geriye bıraktığı tek şey Teşkilat-ı Mahsusa olacaktı. İstanbul ve Bükreş Anlaşmaları gereği Batı Trakya tahliye edilerek Bulgaristan'a terk edilirken, Bulgar çetelerine karşı tecrübe edinmiş özel "Teşkilat-ı Mahsusa" birliklerinin silahşor genç subaylarının, Enver Paşa'nın Harbiye Nezareti'ni elde etmesinde, Bab-ı Ali baskınında ve İttihat ve Te-

[27] V.N. Dadrian, a.g.e., 2008, s. 347.

rakki'nin hegemonyasını tümüyle tesisinde büyük bir etkisi olacaktır. Teşkilat-ı Mahsusa'nın isim babasının Baytar Miralay Rasim olduğu söylenir. Bu örgütün resmen kuruluşunun Sultan V. Mehmet Reşat Han tarafından tasdik edilmiş olduğuna dair rivayet de vardır. Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın gözetiminde ve Talat Paşa'nın önderliğinde 1914 yılında İttihat ve Terakki, Teşkilat-ı Mahsusa'yı yeniden reorganizasyona tabi tutarak faal hale getirir. Teşkilat-ı Mahsusa'nın vazifesi, iç düşmanların izlenip etkisizleştirilmesidir.[28] Manastır'da postane önünde Müşir Şemsi Paşa'yı vuran Teğmen Atıf (Kamçıl) başkan yardımcılığına getirilmiş, Emniyet Genel Müdürü Azmi ve Dr. Nazım Beyler de üyeliklere tayin edilmişlerdi. Daha sonra Dr. Bahattin Şakir de merkezde görev almıştı ve esas olarak Şark vilayetlerindeki Ermeni soykırımını başından sonuna kadar takip edecekti. 1915 başlarında Irak'ta ölen Süleyman Askeri'nin yerine Eşref Kuşçubaşı başkanlığa getirildi.[29] Özel kodlar, fonlar, kadrolar, silahlar ve mühimmatla yarı özerk donatılmış bu örgütlenmenin amacı, Ermeni sürgün kafilelerinin geçeceği yerlerdeki Türk, Müslüman ahaliyi kışkırtarak Ermenilerin katledilmesini sağlamak ya da kafilelerin geçeceği ıssız yerlerde bizzat saldırarak katliamları gerçekleştirmekti. Örgütlenmenin omurgası, Dâhiliye ve Adliye Nezaretlerinin çıkarttığı özel aflarla İmparatorluk hapishanelerinden salıverilen, ağır suçlardan hüküm giymiş eski mahkûmlardan oluşuyordu.[30] Teşkilat-ı Mahsusa'nın Ermeni soykırımında üstlen-

---

[28] V.N. Dadrian, a.g.e., 2008, s. 290.

[29] Kuşçubaşı'nın 1916 'da Arabistan'da İngilizlere esir düşmesinden sonra yerine (Tunus'lu) Ali Başhamba getirilecekti. Milli mücadele diye bilinen süreçte ise geriye kalan kadrolar, Mustafa Kemal'in yanına, Anadolu'ya geçeceklerdi.

[30] V.N. Dadrian, a.g.e., 2008, 347, 348.

diği görevlere ilişkin tarihçi Cemal Kutay da "Türkiye'nin İttihat'ın programında açıkça dile getiremeyecek hayati çıkarlarının" korunmasına dikkat çekerken, Teşkilat-ı Mahsusa'nın rolüne işaret eder.

1914 yılında yeniden örgütlenen Teşkilat-ı Mahsusa'nın ilk görevi Kafkasya ve İran içlerinde ayaklanma çıkartmak idi. Savaşın başlarında alınan ilk yenilgilerden sonra birliklerin kontrolü o güne kadar bağlı oldukları ordu ve Harbiye Nezareti'nden alındı ve doğrudan İttihat ve Terakki'ye bağlı hale getirildi. Ayrıca birlikler yeniden yapılandırılarak doğrudan Ermeni konvoyların imha edilmesi ile görevlendirildiler. Bunun için esas olarak üç farklı kaynaktan; Kürt aşiretleri, Balkan ve Kafkas göçmenleri ve mahkûmlardan faydalandılar.[31] Bütün haberleşmenin telgraf üzerinden sürdüğü düşünülürse, çifte mekanizma telgraflar üzerinden burada da devreye giriyor ve Talat'ın şifreli telgraflarıyla Teşkilat-ı Mahsusa'nın şifreli telgrafları birbirini tamamlar mahiyette soykırımın sürdürülmesi ve sona erdirilmesinde iş görüyordu. Soykırım operasyonunu telgraflarla günü gününe takip eden, sürgüne giden Ermeni kafileleri hakkında düzenli bilgi talep eden Talat Paşa, operasyonu iyi takip edebilmek için sonunda evine bir telgraf aparatı yerleştirecek ve geceleri de evinden takibe devam edebilecekti. Gönderilen şifreli telgrafların sonunda, okunduktan sonra yok edilmesi isteniyor ya da kimi kararlar için ulak gönderiliyordu. Telgraf konusunda uzman olan, kendisi de bir dönem Selanik'te Posta Telgraf İdaresinde memur olarak çalışan Talat Paşa'nın bu konudaki becerisinden ve telgrafa olan düşkünlüğünden onlarca kitapta bahsedilir. Talat Paşa'nın becerisi telgraf çekmekle de sınırlı değildi. Sahte telgraf göndermek ve yalan söylemek konusunda da namı biliniyordu. Ör-

[31] T. Akçam, a.g.e., 2010, s. 169.

neğin 1913 yılının sonunda başlayan ve 1914 yılını kapsayan Rum tehciri sırasında, Almanya'nın Yunanistan hükümetinden gelen uyarılar doğrultusunda İttihat ve Terakki Fırkası hükümetine "Rumlara dönük baskıları durdurun" çağrısına, Talat Paşa, "biz göndermiyoruz onlar kendileri gitmek istiyor" diyecek ve bu doğrultuda bir sürü telgraf örneğini Almanlara göstererek işin içinden çıkmaya çalışacaktı. Rumlara dönük baskı ve katliamlar karşısında da, bunların Bulgar çetecilerinin işi olabileceği tezini ustaca savunmaktan da geri kalmayacaktı. Yanında hususi kâtip olarak çalışan Falih Rıfkı Atay, "Ne yalanı, ne de zulmü ahlaksızlık sayan bir kişidir" dediği Talat için, "yazdırdığı resmi bir telgrafı, şifreli ikinci bir emirle geçersiz saydırmak onun için olağan işlerin arasındaydı" diye de ekleyecektir. Dahası Giresun bölgesinde basılan ve yağma edilen köy ahalisine, saldırganların Ermeni olduklarına dair zorla kâğıt imzalattırılması da gerçekten "Osmanlı'da oyun çok" lafını doğrular niteliktedir.[32]

Edirne'nin geri alınmasından sonra, oradaki Rumlardan bu çifte mekanizma sayesinde nasıl kurtulunduğunun somut örneğini Halil Menteşe anılarında veriyor:

> Sıra Trakya'daki Rumlara gelmişti. Fakat bu çok ihtiyat isteyen bir işti. Zira yeni bir harbi doğurabilirdi. Alınan tedbir şu oldu: Valiler ve diğer memurin resmen işe müdahale eder görünmeyecek. Cemiyet'in teşkilatı işi idare edecek, bir vak'a ihdas edilmeyerek, yalnız Rumlar ürkütülecek(ti). Bu talimat dahilinde hareket başladı.

Menteşe'nin anılarında bu yöntemle 100 bin Rum'un gönderildiği yazılıdır.[33] Taner Akçam ise bu çifte mekanizmayı Divan-ı Harb-i Örfi'den aktardığı örnekle anlatır. Harbiye Neza-

[32] T. Akçam, a.g.e., 2010, s. 122.

[33] H. Menteşe, a.g.e., s. 166.

reti ve ona bağlı olarak çalışmaya başlayan Teşkilat-ı Mahsusa Merkezi ile İttihat ve Terakki merkez komitesi ve Dâhiliye Nezareti arasında son derece sık haberleşmeler olmuş ve birlikler esas olarak bu dört kuruluşun sıkı koordinasyonu ile kurulmuştur. Ana davanın beş ve altıncı oturumlarına kadar sanıklar ilgili kuruluşlar ile Teşkilat-ı Mahsusa arasındaki her türlü ilişkiyi reddetmişlerdir. Beş ve altıncı oturumda, sanıklara Teşkilat-ı Mahsusa'nın Merkez Komitesi, Harbiye Nezareti, yerel parti örgütleri ve gönüllü birlikler arasında mevcut ilişkileri gösteren belgeler okunur ve sanıklar ilgili belgelerin kendilerine ait olduğunu kabul eder ve inkârdan vazgeçerler.[34]

Teşkilat-ı Mahsusa'nın Şark vilayetleri yetkilisi olarak iç düşman Ermenilerden sorumlu Bahattin Şakir'in soykırımda birinci derecede görev aldığı ve yargılandığı Harput Divan-ı Harb-i Örfi'de idam cezasına çarptırıldığı, diğer idam cezasına çarptırılan İttihat ve Terakki ve Teşkilat-ı Mahsusa üyeleri gibi pek bilinmez.* Harput davalarında yer alan bu şifreli mesajlar, yok edilemeyen soykırım kanıtlarından sadece bir kaçıdır. Bahattin Şakir'in gönderdiği bu telgrafta: "Tek bir Ermeni kalmamak üzere" diye yazmaktadır. Mahkemeye sunulan ve İttihat ve Terakki'nin Harput Kâtibi Mesulü'ne yazılmış bir başka şifreli telgrafta ise: "Ermeniler tasfiye olunuyor mu? İmha ediliyor mu? Yoksa sadece sevk ve izam mı ediliyor? Bu hususta haberdar et kardeşim" diye sormaktadır.[35] Soykırım esnasında Erzurum Valisi olan Hasan Tahsin ve daha sonra bu görevi devralan Münir, Divan-ı Harb-i Örfi davalarında Şakir'le ilgili verdikleri ifadelerinde: "onların tek görevi kafilelerin katl ve

---

[34] T. Akçam, a.g.e., 2010, s. 170.

* 17 Nisan 1922'de kaçtığı Berlin'de Ermeni bir fedai tarafından öldürülmüştür.

[35] V.N. Dadrian, a.g.e., 2005, s. 127.

ifnası idi" demişlerdir. Özel şifreli telgraf kanallarıyla, kendilerine ayrılmış para ve araçlarıyla tümüyle özel bir örgütlenme olan Teşkilat-ı Mahsusa, soykırımın gerçekleştirilmesinde rol oynarken, geride hiç iz bırakmamaya çalışıyordu.

Farklı illerde başlayan Divan-ı Harb-i Örfi yargılamalarında Ermeni soykırımının gerçekleştirilmesinde bir yandan Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın, diğer yandan Teşkilat-ı Mahsusa'nın şifreli telgraflarıyla ilgili onlarca belge ve ifadeye ulaşılmıştı. Teşkilat-ı Mahsusa, sadece telgraflarla değil her tarafa gönderdiği özel ulaklarla da Ermenilerin imha edilmesi kararını yaygınlaştırıyor ve denetliyordu. Örneğin ana davanın beşinci oturumunda, duruşma hâkimi, Yusuf Rıza'ya "şimdi ifadenizden öyle anlaşılıyor ki tehcir ve katliam meseleleriyle iştigal etmiş müfrezeler de, bölükler de yani Teşkilat-ı Mahsusa kıtaları da var" biçiminde bir soru yöneltir. Bunun üzerine Yusuf Rıza, yerel yöneticilerin (valilerin) ve İttihat ve Terakki Katib-i Mesullerinin denetiminde bu tür yerel Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin olduğunu ve bu birliklerin tehcir işine doğrudan katıldığını söyler. Aynı davanın yedinci oturumunda, Teşkilat-ı Mahsusa birliklerinin cinayetlere karıştığı konusunda suçlayıcı ifade ve belgelerin kendisine okunması üzerine Yusuf Rıza şunları söyleyecektir:

> Şimdi bugün durumlar ne yazık ki öyle bir vaziyete getiriyor ki: Teşkilat-ı Mahsusa Merkez-i Umumi'nin emri altında bütün cinayetleri icraya vasıta olmuş. Bendeniz buna cevap bulup veremeyeceğim Paşa hazretleri...

Yusuf Rıza, belgelerin ağırlığı altında, İttihat ve Terakki Merkez Komitesi ve Teşkilat-ı Mahsusa'nın cinayetlerindeki rolünü kabul ediyordu.[36] Sadece sanıklar değil, bazı şahitler de, ortaya çıkartılan orijinal belgeler sonucunda ifadelerini değiştir-

[36] T. Akçam, a.g.e., 2010, s. 172.

mek zorunda kalmışlardı. Yozgat davasının 20 Şubat 1919'da görülen 8. oturumunda, Kayseri 15. Fırka Kumandan Vekili Miralay Şahabeddin'in Ankara 5. Kolordu Kumandan Vekili Halil Recai'ye 22 ve 23 Temmuz 1915 tarihlerinde, sürgün edilen bir grup Ermeninin, yola çıkartıldıktan sonra öldürüldüklerine ilişkin çektiği telgraf okunur. O ana kadar olaylarla ilgisi olmadığını iddia eden Şahabeddin, telgrafların varlığını kabul eder ve fenalık geçirir.[37]

Bu tanıklıklar sadece mahkemede değil, o dönemin gazetelerinde de yer alıyordu. Dönemin görevlileri, bürokratları, ordu içindeki subaylar Ermeni soykırımına ilişkin bilgiler aktarıyorlardı. Yayımlandığı tarihte İttihat ve Terakki muhalifi *Sabah* gazetesi, Teşkilat-ı Mahsusa'nın varlığı ve onunla suç ortaklığı yapan Talat Paşa ile ilgili şunları yazacaktı:

> Her sabah Talat'ın evine elebaşınızdan emirler almak için uğramadınız mı? İttihat Fırkası merkezinde alınan bir kararın neticesinde, sakini bulundukları kasaba ve köyler civarında masum Ermenileri baltayla öldürebilsinler diye İstanbul merkez hapishanesinden en azılı canileri serbest bırakmadınız mı? Vilayetlerdeki hapishanelerden benzer tahliyeleri emretmediniz mi? En kan içici canileri seçmek ve onları Teşkilat-ı Mahsusa çetelerine dahil etmek umumi amaç değil miydi? Bu itibarla Adalet Nazırının yüksek rütbeli bir görevliyle temsil edildiği Temyiz Mahkemesinin müdde-i umumisini tayin etmediniz mi? Ayrıca seçilen mücrimlerin istediğiniz cinayetlerin vahşiliğine uygun olup olmadıklarını tespit etmek için bir de hekim tayin etmediniz mi? Cinayet çetelerinin oluşturulması, büronuzun bir kat altında oturan aynı Temyiz Mahkemesi Başsavcı'sının bürosunda gerçekleşmedi mi? Bu örgütlenme faaliyeti, Başsavcılık bürolarının ve Ceza Mahkemesi odalarının bulunduğu koridorlarda ve mahkeme

[37] V.N. Dadrian ve T. Akçam, a.g.e., s. 94.

salonuna getirilen mahkûmları herkesin görebileceği şekilde haftalar boyunca devam etmedi mi?[38]

Erzurum Valisi Tahsin, Mamuretülaziz (Elazığ) davasının duruşmasında Bahattin Şakir'i açıkça suçlayan ifadeler vermişti. Benzer bir ifade de Trabzon davasının 5 Nisan 1919 tarihli oturumunda Trabzon'da Lazistan Havalisi Kumandanı, sonra Bahriye Nazırı olan Avni Paşa tarafından verilmiştir. Paşa ifadesinde katliamlardan sorumlusu olarak Teşkilat-ı Mahsusa'yı işaret etmişti. Kastamonu Valisi Reşit Paşa, Erzurum Jandarma Alay Kumandanı Adil Bey, Erzincan davasında Erkan-ı Harbiye Kaymakamı Rıza Bey'in şahitlikleri ve anlatımlarının yanı sıra, bu davalardaki sanıkların kabulleri ve o döneme ait imha edilememiş yüzlerce şifreleri çözülmüş telgraf, Teşkilat-ı Mahsusa'nın katliamlardaki birinci derece oynadığı rolü gözler önüne seriyordu.

Soykırımın ve Ermeni mallarının takibi

Dâhiliye Nazırı Talat, Sadrazam'dan tehcirlere yetki tanıyan özel bir kanunun Kabine aracılığıyla yürütülmesini istemişti. Kabine 30 Mayıs 1915'e kadar herhangi bir işlem yapmamış olmakla birlikte, 29 Mayıs'ta tehcir kanunu Sadrazam tarafından onaylanacaktı. Ermenilere özel olarak gönderme yapmayan kanun, ordu, kolordu ve tümen kumandanlarıyla birlikte mahalli garnizonların kumandanlarına casusluk, ihanet şüphesi ve askeri zorunluluklar nedeniyle halk topluluklarını tehcir emri verme yetkisi tanıyordu. Anahtar kelime "hissetmek"ti* Tehcir emri verme yetkisiyle donatılan otoritelerin sadece tehlike hissetmesi ya da sezmesi gerekiyordu. Bu belirsiz

[38] V.N. Dadrian, a.g.e., 1995, s. 58, 59.

* Makul Şüphe!

ama ucu açık yetkilendirme Türkiye'nin Ermeni ahalisinin büyük kısmının tehciriyle sonuçlandı.[39] 10 Haziran 1915'te yürürlüğe konulan ek kanunla, sürgünlerin mallarının nasıl idare edileceği, bu kişilerin nasıl korunacakları, diğer malların kamusal açık artırmalar yoluyla nasıl elden çıkarılacağı ve elde edilen gelirlerin savaştan sonra dönen sahiplerine iade edilmek üzere nasıl rehin tutulacağına dair talimatlar içeriyordu. 26 Eylül 1915'te yayımlanan bir başka Muvakkat Kanunu, sürgünlerin mal ve mülklerinin elden çıkarılmasıyla ilgiliydi. Bu kanun, sürgünlerin borç, alacak ve varlıklarının nasıl idare edileceğini belirliyor ve düzenliyordu. Bu yeni kanun Alman Dışişleri Bakanlığına iletilirken, Deutsche Bank Müdürü Arthur Von Gwinner, espriyle karışık, on bir maddenin pekâlâ şu iki maddeye sıkıştırılabileceğini söylüyordu: "1. Ermenilerin tüm mallarına el konulmuştur. 2. Hükümet sürgünlerin alacaklarını paraya çevirerek ve borçlarını ödeyecektir (ya da ödemeyecektir!)"[40]

24 Nisan'da fiilen uygulanmaya başlayan, 27 Mayıs'ta geçici olarak hazırlanan kanunun 30 Mayıs'ta kabul edilmesiyle yasal bir çerçeveye kavuşturulan tehcirin, ilk uygulamaya konduğu tarihteki hedefiyle, birkaç hafta sonra yapılanların ardından nihai olarak hedefledikleri başkalaşacaktı. Önce Ermenilerin bulundukları yerlerden sürülmesi, sayılarının bulundukları yerlerde ve yeni iskân edildikleri yerlerde %10 geçmeyecek oranda ayarlanması istenirken, bir ay sonra bütün Ermenilerin Der Zor'a doğru sürülmesi ve bu sürgün esnasında imha edilmesi hedeflenecekti. Sürülmek ve sürgün yollarında ölmektense kendilerine teklif edilen Müslümanlığı kabul eden Ermenilerin durumunda da benzer bir farklılık yaşana-

[39] V.N. Dadrian, a.g.e., 2008, s. 333.

[40] V.N. Dadrian, a.g.e., 2008, s. 335.

caktı. Talat Paşa 22 Haziran 1915 tarihli telgraf ile bireysel ya da toplu tüm ihtidaların (Müslümanlığa geçiş) kabul edilmesini ve bunların tehcirden muaf tutulmasını, ancak yoğunluk oluşturmalarını engellemek için kendi bulundukları vilayet veya sancak sınırları içinde dağıtılmaları emrini verecekti. Ne var ki, sadece üç hafta sonra, bu politikadan yüz geri edilecek ve "hiçbir zaman bu şekilde vuku bulacak ihtidalara itimat edilmemesini, ihtida etseler bile tehcirden muaf tutulmamaları gerektiğini" belirtecekti.[41] Talat da Ermenilere ne uygulandığını gayet iyi biliyor, ölüm karşısında biçare kalmış, kadın ve gençlerin Müslümanlığa geçerek hayatlarını kurtarma çabası içinde olacaklarını kestirebiliyordu. Bir görgü tanığı,

> Erzincan'ın bir saat dışında karşılaştığı bir konvoydan, kadınların kendilerine "Kurtarın bizi, Müslüman olmak istiyoruz, Alman olmak istiyoruz, ne isterseniz (oluruz), yeter ki kurtarın bizi! Bizi Kemah Boğazı'na boğazlamaya götürüyorlar"

diye yalvardıklarını anlatır.[42]

Bütün bu süreç 30 Mayıs 1915 yılında çıkartılan kanunla tam yetkili olarak Osmanlı Ordusu, Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti ile birlikte hükümetten izin almaya gerek duymadan yetkili olabilecekti. Bir yandan da İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti, Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi ile koordineli olarak sürekli kayıtları güncelliyordu. Sürgün edilen gayri Müslimlerin sayıları, onların yerine Balkanlardan, Kafkasya'dan gelen, boşaltılan Rum ve Ermeni bölgelerine yerleştirilen Müslümanlar ve Müslüman ama Türk olmayan (ya da Türklük hissi gelişmemiş) muhacirler hakkında rapor tutuluyordu. 5 Ocak 1916 tarihinde Enver Paşa'nın talimatıyla Er-

[41] Dündar, F., a.g.e., s. 301.

[42] T. Akçam, a.g.e., 2014, s. 273.

menice, Rumca ve Bulgarca "vilayet, sancak, kasaba, köy, dağ, nehir" isimlerinin Türkçeye çevrilmesi istenirken, Ocak ayı sonunda Kürtlerin Türk nüfusunun arasına dağıtılması kararı da, Türklerin yaşadığı bölgelerdeki vali ve mutasarrıflara bildirilecekti.

Soykırımı belgeleyen en önemli konulardan birisi, sürgüne gönderilen Ermenilerin el konulan mal ve mülklerinin ne olduğu meselesidir. Kendilerine verilen bir saatlik zaman dilimi içerisinde, daha önce erkekleri askere alınan Ermeni halkı, yanlarına doğru dürüst bir şey almalarına izin verilmeden kafileler halinde sürülmeye başlandıklarında başlarına gelecek olanı biliyorlar mıydı, bilinmez... Kastı sürgüne gönderdiği Ermeni halkını ortadan kaldırmak olan İttihat ve Terakki, 30 Mayıs 1915 yılında çıkardığı yasal düzenleme ve 15 maddelik yönetmelikle bu konuyu kendince çözmüştü. Daha sonra 10 Haziran 1915'te yeni bir düzenleme ile 34 maddeden oluşan yeni bir yönetmelik daha çıkartılacaktı. Buradaki kritik soru şuydu; "Sürgüne gönderilen Ermenilere, geride bıraktığı bu mallarının karşılığı nasıl ve hangi mekanizma ile verilecek, bu konudaki düzenleme nasıl olacaktı?" Konuya ilişkin çıkartılan yönetmeliğin bir tek 22. maddesinde buna cevap verilmeye çalışılıyordu; "Satış bedeli ve kiradan elde edilen miktarlar, sahipleri adına emaneten mal sandıklarına bırakılarak daha sonra yapılacak duyuruya göre sahiplerine verilecektir". İlerleyen zaman içerisinde bu konuda bilinen herhangi bir düzenlemenin yapılmamış olması, İttihatçıların aslında bu konuya ilişkin herhangi bir plan ve programa da sahip olmadığını net biçimde gösteriyordu. Yapmaya çalıştıkları şey, Ermenileri, mallarının peşine düşemeyecek hale getirmek yani imha etmekti. Ermenilere ait eşyanın cinsi, miktarı, değerleri ve sahiplerinin isimlerini ihtiva edecek defterlerin tutulması, bunların aslında hükümete ve onaylı bir suretinin terk edilmiş mallar komisyo-

nuna verilmesi kararlaştırılmış olmasına rağmen, bu defterlerin nerede olduğunun bilinmemesi, her şeyi anlatmaya yetmiyor mu?[43] Geriye kalan Ermeni malları konusunda İttihat ve Terakki'nin oldukça planlı bir davranış içinde olduğuna örnek, Amerikan Büyükelçisi Morgenthau'nun savaş sırasında tuttuğu günlükten çıkacaktır:

> Talat bir gün bana bir ricada bulundu. Hayatımda belki ilk kez bu kadar şaşırtıcı bir ricaya muhatap oluyordum. New York Life Insurance Company ve Eguitable Life New York (hayat sigortası şirketleri) yıllarca Ermenilerle iş yapmışlardı. Ermenilerin bu arada hayatlarını sigorta ettirmeleri olsa olsa tasarruf yapma alışkanlıklarının bir göstergesi sayılabilirdi. Şimdi Talat isteğini şöyle dile getiriyordu: "Amerikan hayat sigortası şirketlerinin, Ermeni müşterilerinin bir listesini bize göndermelerini sağlamanızı istiyorum. Bu kişilerin çoğu ölmüş bulunuyor ve biriken paralarını alacak mirasçıları da yok. Şüphesiz bütün bunlar devlete intikal etmiş oluyor ve tasarruf hakkı artık Hükümet'e ait. Bunu sağlayabilir misiniz?"[44]

Morgenthau, bu talep karşısında "Benden asla böyle bir liste alamayacaksınız!" yanıtını verecektir.

Taner Akçam, Ermeni mallarının ve satışından elde edilen gelirlerin nerelere kullanıldığına ilişkin soruyu ayrıntılı olarak altı başlıkta inceliyor:

> Ermeni malları; 1) Muhacirlerin ihtiyaçları için, 2) Müslüman bir burjuva yetiştirmek için, 3) Askeri ihtiyacın karşılanması için, 4) Hükümetin tehcir masrafları için, 5) Hükümetin değişik ihtiyaçları için, 6) Milis teşkilatı ihtiyaçları için.

Tüm bu belgelerin gösterdiği şudur ki, İttihat ve Terakki Hükümeti Ermeni mallarını, özel kişilerce yağmalanmasından

---

[43] T. Akçam, a.g.e., 2010, s. 210, 211.

[44] V.N. Dadrian, a.g.e., 1995, s. 161.

kurtarabildiği kadarıyla, belli amaçlar doğrultusunda son derece sistemli olarak kullanmaya çalışmıştır.[45] Dolayısıyla çoğu çıkarıldıkları sürgünde ölen-öldürülen Ermenilerin sağ kalanlarının niçin gittikleri yerlerde geride bıraktıkları mallarının karşılığını alamadıklarını da bu tablo izah etmektedir. Bu konudaki ayrıntılı çalışmasında Nevzat Onaran'ın söyledikleri şöyledir:

> 15 Nisan 1923 tarih ve 333 no.lu kanunla 26 Eylül 1915 tarihli Tasfiye Kanunu'nda yapılan değişiklikle, 1915'te İttihatçıların temellendirdiği mülkiyetin Türkleştirilmesi sürecine devam edildi. 1930'lu yıllara kadar resmi tanımlamaya göre "sürgün edilenin, kaçanın veya kaybolanın" mülkünün hem transferini hem de tapulandırmasını sağlayan kanuni düzenlemeler bir bir yürürlüğe kondu. Aradan yıllar geçtikten sonra bu sefer de gayri Müslim vakıflarının mallarına hazine adına el koyma süreci yaşandı. 1970'lerde Rum, Ermeni ve diğer cemaat vakıflarının gayrimenkul edinmelerine imkân veren mevcut kanunların yeniden yorumlanmasıyla 1936 Beyannamesi sonrasında vakıfların edindiği mülkler elinden alındı. Hukuki ve kanuni bulunup vakıflar adına tescil edilen 1410 vakıf malına, yine aynı mevzuata göre bir başka yorumla "el kondu" AB uyum sürecinde bu mağduriyeti gidermeye yönelik tüm düzenlemelere rağmen "el konulan" gayrimenkullerin ancak %10'u cemaat vakıflarına iade edilebildi. Bir yandan da "el koymaya" devam edildi.[46]

Soykırım, bir bütün olarak Ermeni halkının yok edilmesi anlamına gelse de, öncelikle eli silah tutan erkekler Amele Taburlarına alınarak katledilmiş, sürgün kafilelerinde öldürüle-

---

[45] T. Akçam, a.g.e., 2010, s. 222-236.

[46] Nevzat Onaran, *Cumhuriyet'te Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1920-1930): Emval-i Metrukenin Tasfiyesi-II*, Evrensel Yayınları, İstanbul, 2013, s. 12.

rek yok edilmişlerdir. Kadınlara ise tecavüz edilmiş, öldürülmüş, sağ kalanlar ise bir devlet politikası olarak Müslüman ailelerin yanına verilmiş ya da Müslüman erkeklerle evlenmeye zorlanmıştır. İskân-ı Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti'nden Sivas'a çekilen bir telgrafta "genç kız ve dul kadınların Müslüman erkeklerle evlendirilmelerinin uygun bulunduğu" belirtilmektedir. Niğde'ye gönderilen şifreli bir telgrafta ise "uygun" sözcüğü "gerekli" olarak değiştirilerek şu hale getirilecekti: "Genç kızların Müslümanlarla evlendirilmelerinin gerektiği".[47] Müslümanlarla evlenen Ermeni kadınlarının denetimine devam edilecek, evlendiği erkek devlet memuru ise seyahatleri için merkezden izin alması şartı getirilecekti.

Yetim kalan Ermeni çocuklarının yaşlarına göre gördükleri muamele de farklılık gösterecekti. Sağ kalan 13-14 yaşındaki kız çocukları evlendirilecekler, erkek çocukları ise kimi ailelerin yanına verileceklerdi. On yaş ve altı çocuklar ise açılan yetimhanelere yerleştirilecekler, buralarda yer yoksa civarlardaki Müslüman köylere dağıtılmaları sağlanacaktı. İstanbul, yetimlerin dağıtılması uygulamasının dışında tutulur, yasaklanır; gönderilen şifreli telgraflarda yetimlerin kesinlikle taşradaki yetimhanelerde barındırılması istenir. Zira bunların rahat ve süratli bir şekilde asimilasyonları için, Anadolu içleri daha uygundur.[48] Ermeni çocuklarının başına gelenlerin hikâyesinin bugünlere kadar uzanan canlı tanıklıklar ışığında başlı başına incelenmesi gereken bir konu olduğuna Dadrian da dikkat çeker. Binlercesi evlatlık olarak alınmış ve Türk olarak yetiştirilmiştir. Yüzlerce kız çocuğu ve genç kız, İslâmiyet'i kabul ettikten sonra yanaşma, hareme cariye veya eş olarak Türk ulusunun içine dahil edilmiştir. Pek çoğu da yetimhanelerde çürü-

[47] F. Dündar, a.g.e., s. 304.

[48] F. Dündar, a.g.e., s. 306.

müştür.[49] İstanbul o tarihte nüfus olarak Ermeniler için hâlâ kalabalık oldukları bir merkez olmasının yanı sıra, uluslararası kamuoyu ve Avrupa'daki birçok merkezle süren canlı bağı nedeniyle İttihatçılar tarafından sıkı biçimde denetlenecektir. Anadolu'da yaşanan vahşetin İstanbul'daki Ermeniler tarafından duyulmaması mümkün değildir. Ama vahşetin boyutları konusunda bilgi ne kadar az ve ne kadar gecikmeli gelirse İttihatçılar için o kadar iyi olacaktı. İstanbul, 24 Nisan ve sonrası birkaç büyük operasyon dışında soykırımdan en az etkilenen 3 kentten birisi olmuştur. 1913-1922 yılları arasında İstanbul Ermeni Patrikliği görevini sürdüren Zaven der Yeghiayan anılarında, İstanbul sürgünlerinin durmasında Alman Parlamentosu'ndan İstanbul'a gelen bir heyetin etkisinin büyük olduğunu anlatacaktır. Diğer kentler İzmir ve Edirne olurken, bu kentlerdeki sürgünler ilerleyen zaman içerisinde kaldığı yerden devam edecektir.

Soykırıma itirazlar

İttihat ve Terakki'nin kurucularından olan, uzun süre Paris'te Abdülhamid'e karşı muhalefet yürüten ve 1908 sonrası İstanbul'a gelerek Meclis-i Ayan vekili olan Ahmet Rıza'nın soykırım uygulaması olan tehcir kanununa yürüttüğü muhalefet gözden kaçırılmamalıdır. Ahmet Rıza, Heyet-i Ayan'da açıkça Geçici Müsadere ve Kamulaştırma Yasası'na karşı çıkmış; "sefalet ve çaresizlik içinde Anadolu yollarında ve dağlarında dolaşan yüzlerce ve binlerce kadın, çocuk ve yaşlının, ikameti için eski yerlerine dönmelerine ya da kış gelmeden önce istedikleri yere yerleşmelerine izin verilmesi" için hükümete ricada bulundu. Bununla da yetinmeyen Ahmet Rıza, meclisin toplan-

[49] V.N. Dadrian, a.g.e., 2008, s. 332.

masından 2 gün önce ilan edildiği için Geçici Yasa'nın Osmanlı Anayasası'nın 16. maddesine ters düştüğünü iddia etti. Ahmet Rıza'nın tarihe geçen konuşmasında şöyle diyecektir:

> Ermeni mallarını ve servetini Ermeniler için "terk edilmiş mallar" olarak göstermek kanunsuzluktur. Mülk sahipleri kendi mülklerini isteyerek terk etmediler, evlerinden zor kullanılarak, mecbur bırakılarak uzaklaştırıldılar, sürüldüler. Şimdi hükümet, kendi görevlileri aracılığıyla, onlara ait malları satıyor. Eğer ben satılmasını istemezsem kimse benim malımı satamaz. Anayasa'nın 21. Maddesi bunu yasaklar. Eğer biz anayasal hukuka göre işleyen bir anayasal rejimde yaşıyorsak bunu yapamayız. Bu çok çirkindir. Kolumdan tutup beni köyümden dışarı atın, sonra malımı mülkümü satın, böyle bir şeye asla izin verilemez. Ne Osmanlıların vicdanı ne de yasa böyle bir şeye izin verebilir.[50]

1918-1920 arasında kurulan Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemelerindeki yargılamalarda, Ermeni soykırımına ilişkin yapılan tanıklıklarda, soykırım gerçekleştirilirken buna itiraz eden, bunu bir suç olarak görüp, buna ortak olmak istemeyen devlet görevlilerinin adları geçmiş, İttihatçıların onlarla ilgili yaptırımları da gündeme gelmiştir. İttihat ve Terakki tarafından soruşturmaya uğrayan bu devlet görevlilerinin bir kısmının "bir kazaya kurban gittiği" de sonradan öğrenilecekti. Divan-ı Harb-i Örfi'de, Ana Dava olarak tanımlanan ve İttihat ve Terakki yöneticilerinin yargılandığı duruşmalarda, onlar tarafından verilen emirleri yerine getirmeyen ve itaat etmeyen valilerin görevden alındıkları açıklanacaktı. Duruşma hâkiminin hemen hemen her sanığa: "Ankara, Kastamonu, Erzincan, Yozgat, Trabzon, Sivas ve sair bunun gibi yerlere murahhas-ı mesuller gitmiş, valilere, mutasarrıflara bazı hafi (gizli) talimat

[50] V.N. Dadrian, a.g.e., 1995, s. 51-52.

vermiş bundan haberiniz var mı?" biçiminde sorular sormuş ve Ankara valisi Mazhar Bey, Kastamonu valisi Reşit Paşa ve Yozgat Mutasarrıfı Cemal Bey'in Kâtip-i Mesullerin başvurusu ile görevden alındıklarını duruşmalar boyunca tekrarlamıştır.[51] Takvim-i Vekayi gazetesinin 8 Ocak tarihli suretinde yer alan 3772 sayılı kararla, Ankara'da görevden alınan Mazhar Bey'in anlatımı şöyledir:

> Ermenilerin tehciri hakkında İstanbul'dan Dâhiliye Nazırı'ndan aldığım emirleri anlamazlığa vurdum, biliyorsunuz ki diğer bazı vilayetler tehcir işlerini ikmal ettikleri halde ben başlamamıştım. Atıf Bey geldi, Ermenilerin katl ve imha edilmeleri hakkında şifahi emrini tebliğ etti. Ben de, "Hayır Atıf Bey, ben valiyim, eşkıya değilim, ben yapamam, bu sandalyeden kalkarım sen gelir yaparsın" dedim.

Kastamonu Valisi Reşit'in de hikâyesi aynıdır. Katib-i Mesuller Davası'nda, karar suretinde Vali Reşit'in "ben elimi kana boyamam", dediği için, Katib-i Mesul Hasan Fehmi'nin girişimiyle görevden alındığı belirtilir.[52] Bu listenin çok daha uzun olması olasıdır. Soykırım emrini yerine getirmeyenlerin sadece işten el çektirmekle bırakılmayıp tehdit edildikleri, kiminin öldürüldüğü düşünülürse, önemli bir bölüm itirazcının da tarihin karanlık sayfalarında gizli kalması mümkündür. Lice Kaymakamı Hüseyin Nesimi, Ermenilerin katledilmesi emrini yerine getirmez. Emrin yazılı verilmesini ister. Bunun üzerine görevinden alınan kaymakam Diyarbakır'a çağrılır ve yolda öldürülür. Kaymakamın oğlu Abidin Nesimi anılarında, devlet memurlarının ortadan kaldırılmasının Diyarbakır Valisi Dr. Reşit'in emriyle olduğunu aktarmakta ve başka isimlere de yer vermektedir. Basra Valisi Ferit, Müntefak Mutasarrıfı Bedîî

[51] T. Akçam, a.g.e., 2010, s. 161.

[52] T. Akçam, a.g.e., 2010, s. 161.

Nuri, Beşiri Kaymakam vekili Sabit, gazeteci İsmail Mestan öldürülenler arasındadır. Öldürülme nedenleri açıktır; Ermenilerin imhasına "muhalefet edecek idari kadronun tasfiyesi kaçınılmazdı. Bu itibarla adı geçen kişilerin tasfiyesi zorunlu görülmüştü."[53] Midyat Kaymakamı ve Samsun Bafra Kaymakamı da öldürülenler arasındadır. Görüleceği gibi Ermenilerin imhasına dönük operasyon, daha çok Teşkilat-ı Mahsusa ve İttihat ve Terakki yöneticileri vasıtasıyla şifahen verilen emirlerle gerçekleştirilmiştir. 1918-1920 yıllarında yapılan Divan-ı Harb-i Örfi yargılamaları tümüyle tarihin gizli dehlizlerinde kalacak emir ve uygulamaların gün yüzüne çıkmasını sağlamıştır. İstendiği kadar "Mütareke" dönemi densin, o dönemin devlet yöneticilerinin söyledikleri, imha edilememiş şifreli telgraflarla birleşince soykırıma ilişkin tablo bütün çıplaklığı ile ortaya çıkıyor.

Bayburt Davası karar suretinde, imha kararının Merkez-i Umumi tarafından alınıp bölgelere özel kuryelerle gönderilmiş olduğu tekrar edilir ve bu davadan idam cezasına çarptırılan ve idam edilen Nusret'in ifadesine yer verilir. Nusret ifadesinde "tek bir Ermeni'nin hayatta bırakılmaması ve bu emre uymayanların da idam edileceği yolunda İstanbul'dan gizli bir emir" aldığını söyler.[54] İttihat ve Terakki kadroları içinde olan biteni anlayamayan, ya da bütün bu gaddarlıkların İttihat ve Terakki yönetiminin emir ve direktifleriyle gerçekleşebileceğini konduramayan insanlar da vardı. 1918'de Meclis-i Mebusan'ın yapılan tartışmalarda Mehmed Emin Bey, Ordu kazasındaki kaymakamın Ermenileri kayığa doldurarak Samsun'a göndermek bahanesiyle denize döktürdüğüne tanık olacak, aynı uygulamayı Vali Cemal Azmi'nin de yaptığını duyacaktı.

---

[53] Bkz. Abidin Nesimi, *Yılların İçinden İstanbul*, Gözlem Yayınları, 1977, aktaran T. Akçam, a.g.e., 2010, s. 162.

[54] T. Akçam, a.g.e., 2010, s. 163.

İstanbul'a gelince ilk işlerinden birisi Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya durumu aktarma olmuştu. "Belki üç sene uğraştım fakat olmadı. Manatıkı harbiye dediler, şöyle dediler, hulasa olmadı." Olmayacağı kuşkusuz belliydi. Talat Paşa Ermenilere uygulanan soykırım ve katliama engel olmak, sorumlular hakkında soruşturma açmak bir yana, onun derdi soykırım ve toplu katliam izlerinin bir an önce ortadan kaldırılmasını sağlamaktı. Bu konuda görevlilere yaptırım uygulamakla tehdit edecek kadar da sertti. 21 Temmuz 1915'te Talat Paşa tarafından Diyarbakır, Mamuretülaziz (Elazığ), Urfa ve Der Zor vali ve mutasarrıflarına yollanan şifreli bir telgrafta "Yollarda kalan emvat (ölüler) defin ettirilerek ecsadın (cesetlerin) dere, göl ve nehirlere attırılmaması ve yollarda terk ettikleri eşyanın yakılması" isteniyordu. Yine Mamuretülaziz Valisi tarafından Malatya mutasarrıfına şifre ile verilen bir emirde, "kesin tebligata rağmen yine yollarda pek çok cesedin bulunduğu ihbar edildiği ve ihmal gösteren memurların şiddetle cezalandırılmaları Dâhiliye Nazırı Celilesinden bildirildiği" söylenecekti [55] Talat Paşa'nın bir başka telgrafı da, öldürülen Ermenilerle ilgilenmediğini ortaya koyar. Onun merakı, Ermenilerden geriye kalan para ve mücevherlerin ne olduğu konusudur. Diyarbakır Valisi Dr. Reşit, iki binden fazla Ermeni'yi koyun gibi kestirmesine ilişkin hiçbir soruşturmaya uğramazken, imha edilen Ermenilerin para ve mücevherlerine el koyduğu iddiasıyla başı belaya girecekti. Diyarbakır ve civarında Ermenilere karşı uyguladığı politikalardaki başarıları nedeniyle kendisinin ve emrindeki çalışanlarının ödüllendirildiği Dr. Reşit, daha sonra Ankara'ya vali olarak atanacak ama en sonunda açığa alınarak hakkında soruşturma açılacaktır.* Çünkü Reşit elinde olan pa-

[55] T. Akçam, a.g.e., 2010, s. 165-166.

* Dr. Reşit Divan-ı Harbi Örfi Mahkemesi'nce 1918 yılının sonlarında tutuklanarak Cafer Ağa Bölüğü olarak bilenen cezaevine konmuştu. Bu-

rayla İstanbul boğazında yalı almaya kalkmış, bu olaydan haberdar olan Talat da onu işten el çektirerek hakkında soruşturma açtırmıştı. Gazeteci Süleyman Nazif bu durumu çok veciz sözlerle dile getirir: "Talat Paşa bundan fevkalade canı sıkılmış olarak 'katil' sıfatıyla takdir ettiği Reşit'i 'hırsız' olduğu için azl etmişti."[56]

Soykırımdan geriye kalan

Soykırıma ilişkin önemli bir ikrar 1919 yılında artık Talat Paşa'nın koltuğunda oturan Dâhiliye Nazırı Cemal'den gelecekti. 13 Mart 1919 tarihli Fransız gazetesi *Le Moniteur Oriental*'a verdiği demeçte Cemal, "Bu konuda istatistiki hesaplar sürüyor. Tam rakamlara dair tetkiklerimiz hitam bulduğunda, tespitlerimizi basına ilan edeceğiz" diyecek ve "en az 800 bin Ermeni'nin tehcir sırasında öldüğünü" açıklayacaktı.[57] Bu açıklamanın tarihin karanlık labirentleri arasında kaldığı aşikârdır. Dâhiliye Nazırı'nın gayri Müslim bir gazeteciye, bir takım Ermenilerin katline dair demeç vermesi hemen tepki çekecek ve gürültü kopartılacaktı. Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanan kimi İttihatçılar ve dönemin yetkililerinden oluşan tutukluların, Boğazlıyan Kaymakamı Kemal'in idamından hemen sonra Malta'ya sürgüne gönderilmesi, İstanbul Hükümeti'nin korkusunun işaretidir. Hem Kaymakam Kemal'in cenazesine katılımın çok kalabalık olması, hem de İstanbul'da kimi gösterilerin ya-

---

radan kaçan Reşit, İstanbul'da Teşvikiye semtinde polis tarafından kıstırılınca yakalanacağını anlayıp, 6 Şubat 1919'da tabancayla intihar edecekti. Bir diğer intihar vakası da General Mahmud Kamil'indir. 1915-1916 yılları arası 3. Ordu Komutanlığı yapan Kamil, Trabzon'dan sorumlu idi. Ermenileri kurtarmaya teşebbüs edenleri evinin önünde astıracağı tehdidinde bulunmuştu. Malta'ya sürülmüş ama oradan kaçınayı başarmıştı.

[56] T. Akçam, a.g.e., 2010, s. 188.

[57] N.V. Dadrian, a.g.e., 2005, s. 160.

pılması, bu sanıkların tutulduğu Bekir Ağa Bölüğü'nün basılarak onların oradan çıkartılabileceği gibi bir endişeyi beraberinde getiriyordu. Çünkü İttihat ve Terakki hâlâ güçlüydü ve soykırıma karışmış olanların sayısı ise sanıldığından çok daha fazlaydı. Dâhiliye Nazırı Cemal'in bu açıklaması, İkdam, Vakit, Memleket ve Alemdar gibi dönemin gazetelerinden destek görürken, kimi gazeteler ve gazeteciler de bu sözlerin Cemal'e yakışmadığını yazacaklardı. Tepkiler üzerine Cemal sözlerinin yanlış anlaşıldığını açıklasa da, Fransız gazetesinin yetkilileri hiçbir yanlış anlaşılma olmadığını söyleyeceklerdi. Padişah Sultan VI. Mehmet Vahdeddin'in de kendisi hakkında sergilediği hoşnutsuzluk ve gördüğü baskılar yüzünden 7 Nisan 1919'da görevinden istifa eden Cemal'in söyledikleriyle ilgili olarak 1950-1960 arası Cumhurbaşkanlığı yapmış Celal Bayar, "en çirkin ve lüzumsuz ifşaat" diyecekti. Ege'de Rumların tehcirinde görev almış bu İttihatçının başka bir şey demesi de zaten beklenemezdi.[58]

Nisan sonu başlayan ve yaz ayları boyunca tepe noktasına ulaşan soykırım operasyonu, yaşanan vahşetin dalga dalga yayılmasıyla Avrupa ve ABD kamuoyunun da gündemine girecekti. Savaş koşullarında bunuyor olunması kuşkusuz birçok şeyi perdeliyordu. Soykırımın oldukça gizli biçimde hem İttihat ve Terakki eliyle şifreli telgraflarla ve hem de Teşkilat-ı Mahsusa kanalıyla çifte mekanizma üzerinden sürdürülüyor olması, yaşananların boyutundan da geç haberdar olunmasına neden oluyordu. Talat Paşa tarafından sevkiyatın durdurulduğuna ilişkin ilk resmi açıklama, 1915'in Ağustos ayının sonunda yapılacaktı. Bu tarih aynı zamanda ABD tarafından Osmanlı Hükümeti'nden "kitle halinde yer değiştirmenin önlenme-

[58] Celal Bayar, *Ben de Yazdım*, Cilt 7, Sabah Yayınları, İstanbul, 1969, s. 114.

si"ni istediği tarihe denk gelmektedir. Talat Paşa, Amerika'dan gelen bu talep karşısında bilinen "Yalancı Talat" oluyor ve Amerika'ya çektiği cevabi telgrafta, "Ermenilerin merkezi hükümet tarafından uzaklaştırılmaları söz konusu değildir" diyordu[59] Talat'ın Amerika'ya verdiği bu cevap, İttihat ve Terakki Fırkası hükümetine yönelik soru ve Ermenilere ne yapıldığına ilişkin kuşku ve şüphelerin doruk noktasına çıktığı sürece denk gelir. Belli ki, soykırım operasyonuna ayar vermek, belki de uluslararası kamuoyunun ve kimi devletlerin tepkisini azaltmak için yeni telgraflar gönderilecektir. Amerika'ya verilen cevabın ertesi günü tüm vilayetlere çekilen şifreli telgraflarda:

> Ermenilerin tehcirindeki gayenin Ermenilerin "imhası olmadığı" aksine "bu unsurun hükümet aleyhine teşebbüsat ve faaliyette bulunamamalarına ve bir Ermenistan hükümeti teşviki hakkındaki amal-i milliyyelerinin ta'kib edemeyecek bir hale getirilmeleri' için yapıldığı belirtilerek, sevkiyat sırasında Ermenilere yönelik saldırıları gerçekleştirenler ve "bunlara önayak olan Me'mürin ve jandarma"lar hakkında kanuni takibat yapılması emredilir.[60]

Buna dair elde bir belge yok ama muhtemelen bu telgrafı eline alan Talat, bunu ABD yetkililerine göstererek bu konuda ne denli hassas olduklarını kanıtlamaya çalışmıştır. Nasıl olsa ertesi gün çekeceği şifreli telgrafla, bir gün önce çektiği telgrafın dikkate alınmamasını ve Ermenileri imhasına devam edilmesini isteyecektir!

Ermenilerin sürülmesi ve imhası 4-5 aylık bir zaman dilimi içerisinde önemli ölçüde tamamlanmıştı. Soykırımı başından beri titizlikle takip eden Talat Paşa, hem nüfus hem de kalan malların envanterlerini çıkartarak, Müslümanlığa geçerek ya

---

[59] F. Dündar, a.g.e., s. 311.

[60] F. Dündar, a.g.e., s. 311.

da kimi Müslüman ve Kürtler tarafından kurtarılıp Anadolu'da kalan Ermenilerin* akıbetinin de peşine düşecekti.

Öldürülen Ermeni sayısının 800 bin civarında olduğu birçok araştırmacı tarafından yazıldığı, tekrar edildiği biliniyor. 1919 yılında Dâhiliye Nazırı Cemal'in yaptığı açıklamanın da bu rakamın esas alınmasında etkili olabileceği düşünülebilir. Bu rakamı 1 milyon ve üstü olarak da gören araştırmacılar da vardır. Elbette "Ermeniler dış düşmanla birleşerek Türk ve Müslümanları kestiler" diyen ve soykırımı yok sayıp görmezden gelen devlet destekli araştırma ve araştırmacıların verdikleri rakamlara itibar edilmemelidir. Şunu belirtmekte fayda var: İmha ve katliam karşısında silahlanıp ayaklanan, kendisini öldürmeye gelenlerle çatışan, güçlü olduğu bölgelerde, intikam duygusuyla Müslümanları katleden Ermeni ayaklanmaları da olmuştur. Ama biz kararı çok önceden verilmiş, bir stratejiye dayalı, sistematik bir katliamdan ve soykırımdan bahsediyoruz. Var oldukları, doğup büyüdükleri ve kök saldıkları topraklardan sökülüp atılmalarını ve bunun etnik bir hesaplamayla, titizlikle sürdürülen orana dayalı gerçekleştirilen bir soykırımdan bahsediyoruz. Ermeni soykırımı kapıdayken, Taşnakların Erzurum'da gerçekleştirdikleri kongrede bile Osmanlı'ya karşı top yekûn savaş kararı alınmayacak, hatta Osmanlı vatandaşı olarak vatandaşlık haklarının yerine getirilmesi konuşulacaktı. Rus Ermenilerinin Çarlık Rusyasının yanında oluşturdukları Ermeni gönüllü birlikleri ve Osmanlı Meclis-i Mebusan Üyesi Karakin Pastırmacıyan'ın bu birliklerle hareket etmesi, bütün bir Osmanlı Ermenileri aleyhine bilinçli kullanılan bir argüman haline getirilecek, Ermenilerin "arkadan vuran hainler" olduğu iddiasına dayanak yapılacak-

* Kesin sayı bilinmemekle birlikte 20-30 bin arasında Ermeni'nin Dersim ve Mardin tarafında ölümden kurtarıldığı iddia edilmektedir.

tı. Burada değerlendirilmesi gereken konu, Osmanlı'nın Ermenilerin hiçbir hak talebine olumlu yaklaşmayarak onlara karşı sadece katliam ve yok sayma politikası geliştirmiş olmasıdır.

1915'in sonuna gelindiğinde eskiye kıyasla Anadolu'da artık ciddi bir Ermeni varlığından söz etmek mümkün değildi. İttihat ve Terakki önderlerinin "biz Ermenisiz bir Ermenistan planlıyoruz" sözleri gerçek olmuştu. Savaşı Ermeni soykırımı için fırsat gören Enver Paşa'nın "Şimdi zamanıdır, sonra geç olur" tespitine uygun olarak Ermeniler imha edilecekti. 1916 başlarında Talat'a Ermenilerle ilgili sorulan sorulara, "Artık öyle bir sorun yok, Ermeni sorunu hallolunmuştur" diyecekti.

Öldürülen Ermeni sayısının 800 bin olduğu sadece Cemal tarafından değil, Mustafa Kemal ve Damat Ferit Paşa tarafından da çeşitli vesilelerle dile getirilmiştir. 1928 yılında Genelkurmay Başkanlığı, 1. Dünya Savaşı'nda kayıplar üzerine Fransızcadan çeviri bir kitap yayınlar. Yarbay Nihat tarafından yayımlanan eserde, Türkiye'yi ilgilendiren rakamlar, değiştirilerek ve düzeltilerek verilir. Genelkurmayın verdiği sayılara göre, savaş sırasında "800 bin Ermeni ve 200 bin Rum katl ve tehcir yüzünden veya Amele Taburlarında ölmüştür" denir. Bu bilgileri aktaran Y.H. Bayur, "Bu sayıları bizim resmi kaynaklara göre doğru saymak gerektir" der.[61]

Bitirirken

Damat Ferit Hükümeti yaptığı bir dizi hata ve siyasi gelişmeleri yeterince doğru okuyamaması sonucu, Mustafa Kemal önderliğindeki Ankara Hükümetini ve Kuvayı Milliye Hareketini

[61] Bkz. Y.H. Bayur, *Türk İnkılap Tarihi*, Cilt 3, Kısım 4, s. 787, aktaran, T. Akçam, a.g.e., 2014, s. 284-285.

karşısına alacaktı. İşi Mustafa Kemal ve arkadaşlarının gıyaplarında idam cezası kararının verilmesine kadar götürmesi onun işbirlikçi konuma düşmesine neden olacak; İstanbul Hükümeti hızla etkisizleşecekti.

Müslüman-Hıristiyan karşıtlığının etkisi 1. Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte Rum ve Ermenilere karşı duyulan öfkenin büyümesinde belirleyici olmuştur. Osmanlı'nın büyük güçler tarafından Rum ve Ermeniler arasında bölüştürüleceği fikri, Yunanistan'ın Ege kıyılarına çıkarma yapması ve İzmir'i işgal etmesiyle hat safhaya çıkacak, pıtrak gibi Anadolu'nun hemen her yerinde Kuvayı Milliye Dernekleri kurulmaya başlayacaktı. Ege'ye çıkan Yunan birlikleri arasında, 1914 yılı ve sonrasında buradan sürülmüş ve katliama uğramış Rumların asker olarak Yunan ordusu saflarında geri gelmesi, Müslüman ve Türklere yaptığı mezalimle birleşince, İzmir'in Yunanistan'a bırakılacağı fikri Türkler nezdinde tümüyle inandırıcı bir hal alacaktı. Yunan işgali ile birlikte, 3 Eylül 1919 tarihinde Akhisar'da bulunan İngiliz kontrol subayının söyledikleri enteresandır: "Kuvayı Milliye yalnız Yunanlılara karşı dövüşmek için kurulmuştur. Türkler, herhangi bir devletin kontrolü altında kalmaya razıdır."[62] Dolayısıyla Avrupa devletlerine karşı sürdürülen ya da anti-emperyalist diye nitelenecek bir "Kurtuluş Savaşı" belli ki daha sonra bu mahiyete bürünecekti. Esas karşı olunan Anadolu'nun Rum ve Ermeniler arasında bölüştürüleceği fikri ve buna dair duyulan kaygıydı. Mustafa Kemal de Anadolu hareketinin başına geçmek için resmi görevinden istifa ederken İstanbul'a yazdığı telgrafta, "Mübarek vatanı ve milleti parçalamak tehlikesinden kurtarmak, Yunan ve Ermeni amaline kurban etmemek için açılan milli mücadele uğrunda

[62] T. Akçam, a.g.e., 2014, s. 457.

milletle beraber serbest surette çalışmak" amacıyla istifa ettiğini söyleyecekti.[63]

1918-1920 Divan-ı Harb-i Örfi yargılamalarının sonuna kadar gidemeyişi, soykırım suçu işlemiş görevli ve sorumluların yargılanamayışı, tümüyle siyasal koşullarla alakalıdır. Boğazlıyan Kaymakamı Kemal'in idamından sonra, yeni tutuklamaların olmayışı, Bekir Ağa Bölüğü'nde tutulan soykırım zanlılarının ise Malta'ya sürgüne gönderilmesi tam da bu siyasi ortamın yarattığı hava ile izah edilebilir. Mayıs 1919'da Yunanistan'ın İzmir'i işgal etmesi, İstanbul'da bu işgale karşı çıkan ve Türklerin ulusal haklarını talep eden bir dizi mitingin yapılmasını tetikleyecekti. 28 Mayıs 1919'da İngilizler Bekir Ağa Bölüğü'nden kimi tutukluları Mudros adasına ve Malta'ya sevk edecekler, bu sayı Ağustos'ta 118 kişiye çıkacaktı. Başta İstanbul olmak üzere işgal altındaki her yerden Anadolu'ya, Mustafa Kemal'in öncülüğünde başlayan mücadeleye, eski İttihat ve Terakki elemanları akın akın katılım sağlıyorlardı. Soykırımda görev üstlenmiş, Divan-ı Harb-i Örfi tarafından aranan çok sayıda katilin de bu oluşumun içinde olduğundan şüphe edilmemelidir. Bir anlamda Mustafa Kemal, hareketi İttihatçılardan geriye kalan kadrolarla inşa edecekti. Anadolu'ya çıktığında pozisyonu pek de güçlü olmayan Mustafa Kemal'in başka çaresi de yok gibi görünüyordu. Ama önceleri İttihat ve Terakki kadrolarından ustaca yararlanırken onlarla arasına bir mesafe koymayı da ihmal etmiyordu. İlerde savaşın gidişatına göre bunun faturasının kendi önüne konabileceğine düşünmüş ve kimi tedbirler de almaya çalışmış olabilir. Ankara'da meclisin açılışının 2. günü, 24 Nisan 1920'de yaptığı bir konuşmada Mustafa Kemal, Ermeni katliamından utanılacak bir

[63] Bkz. *Yakın Tarih Ansiklopedisi*, İstanbul, 1990, Cilt 12, s. 27, aktaran T. Akçam, a.g.e., 2014, s. 458.

eylem olarak söz eder. On iki gün sonra Ordu Komutanı Kâzım Karabekir'e gönderdiği bir mesajda "yeni bir Ermeni katliamı" ihtimali karşısında duyduğu endişeyi dile getirirken, açıkça "katliam" kelimesini kullanır.[64] Bu konuya ait bir başka örnek de Mustafa Kemal'in İstanbul'da kendisi ile görüşen bir İngiliz ajana söyledikleridir. Frew, "İttihat ve Terakki'nin cinayetlerini evvela tasdik etmelisiniz" dediğinde, Mustafa Kemal, "Ben İttihat ve Terakki'nin mümessili değilim! Fakat müsaadenizle söyleyeyim ki İttihat ve Terakki vatansever bir cemiyet idi. Çok kusurları olabilir. Ama vatanseverliği münakaşaların üstündedir" diyerek İttihat ve Terakki'nin genel çizgisine sahip çıkacaktır.[65]

Daha sonra Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemelerinin son halkası olan Malta sürgünleri, Mustafa Kemal'in İngilizlerle giriştiği "rehin alma pazarlığı" sonrasında serbest kalacak, birçoğu Kemalist Cumhuriyet'in kuruluşunda görev alacaklardı. 1920'den itibaren Ankara Meclisi'nin İttihatçıların Ermenilere dönük politikasına tümüyle sahip çıktığına tanık olacağız. Ankara Meclisi, Cumhuriyetin ilanından epey önce 1920'lerde Boğazlıyan Kaymakamı Kemal ile Bayburt davası sanıklarından Nusret'i "ulusal şehit" ilan edecek, Divan-ı Harb-i Örfi Mahkemelerinin idamla cezalandırdığı sanıkların ailelerine maaş bağlanması kararı alacaktı. 1 Mart 1921'de Mustafa Kemal, Büyük Millet Meclisi'ne yıllık raporunu sunarken, 350 milletvekilinden 68'inin İstanbul Meclisi'nden gelen eski mebus ve 12'sinin eski Malta sürgünlerinden olduğunu açıklayacaktı. Dadrian bu olguyu, Ermeni soykırımını organize etmiş ve yürütülmesinde başrolü oynamış Ermeni düşmanı İttihatçı-

---

[64] V.N. Dadrian ve T. Akçam, a.g.e., s. 74.

[65] Falih Rıfkı Atay, "Atatürk'ün Bana Anlattıkları" İstanbul, 1995, s. 99, aktaran T. Akçam, a.g.e., 2014, s. 448.

lardan geriye kalan liderlerle Kemalizm'in daha fazla iç içe geçeceği gelecekteki bir dizi gelişmenin önünün açılması olarak yorumlar.[66]

Ermeni soykırımına on binlerce ve hatta yüz binlerce insanın karışmış olmasının yarattığı "kitlesel cinayet" travması, bu katliamla yüzleşmeyi zorlaştıran faktörlerden birisidir. Bir başka neden de, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak kaybederek küçülmüş olması ve Avrupa devletleri tarafından "hasta" ilan edilerek aralarında pay edileceği endişesinin 1910 yılından itibaren artan bir hızla Osmanlı Ordusu'nun içindeki genç subayların zihninde yer etmesiydi. Giderek Osmanlı (Türk) halkının da yaygın kanaati haline gelen bu endişenin nedenleri arasında İngiltere'nin Osmanlı'yı "himaye" tutumundan vazgeçerek Rusya ile bir ilişki geliştirmesi de etkili olmuştur. Reval'de Rusya ile İngiltere arasındaki görüşmelerin ve müzakerelerin 1908 öncesi Makedonya'daki Osmanlı Ordusu içindeki subaylarda yarattığı infial hatırlanmalıdır. Osmanlı imparatorluğunun "pay" edileceği fikrinin ise giderek Rum ve Ermeniler nezdinde cisimleşen bir hal aldığını hem soykırım esnasında, hem de Mustafa Kemal önderliğinde başlayan hareketin ajitasyonunda görebiliyoruz.

23 Nisan 1920'de Ankara'da faaliyete başlayan TBMM'de Ermeniler hakkında dile getirilen kimi düşünceler sadece bazı milletvekillerinin kişisel fikirleri değildir. Aslında meclisin büyük çoğunluğu böyle düşünmektedir. Liberal düşünceleri olduğu iddia edilen Erzurum Milletvekili Hüseyin Avni Bey bile şu sözleri söyleyecektir:

> Beyler bendeniz Ermenilerin silahlısından değil, silahsızından korkuyorum. Yani Ermenilerin silahlısı olan Taşnaklardır. Onlar silahla karşımıza çıktığı zaman daima silahla eze-

[66] V.N. Dadrian ve T. Akçam, a.g.e., s. 75.

> cek kuvvete malikiz. Şimdi korktuğum bir safha var, o da Ermenilerin silahsız olarak kızıl bayrağa bürünüp memleketimizin içerisine ika edecekleri zararlar vardır, fesatlar vardır. Bu muhakkaktır.

Bunu da şöyle temellendiriyordu: "Ermeniler desisekar (hileci) bir millettir ve bu vesileyle bizi içimizden yıkar."

Bu sözlerden sonra Mustafa Kemal'in bu konuşmaya;

> Efendim, Hüseyin Avni Bey'in Ermeniler hakkında buyurduğu tamamen doğrudur ve biz Rusların bu meseleyi mevzu-u bahis ederken onları da bu hakikate icra etmek için teşebbüsatta bulunmaktayız. Tamamen hakları vardır,

cevabını verecekti.[67]

Ankara'da kurulan TBMM'nin Ermeni halkına yönelik politikalarının nasıl bir ruh hali içinde belirlendiğini ve şekillendiğini bu örnekler anlattığı gibi, Cumhuriyetin ilanından sonra Kemalistlerin bu konudaki yaklaşımının ne olacağı konusunda da fikir veriyordu.*

Sorunun yüz yıldır çözülemeden Türkiye'nin peşinden geliyor olmasının temel nedeni, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunu bu utançla yüzleşmekten kaçınarak gerçekleştirmiş olmasında yatmaktadır. Kurucu unsurlarının büyük bölümünün Rum ve Ermeni soykırımının kararlaştırıcı ve uygulayıcı kadrolardan oluşu, katliamın ve sürgünün boyutlarının küçümsenmesine ve inkâr edilmesine yol açmıştır. Rum ve Ermenilerin yanı sıra, Süryani, Keldani ve Kıptilerin de soykırıma uğradığı süreç, daha sonra inanç grupları içinde en büyük

---

[67] T. Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu*, s. 504.

* 1919-1920 yılları ve sonrasında, 1917 Devrimi ile birlikte kurulan Ermenistan, Gürcistan ve Kafkasya'da on binlerce Ermeni'nin öldürüldüğü Ermeni katliam ve soykırımları, ayrı bir çalışmanın konusu olacak kadar kapsamlıdır. Bu çalışmada o konuya girmeyeceğiz.

kitleyi oluşturan Alevi sürgünleri ve onlara getirilen yasaklarla sürmüş ve Cumhuriyet'in karşılaştığı Kürt ayaklanmalarının kanlı bir biçimde bastırılmasıyla süreç kesintisiz biçimde devam etmiştir. Gelinen noktada top yekûn yüzleşme, Türkiye'nin tarihsel yüklerinden kurtulmasına vesile olacağı gibi, demokratikleşmesinin kapısını da sonuna kadar açmasını sağlayacaktır. Çünkü Anadolu'nun Hıristiyanlardan arındırılarak Türkleştirilmesi için uygulanan tehcir; 500 binden fazla Rum'un, 1 milyondan fazla Ermeni'nin, sayısı tam kestirilemeyen, Süryani ve Ezidi'nin soykırıma uğratılmış olmasının dışında, bu topraklardaki entelektüel birikim ve kültürel mirasında yok edilmesi anlamına gelmiştir.** Soykırım, aynı zamanda bu topraklarda yeşeren sosyalizm düşüncesinin serpilip gelişemeden köklerinin zarar görmesi, sahip olunan sosyalizm anlayışının yer yer, "milliyetçilik"le sakatlanmasına yol açarken, sosyalist hareketin deneysiz, tecrübesiz ve dolayısıyla hafızasız kalmasına da neden olmuştur.

** Bugün Türkiye'de; çoğunluğunun İstanbul'da, küçük bir azınlığının da Gökçeada ve Bozcaada'da yaşadığı 3 bin civarında Rum, yine çok büyük bölümünün İstanbul'da yaşadığı 60 bin civarında Ermeni kalmıştır.

15 Haziran 1915 Günü Beyazıt Meydanı'nda İdam Edilen Yirmi Hınçak – Ermeni Sosyal Demokrat Partisi Üyesi Devrimcilerinin Kısa Hayat Hikâyeleri

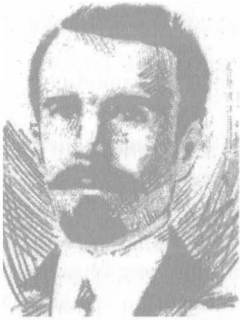

Vahan BOYACIYAN (Minas oğlu Ruben Garabetyan)
Büyük Hayk'ın Dzopk Vilayetinin Dzopk-Şahunyants bölgesinin Çemişgezek-Kale'de doğdu. 20. yüzyıl başında Çemişgezek, çevresindeki 30 Ermeni köyüyle aynı adı taşıyan bölgenin merkeziydi. Şehre kendi adını veren Ermeni asıllı Bizans İmparatoru Hovhannes Çımışgik, Çemişgezek'te doğmuştur. Partinin önemli isimlerinden biri olan Ruben Khanazadyan'la birlikte, SDHP'nin Amerika'daki şubelerini kurma ve güçlendirme çalışmalarına katıldı ve uzun yıllar Bulgaristan, Rusya ve Mısır'da SDHP temsilciliğinde bulundu. İdam edildiğinde 41 yaşında idi.

Aram AÇIKBAŞYAN (Krikor Garabetyan)

Asıl adı Krikor Garabetyan olan Aram Açıkbaşyan, 1869 yılında Arapgir'de doğdu. Krikor Garabetyan, İstanbul'a giderek Osmanlı İmparatorluğu'nun değişik yerlerinden okuyup, eğitim almak amacıyla gelen Ermeni gençleriyle birlikte İstanbul'da Hukuk Fakültesi'ne kaydoldu. Krikor Garabetyan, SDHP'ye girmeden önce, 1890 Kumkapı mitinginin örgütleyicilerinden Hampart-zum Boyacıyan ile birlikte hareket etti. SDHP Merkez Komitesi'nin kararıyla, 1892 yılında Mısır'a giden Garabetyan, Hınçak Partisi'nin çalışmalarına aktif bir şekilde katılarak, Mısır'da yeni şubeler kurulması için çalışmalar yaptı. Garebetyan'ın asıl görevi ise o dönemde, Atina'da bulunan partinin merkeziyle Batı Ermenistan ve Kilikya'daki Ermeni yerleşim bölgeleriyle, Ermenilerin nüfus yoğunluğu olan (Mısır, Filistin, vs. gibi) diğer şehirlerdeki Hınçak Partisi şubeleri arasında bağları koordine edip, güç-lendirmeye çalışmaktı. Garabetyan'ın çabaları sonucu parti merkeziyle Agın (Eğin), Arapkir, Divriği, Kemah ve Armıdan'daki Hınçak şubeleri arasında bağlar güçlendirildi. Garebetyan darağacına çıktığında son isteği, "tüm yoldaşlarıyla birlikte aynı yerde gömülmeleri" olmuştur. İdam edildiğinde 46 yaşındaydı.

Bedros TOROSYAN (Doktor Benne)

Hınçak Partisi'nin önemli simalarından Benne oğlu Bedros Torosyan (Doktor Benne) Kharberd'de doğdu. Kharberd (Türkçe Harput, Rumca Kharbode, Asurice Kordberd) Batı Ermenistan'ın ayru adı taşıyan ovasında, Aradzani'nin (Murat Su) sol tarafında bulunmaktadır. Bedros Torosyan, Hınçak Partisi'nin önemli bazı simalarıyla tanıştıktan sonra Hınçak Partisine katıldı.

Doktor Benne, idam sehpalarının önüne geldiğinde, "Biz, 20'leri asıyorsunuz arkamızdan yirmi binler gelecek!" diye haykırdı.

Armenak HAMPARTSUMYAN

1880'de Denizli'de doğdu. Erken yaşlarında Ermenilerin uğradığı ayrımcılık, baskı ve zulme şahit olarak genç yaşta politik mücadeleye katılarak Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'nin İskenderiye şubesine üye oldu. Armenak'ın, SDHP'nin VII. Kongresinde Jön Türklerin sorumlu üç liderine suikast düzenlenmesi karara bağlanınca, Paramaz'ın başkanlığındaki örgütlenmeye katıldığı bilinmektedir. İdam edildiğinde 35 yaşındaydı.

Sımbat KILIÇYAN (Angudi-Parasız Bedros)

Vartan oğlu Sımbat Kılıçyan, 1885'te Amerikalı Ermeni yazar William Saroyan'ın da memleketi olan Bağeş (Bitlis)'te doğdu. Ailesine yardımcı olabilmek için genç yaşta terziliği öğrendi. Daha sonra İstanbul'a yerleşti ve SDHP ile ilişki kurdu. İdam edildiğinde 30 yaşındaydı.

Hagop BASMACIYAN

Ğazar oğlu Hagop Basmacıyan, 1888'de Kilikya'nın köylerinden Kilis'te doğdu. Kilis, önemli sayıda Ermeni fedaileriyle politik simalarının devrimci harekete ilk katıldıkları Hınçak Parti'sinin güçlü olduğu bir yer alarak anılmaktadır. Hınçak Partisi'ne erken yaşlarda üye olan Hagop Basmacıyan'a, genç yaşına rağmen partinin şube sorumluluğu görevi verilir. Hınçak Partisi'nin gizli hücrelerinin çalışmalarını örgütleyen isimler arasında idi. 1914 yılı Temmuz ayında tutuklanan Hagop Basmacıyan idam edildiğinde henüz 27 yaşında idi.

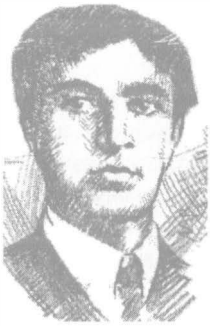
Minas KEŞİŞYAN (Kapriel Keşişyan veya Samsunlu Sarı Khaçik)

SDHP'nin üyelerinden (Kapriel Keşişyan veya Samsunlu Sarı Khaçik ya da bir başka adıyla Emekçi Minas) olarak da bilinen Minas KEŞİŞYAN, 1879'da Giresun'da doğdu. Genç yaşlarda Hınçak Partisi'ne katılan Minas Keşişyan, Çarlığın kışkırtması sonucu Ermeni ve Azeriler arasında başlayan çatışmalar nedeniyle partinin verdiği görevi yerine getirmek amacıyla Kafkasya'ya gitti. Yeni Anayasa'nın kabulünden sonra başka Hınçak üyeleri ile birlikte İstanbul'a yerleşti. İdam edildiğinde 36 yaşındaydı.

Mıgırdiç YERETSYAN

Hovhannes oğlu Mıgırdiç Yeretsyan, 1873'te Abuçekhts köyünde doğdu. Bu köy, Küçük Hayk'ın Agın (Eğin) şehrinin güney-doğusunda bulunuyordu. Mıgırdiç Yeretsyan, Sosyal Demokrat Hınçak Partisi'ne katılarak onun aktif kadrolarından biri haline geldi. İdam edildiğinde 42 yaşındaydı.

Hrant YEGAVYAN

Hrant Yegavyan, zengin bir ailenin evladı olarak Arapkir'de doğdu. 1908'de İstanbul Ermeni Getronagan Lisesi'ne kaydolan Hrant, daha sonra eğitimini başkentteki üniversitenin tıp bölümünde sürdürdü. Öğrencilik yıllarında Hınçak Partisi'nin Gençlik Kolu'nun yayınladığı "Kıvılcım" gazetesi çalışanlarıyla tanışan Hrant, az zaman sonra onlara katılarak, en aktif çalışmalarda bulunan gençlerden birisi olur. 1914'te ihbarcı Arşavir Sahakyan'a karşı suikast düzenleme suçuyla tutuklandı. Ağır işkencelere uğradıktan sonra, 15 Haziran 1915 sabahı Beyazıt meydanında idam edilenler arasında bulunan en genç devrimcilerden biri idi.

Yeremya MANANDYAN (Yeremia Matosyan, Yeremya Manukyan)

Kipranos oğlu Yeremya MANANDYAN, İstanbul'da doğdu. Yeremya, Paramaz'ın grubu içinde yer alıyordu.

Karekin BOĞOSYAN

Arakel oğlu Karekin BOĞOSYAN, 1885'te Şebinkarahisar'da doğdu. Asıl adı Ermenice Sevaberd olan Şebinkarahisar kale şehri, tanınmış Ermeni Fedaisi Antranik'in de memleketidir. Hınçak Partisi üyesi olan Boğosyan, Sultan II. Abdülhamid rejimi sırasında mahpusluktan kurtularak, Hınçak Partisi'nin kendisine verdiği görevi yerine getirmek amacıyla Kafkasya'ya gitti ve orada yerel örgütlenmelerin güçlenmesi için yapılan çalışmalara katıldı. Meşrutiyet'in ilanından sonra, birçokları gibi İstanbul'a dönen Karekin de, askeri çalışmalarda tecrübeli olduğundan Paramaz'ın grubuna dahil edildi. İdam edildiğinde 30 yaşındaydı.

Keğam VANİKYAN (Vanik, Küçük Van anlamına gelir.)

Hınçak Partisi'nin bilinen kadrolarından Garabet oğlu Keğam Vanikyan (partideki adı Vanik) 1884'te Van'da doğdu. Küçük yaşta babasını yitiren Vanikyan annesi ve ninesi tarafından büyütüldü. İlköğrenimini Van'ın en büyük mahallesi Aykestan tamamlayan Vanikyan, ortaokulu Yeramyan Lisesi'nde devam etti. Hınçak kaynakları Vanikyan'ın, zamanın en tanınan Ermeni fedai başlarından olan KERİ adıyla bilinen (kod adı Ardzruni) Hagop Avedisyan'a karşı özel bir saygı duyduğunu ve daha genç yaşlarda fedailere katılmak istediğini yazmaktadır. Vanikyan 1907 yılında Van Lisesi'nden mezun olduktan sonra İstanbul'a gelerek, Eczacılık Fakültesi'ne kaydoldu. Bir yıl sonra ise kaydını Hukuk Fakültesi'ne aldırdı. Vanikyan çevresindeki ilerici ve devrimci gençlerin ortak çabalarıyla İstanbul'da SDHP'nin Öğrenci Gençlik Örgütü'nü kurdu. Kısa bir süre içinde, sadece üniversitede değil İstanbul'un değişik enstitü ve yüksekokullarında öğretim gören Ermeni gençlerinden yüzlercesi Hınçak Öğrenci Gençlik Derneği'ne katıldılar. Bu gelişmeyi takiben Vanikyan'ın çabaları sonucu liseli öğrencilerin kendi gençlik örgütleri de kuruldu.

SDHP'nin inandığı ve savunduğu fikirlerin yaygınlaştırılması ve yığınlara ulaştırılması, gençliğinin çalışmalarının koordine edilmesi için bir yayın organı çıkarılması kararı alınmasının ardından, işçi ve emekçilerin bayramı olan 1 Mayıs 1911'de İstanbul SDHP Öğrenci Gençlik Örgütü'nün aylık dergisi "Gaydz" (Kıvılcım)'ın ilk sayısı yayımlandı. Kıvılcım dergisinin yaratılmasında büyük emeği geçen Vanikyan, "Vanik" rumuzuyla sürekli olarak yazılar yazdı. İdam edildiğinde 31 yaşındaydı.

Karnig BOYACIYAN

Krikor oğlu Karnig Boyacıyan, 1888'de İstanbul'da doğdu. Karnig Boyacıyan'da İstanbul SDHP şubesi çatısı altında siyasi çalışmalara katıldı. Hınçak kaynaklarına göre SDHP içinde aktif olarak çalışan Karnig Boyacıyan Paramaz'ın grubuna dâhil edilmişti. İdam edildiğinde 27 yaşındaydı.

Hovhannes DER-ĞAZARYAN (Hovhannes Yeğiazaryan)

Stepan oğlu Hovhannes Der-Ğazaryan (Hovhannes Yeğiazaryan veya Gidik Çello) 1878'de Kapadokya'nın Gesaria (Kayseri) şehrinde doğdu. Hovhannes, Surp Garabet Manastırı'nda eğitimini bitirdikten sonra öğretmenlik yapmaya başladı. SDHP'ye üye olan Hovhannes aktif bir şekilde faaliyet göstererek örgütlenme çalışmalarına katıldı. Hovhannes Der-Ğazaryan, Gesaria (Kayseri)'de Hınçak Partisi'nin öncü kadrolarından biri olup, propaganda çalışmalarından sorumlu idi. İdam edildiğinde 37 yaşındaydı.

Boğos BOĞOSYAN

Mikael oğlu Boğos Boğosyan, 1862 yılında tarihsel Agın (Eğin) şehrinde doğdu. 19. yüzyıl sonunda, Agın'da 5.500'ü Ermeni olmak üzere 10.000 insan yaşıyordu. Doğum yeri olan Agın'dan Samsun Bafra'ya taşınan Boğos Boğosyan Bafra'da SDHP'ye katılarak politik faaliyetlere başladı. Boğosyan Köstence'de yapılan VII. Parti Kongresinde Karadeniz delegesi idi. Boğos Boğosyan, kongrede yaptığı bir konuşmada mevcut duruma tahammül edemeyeceklerini ve birlikte yaşamanın koşullarının ortadan kalktığını belirterek "yenemeyecek durumda olsalar bile isyan bayrağını açma" çağrısı yaptı. Arkadaşlarından yaşça büyük olmasına rağmen zor tutukluluk koşul-

larına dayanan Boğos Boğosyan'ın gerek tutukluğu, gerekse idamı sırasında devrimci tavrından taviz vermediği söylenir. İdam edildiğinde 53 yaşındaydı.

Murad ZAKARYAN (Hagop Ğazaryan)

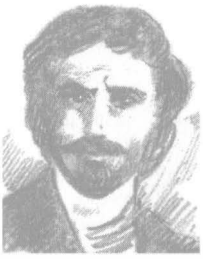
Murad Zakaryan (Hagop Ğazaryan veya Kazazyan) Büyük Hayk'ın Duruperan vilayetinin Tsronk köyünde doğdu. Köyü Muş'tan sadece 15 km. uzaktaydı. SDHP'nin önemli fedailerinden birisiydi. Murad Zakaryan'ın idam edilmeden önce, "Ölürüm tabii, ancak bu düşünce uğruna ölürüm" dediği söylenir.

Tovmas TOVMASYAN

Vahan oğlu Tovmas Tovmasyan, 1888 yılında Kilis'te doğdu.

Tovmas Tovmasyan eğitimini tamamladıktan sonra pedagoji ile ilgilendi ve Kilis'teki Ermeni Okulu'nun müdürlüğüne getirildi. Hınçak Parti'sinin Kilis'te aktif faaliyet yürüten isimlerinden biri olarak öne çıktı. Tovmas Thomasyan VII. Hınçak Kongresinde alınan kararlar sonrası kurulan Paramaz önderliğindeki gruba dahil edildi. Yoğun işkenceler görmesine rağmen herhangi bir itirafta bulunmadığı bilinen Tovmas Tovmasyan, 19 yoldaşıyla birlikte Beyazıt meydanında idam edildiğinde 27 yaşındaydı.

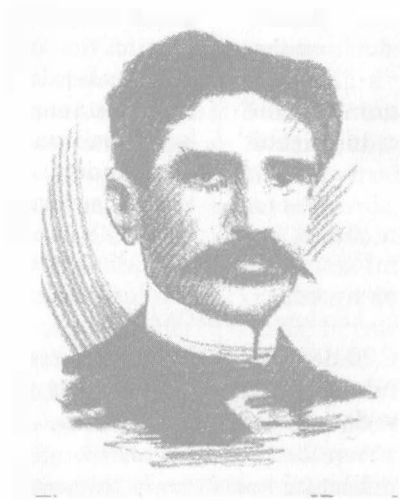
Abraham MURADYAN

Stepan oğlu Abraham Muradyan (veya Manukyan) 1889'da Kilikya'da doğdu. SDHP'nin İskenderiye şubesi bünyesinde yürütülen çalışmalara aktif olarak katıldı. 26 yaşında idam edilen Muradyan'ın, İskenderiye' de bulunduğu sırada Ermeni cemaatinin korunması, güçlenmesi ve SDHP'nin örgütlenme çalışmalarında önemli bir rol oynadığı söylenir.

Yervant TOPUZYAN (Panvor)

Yervant Topuzyan, Adapazarı'nın ilçelerinden biri olan Bardizak'ta 1895'te doğdu. Çok sayıda gazete ve derginin yayımlandığı, meşhur Bardizak Tiyatrosu'nda ünlü Ermeni sanatçılarından birçoğunun sahneye çıktığı bu yerde, 1. Dünya Savaşı öncesinde 16 bin Ermeni yaşıyordu. Yervant Topuzyan Bardizak SDHP Şubesi tarafından yayımlanan "Bay-kar" (Mücadele) adlı dergide makaleler yazdığı için aynı zamanda bir gazeteci olarak da tanınıyordu. Yazın adı olarak "Panvor" (İşçi) mahlasını seçmişti. Son nefesini vermeden önce, "Ölüm her yerde aynıdır ama ne mutlu halkının kurtuluşu için şehit düşene!"dedi. Papaz Kalust Boğosyan, dinsel günah çıkartma görevini yerine getirmek için Yervant Topuzyan'a yanaştığında, cebinden çıkardığı mendilini uzatarak, "Aziz Peder, bu kuru mendilimi anama ver ve evladının onu tek defalığına bile olsa gözyaşlarıyla ıslatmamış olduğunu bilmesini istediğimi söyle lütfen..." dediğini aktarır. İdam edildiğinde 20 yaşındaydı.

Paramaz

KAYNAKÇA

Ahmad, Feroz, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemlerinde Milliyetçilik ve Sosyalizm Üzerine Düşünceler" *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)* Mete Tuncay ve Erik Jan Zürcher (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Ahmad, Feroz; *Bir Kimlik Peşinde Türkiye* (çev. Sedat Cem Karadereli), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2008.

Ahmad, Feroz; *İttihat ve Terakki 1908–1914*, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2007.

Akçam, T., "Hızla Türkleşiyoruz", *Birikim*, Mart-Nisan 1995, Sayı 71-72,www.birikimdergisi.com/ sayi/71/hizla_turklesiyoruz, Şubat 2015

Goltz Paşa'nın Hatırası ve Hal Tercümesi, K.K.K Yayınları–168 sayılı *Ordu dergisi* eki, K.K.K İstanbul Askeri Basımevi, 1953

Akçam, Taner; *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2010.

Akçam, Taner; *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu, İttihat ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*, İmge Kitabevi Yayınları, Ankara, 2014.

Akçam, Taner; *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1992.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt 3, Genel Kurmay Başkanlığı Arşivi, Ankara.

Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918, Cilt 4, Genel Kurmay Başkanlığı Arşivi, Ankara.

Avagyan, Arsen, Minassian, F. Gaidz; *Ermeniler ve İttihat ve Terakki: İşbirliğin-den Çatışmaya* (çev. Ludmilla Denisenko ve Mutlucan Şahan), Aras, İstanbul, 2005.

Avcıoğlu, Doğan; *Milli Kurtuluş Tarihi*, İstanbul- Cilt 3, Tekin Yayınları, İstanbul, 1987.

Aydemir, Şevket Süreyya; *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa*, Cilt 1, Remzi Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2007.

Bayar, Celal; *Ben de Yazdım*, Cilt 7, Sabah Yayınları, İstanbul, 1969.

Çelebyan, Antranik; *Antranik Paşa*, Peri Yayınları, İstanbul, 2003.

Çetinoğlu, Sait; *Kilikya Katliamı 1919*, Propaganda, 2013.

Çetinoğlu, Sait; *Patrik Zaven'in Ermeni Soykırımı Örgütleyicilerinin Listesi: Exterminators, Yok Ediciler ve Erdemli Müslümanlar*, Peri Yayınları, İstanbul, 2011.

Çopuryan, Yervant; *20 İdam Edilenler* (çev. Ramanos Çezveciyan), G. Bolis (der.), The University of Michigan Arşivi, İstanbul, 1921.

Dadrian, V.N.; *Ulusal ve Uluslararası Hukuk Sorunu Olarak Jenosid* (çev. Yavuz Alagon), Belge, İstanbul, 1995.

Dadrian, Vahakn N., Akçam, Taner; *"Tehcir ve Taktil" Divan-ı Harb-i Örfi Zabıtları, İttihat ve Terakki'nin Yargılanması 1919-1922*, İstanbul, Bilgi Üniversitesi, 2010.

Dadrian, Vahakn N., *Türk Kaynaklarında Ermeni Soykırımı*, Belge Yayınları, İstanbul, 2005.

Dadrian, Vahakn N.; *Ermeni Soykırım Tarihi Balkanlardan Anadolu ve Kafkas-ya'ya Etnik Çatışma*, Belge Yayınları, İstanbul, 2008.

Dumont, Paul, "Yahudi, Sosyalist ve Osmanlı Bir Örgüt: Selanik İşçi Federasyonu" *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, Mete Tuncay ve Erik Jan Zürcher (der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Dündar, Fuat; *Modern Türkiye'nin Şifresi*, İletişim, İstanbul, 5. Baskı, 2013

Enders, Franz Carl; *Türkiye ve Türkler*, Güray Beken (Çev.), Dharma, İstanbul, 1. Basım, 2006

Georgeon, François, *Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri* (çev. Yusuf Akçura), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

Gürsoy, Selçuk; "Türkiye Solunun Göz Ardı Edilen Başlangıcı: Osmanlı Sosyalist Fırkası", Röportaj: Emre Can Dağlıoğlu, *Agos*, http://www.agos.com.tr/tr /yazi/6505/turkiye-solunun-goz-ardi-edilen-baslangici-osmanli-sosyalist-firkasi, erişim: Şubat 2015.

Güven, Dilek; *Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamın-da 6-7 Eylül Olayları*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

Harun Ercan & Mehmet Polatel, "Masis Kürkçügil ile Soykırım ve Ermeni-Kürt İlişkileri Üzerine", *Toplum ve Kuram*, http://zanenstitu.org /masis- kurkcugil-ile-soykirim-ve-ermeni-kurt-iliskileri-uzerine-harun-ercan-mehmet-polatel, Şubat 2015

Hür, Ayşe; "1908 Devrimi'nin İlham Kaynakları", *Taraf*, 20.07.2008.

Hür, Ayşe; "1909 Adana İğtişaşı/Faciası/Katliamı", *Taraf*, 15.04.2012.

Karakışla, Yavuz Selim, "Osmanlı Sanayi İşçi Sınıfının Doğuşu 1839-1923", *Osmanlı'dan Cumhuriyet Türkiye'sine İşçiler 1839-1950* Donald Quataert ve Erik-Jan Zürcher (der.) İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Kolektif; *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri: Bilimsel Sorumluluk ve Demokrasi Sorunları*, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.

Maraşlı, Recep; *Ermeni Ulusal Kurtuluş Hareketi ve 1915 Soykırımı*, Peri Yayınları, İstanbul, 2005.

Menteşe, Halil; *Osmanlı Mebusan Meclisi Reisi Halil Menteşe'nin Anıları*, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1986.

Mildanoğlu, Zakar; "1860 Ermeni Anayasası", *Altüst*, 2011/08, no. 2.

Mimaroğlu, M.Reşat; *Gördüklerim ve Geçirdiklerim*, II. Kitap, T.C. Ziraat Bankası Matbaası, 1946.

Minassian, Anahide Ter; "1876-1923 Döneminde Osmanlı İmparator-luğu'nda Sosyalist Hareketin Doğuşunda ve Gelişmesinde Ermeni Topluluğunun Rolü", *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyalizm ve Milliyetçilik (1876-1923)*, Mete Tunçay ve Erik Jan Zürcher (der.), İletişim, İstanbul, 2004.

Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce Cilt 1: Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Onaran, Nevzat; *Cumhuriyet'te Ermeni ve Rum Mallarının Türkleştirilmesi (1920-1930): Emval-i Metrukenin Tasfiyesi-II*, Evrensel Yayınları, İstanbul, 2013.

Ortaylı, İlber; *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfusu*, İletişim Yayınları, 2008.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni Rus ilişkileri (1841-1898), Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2006.

Öge, Ali Rıza; *Meşrutiyetten Cumhuriyete Bir Polis Şefinin Gerçek Anıları*, Günlük Ticaret Gazetesi, Bursa, 1957.

Papadopoulus, Alexander; *Resmi Belgelerle Avrupa Savaşından Önce Türkiyeli Rumlar Üzerindeki Zulüm* (çev. Attila Tuygan ve diğerleri), Pencere Yayınları, İstanbul, 2013.

Quataert, Donalt; "Osmanlı İmparatorluğunda İş gücü Politikası ve Siyaset: Hamallar ve Babıâli", *Tarih ve Toplum*, no. 33, 1986.

T.C. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi. Dr. Ramazan Çelik, Colmar Freiherr von der, *Goltz (Paşa) ve Bazı Görüşler*, http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-36/asdasd, Şubat 2015.

Timur, Taner; *Osmanlı Çalışmaları*, V Yayınları, Ankara, 1989.

Tunaya, Tarık Zafer; *Türkiye'de Siyasi Partiler 1859–1952*, İstanbul, Doğan Kardeş, 1952.

Tunçay, Mete; *Türkiye'de Sol Akımlar, 1908-1925*, Cilt 1, İletişim Yayınları, İstanbul, 2009.

Yesayan, Zabel; *Yıkıntılar Arasında* (çev. Kayuş Çalıkman Gavrilof), Aras Yayıncılık, İstanbul, 2014.

Yılmaz, Dr. Veli; *1. Dünya Harbinde Türk-Alman İttifakı ve Askeri Yardımları*, İstanbul, 1994.

Zürcher, Erik Jan; *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*, Yasemin Saner (Çev.), İletişim, İstanbul, 24. Baskı, 2009

Ermenice Aslından Çeviriler*

Arsen, Gidur; *SDHP Tarihi*, Cilt 1 (çev. Alex Keushkerian), 1962.

Cerecyan, Yeğig; *1912 Osmanlı Mebusan Seçimleri ve Batı Ermenileri* (çev. Haldun Karyol), Beyrut, 2007.

Dr. Yeğig Cerecyan, *Ararad Gazetesi*, Thomas Terziyan (Çev.), Beyrut, 24 Kasım 2012.

Dr. Yeğig Cerecyan, *Panturanizm*, Alex Keushkerian (Çev.), Beyrut, 1998

Gülyan, Sabah; *Genç Türkiye* (çev. Kayuş Çalıkınan Gavrilof), Dr. Krikor Kalaycıyan Yayın Fonu, Erivan, 1991 (orj. *La Jeune Turguie*, 1907, Paris).

Hmayak Aramyan, *Bağımsız Ermenistan* (çev. Haldun Kalyon), Sancakyan Matbaası, İstanbul, 1919, SDHP Arşivi, Beyrut.

SDHP Arşivi, Ermenistan Edebiyat ve Güzel Sanatlar Müzesi Arşivi, No NBM 1369 /16

* Burada adı geçen eserlerin ilgili bölümleri sadece bu kitap için Türkçeye çevrildi.

BELGELER

ERMENİ HALKININ TALEBİ*

Ermeni, yine düş kırıklığına uğradı.

Ümitsizlik, onun için yeniden yüzyılların acılarının tarihine eklenen bir halkaya dönüştü.

Balkan Harbi'nin ardından Rumeli, İstanbul'un yüzyıllar süren boyunduruğundan kurtuldu. Makedonya ayrıldı, Mısır ayrıldı ve dağlı Arnavutluk, Avrupalı bir kralla kendi hükümdarlığını elde etti. Yegâne emeli uyruklarından vasallar yaratmak, yatağanı altında hizmet eden uysal sürüler yetiştirmek olup bunun için yıkım, katliam ve zulme başvuran o hükümetin kaderini tarihin tabii kaçınılmazlığıyla tayin edecek olan şey gerçekleşti.

Rumeli halkı kurtuldu, Ermeni'nin şehadet zaferi "Adanalar" ise yeniden sağlam ve sarsılmaz halde kaldı.

Ve yine aynı acı, aynı kıvranmalar.

Daha dündü, Ermeni fedaisi, Mardig'e, Zakaryan'a... asi ruhlara veda ederek silahı bırakıp "Anayasa"nın *hürriyet, adalet, müsavat, uhuvvet* silueti altında kıra indi, tarım aletlerini aldı; yıkılmış evini, küllenmiş ocağını yeniden inşa etmeye, hayat sevincini tatmaya koyuldu.

Daha dündü, Hamid rejiminden muzdarip Ermeni, "Anayasa"ya sarılmış ve canavarca eylemleri unutkanlığa verip memleke-

---

* II. bölümde özetine yer verilen Paramaz'ın 1914 Mayıs'ında *Hınçag* gazetesinde yayımlanan son yazısı. (*Ararad Gençlik Dergisi*, Beyrut, 1985, s. 21. Ermenice aslından çeviri (çev. Thomas Terziyan).

ti yeniden inşa etmenin, yeniden doğmanın hayırlı işine kendini adamıştı.

Yanıldı mı Ermeni? "Anayasa"nın ardından, yıkılan memleketi yeniden ekip biçmek niyetiyle silahını yere bırakan yiğit fedai yanıldı mı?

Zehirli, karanlık ve cehennemi tarih; Ermeni'nin bugünkü tarihi, önümüzde duruyor. Yüzyılların acıları, ruhi yıkımlar, tahribat ve katliamıyla devam eden aynı tarihtir bu.

Evet, dile getirilemeyecek tarihi bir yanlış yaptı Ermeni. Ermeni fedai kapıldığı heyecanın etkisiyle, Osmanlı hükümranlığının dar, aşağılık, zavallı şovenizm ve müsamahasız İslâmi dünya görüşüyle bünyesindeki milletlerin iktisadi, ruhi ve fikri çıkarlarını koruyabileceğine kendi kendisini inandırmakla yanlış yaptı.

"Mithat Anayasası"nda acılarının, sıkıntı ve güçsüzlüğünün sona erdiğini gören Ermeni yanıldı. O "Anayasa" ki teokratik Zillullah sıfatıyla hükmeden devleti, aşağılık Emanetullahlar addettiği bağlı halklarla ilişkisini zorbalıkla sürdürmesi için varlığıyla tahrik etmişti.

"Anayasa", altı yıllık varlığı süresince kendi iç diyalektiğinin çapraşıklığı sebebiyle, halkların arzuları doğrultusunda yönetici güçler, yönetim mekanizmasını geliştirebilecek yöneticiler belirleyecek hiçbir yetenek, hiçbir eğilim sergileyemedi. Bilakis, çürümüşlük yuvası Babı Ali'nin en büyüğünden köyün en gerideki müdürüne kadar, şoven ve tutucu anlayışa yaslanan yönetici önderler, Devleti meydana getiren unsurların içine birbirini paralamanın, lime lime yapmanın tohumlarını ektiler, onları öldürecek çaba ve faaliyetlerde bulundular. Adana, Harran, Sanaa; "Anayasa"nın o kurbanları önümüzde.

Türk milliyetçiliğinin günah keçileri. Enver'in, Talat'ın, Hakkı'nın; diğer vezir, nazır paşa ve beylerin kurbanı.

Türklük fikriyatçısı, ideologu, anayasacı Ali Kemal: "Müslüman Türk, ideolojik birliğin aracıdır; iradeleri öğütür ve milliyetlere son vererek onları yoğurup eşitlik seviyesine koyar" diye boşuna söylemedi.

Daha ne anlatmalı? Babigyan'ın kanıyla yazılan rapor, bunların *post scriptum*udur.[1]

Söz konusu "şeriat Anayasası", bu hayali ilhamlar, tarihe karşıt milliyetçi arzularla sürüklenen altı yıl boyunca; halk için yararlı şartlar sağlayacak, insanın namus ve malını mülkünü sahipleneceği, evinde ve toprağında emniyetle yaşayıp gönül şenliğini sürdürebileceği bir kanun yazıp icra etmekten aciz kaldı. Bilakis hastalıklı bir Millet-i Hâkime rüyasına kapılıp Hikmet-i Hükümet zihniyetini geveleyerek; dahası, Hamidvari ahlaksız ve tahkir eden bir rejimle, bilhassa Ermenilik aleyhine şer'i eğilimler yaratarak milletlerin hayat damarlarını boşaltmak; medeniyet, ilerleme ve ıslahat etkenlerini dürüp bir hizaya getirmeyi düstur edindi. Kanunlar, "Osmanlı Anayasası" elinde, anayasal milletleri yok etmenin aletleri oldular. "Ermenilere sadece istemek ve şikâyet etmek kalıyor; bizim işimizse onların taleplerini reddetmek ve vurmaktır, böyle olmaya da devam edecektir". Bitlis mahkeme reisi, kendisine müracaat eden müşteki Ermeni'ye böyle söylemiş. Kanun koruyucusu, kanun mürşidi, kanun babası, işte böyle konuşuyor.

Ona da vurmak gerekir...

Ve kanun, Ermeni'nin toprağını, Ermeni'nin kızını, Ermeni'nin milliyet vasıflarını; okul, kilise, basın ne varsa, hem de dış baskılar altında Ermenistan için reformları mecburen imzaladığı bugün elinden almakta.

"Ermenistan için reformlar" Ermeni gerçekliğinin tarihine onun al kanıyla yazılmış dizi dizi kıyım, talan, kundaklama, kaçırma ve topraktan mahrum bırakmaların gülünç bir ifadesidir bu. ERMENİ'NİN ŞAHADETNAMESİ başlığıyla yazılan tarih, Türk zorbaların Avrupalı çıkarcı hükümetlerin rejisörlüğü altındaki icraatlarının eseridir.

---

[1] Lat. Sonradan eklenen yazı, not (ç.n.).

"Ermeni reformu" Bu, hâkim unsurun dizginsiz icraatının, katliamlardan sorumsuz olmasının bir belgesidir. Bu, Osmanlı hükümetinin, olan bitenlerden, durumun vahametinden bir şekilde yakasını sıyırmasıdır. Bu, Ermeni'nin vatanı Ermenistan'ın bölük-pörçük edilmesi, Ermeni meselesinin paralanmasıdır.

Ama Ermeni meselesi, Ermeni'nin arzuları yerine getirilmedikçe, talep ettiklerinin asgarisi; mal-mülk, kişi dokunulmazlığı ve iş güvenliği teminatı kendisine sağlanmadıkça bir mesele olarak kalmaktadır. Ermeni meselesi, Ermeniler, utanç verici "reaya" durumundan hiç değilse Avrupa'nın kontrolü altında mahalli muhtariyete geçmedikçe meseleliğini koruyacaktır. Ve bu, Ermenistan'da şimdiki haliyle tek bir Ermeni kalsa da onca zamandır komşu ve ilgili devletler için bir mesele olarak durmaktadır; bu durumdan kurtulmanın, yani Ermeni meselesinin kararı ancak ve ancak Ermeni'nin toplu ve olumlu gücüyle, devrim ile verilebilir.

Gelecek, kendi kurumlarını kendi yaratan sınıfa aittir, böyle dedi *Wanderwelt ve biz* kendi kurumlarını kendileri yaratacak diriliğe sahip milletleri de buna ekliyoruz.

Ermeni'nin, kendi kurumlarını yaratacak diriliğe sahip olduğu tartışılmaz bir gerçektir. Onun dili, edebiyatı, yapıcı gayretlere duyduğu sevgi, vatan arzusu, milliyet bağı, sınıf bilinci, örnek alınacak çevikliği, yeniliklerden korkmaması: kanla yoğrulmuş, bin bir zahmetle taşınmış bu özellikler, Ermeni'nin Büyük İradesini, onun kurumlarının bütünlüğünü meydana getiren etkenlerdir. Ermeni, acısını feylesofça, sevincini şairce ifade etmesini bilir. O, Mher'in destanını yazmış, Ardavazt'ın zincirlerini döven demircilerin menkıbesini örmüş, otuz yıl boyunca Hamid'e ve rejimine karşı baş kaldırmış; bunlar, Ermeni'nin, kendi kurumlarını korumak ve geliştirmek için ölmeye hazır ve muktedir olduğunu bize peşin peşin söyleten özellikler.

Ve o, çok öldü.

İttihatçı-Alman "reformları", Ermeniliği ortadan kaldırmanın bu yepyeni tuzakları, onun tabii gayretinin konusu değildir. O, ya-

rattığı kurumları, kendi kanıyla doğrultmayı bilir. O, devrimcileşmiş devrimcidir.

Ama bu hayatiyet, onu boğmakta, yarattığı kurumları temelden yıkmaktadır. Yıkımın Topal Dev'i, merkeziyetçi zihniyetle ne var ne yok buzdağına çeviren Panİslâmizm ve "hâkim millet" silahlarına sarılıp, Ermeni'nin yarattığı, talan edilen kurumların, Ermeniliğin temellerini paralamaktadır. İslâmi kabalıkları çağrıştıran siyasi inceliklerle ve Avrupalı vurguncu tutarsızlıkları yandaş kabul ederek, şahadet çarmıhını sırtlayıp Golgota Tepesi'ne tırmanan Ermeniliğin iliğini emiyor.

Ermeni, damla damla eriyor.

Mantığın, var olma hakkının, sevinç ve gönül şenliğinin sesi, mazlum halkın kefillerine yapılmış çağrılar olup onun zorunlu talebini vurgulamaktadır. Ermeni, damla damla ölmek ve yok olmaktansa Ermeni'nin yaşaması uğruna bir kerede ölecektir.

İşte Ermeniliğin, gerçeğin buyruğu olan talebi. Hayatımızı, evbark ve milletçe yaşamamızı temin edebilecek yegâne etkenler olan o demokratik usul ve özellikleri, bu talebin olumlu yöndeki rehberliğiyle elde edeceğiz. Ve Ermeni, arzularının gerçek karşılığına, Ermenistan'ın geniş halk sınıflarıyla mahalli muhtariyetine erişene kadar hiçbir yolu esirgemeyecektir.

Ermeni, insana layık hayat tarzına edilgin hırslarla ulaşacak değil. İttihat, memleketi satması sayesinde, çıkarcı Avrupa'da sadece *İttihatçı-Alman* reformlar yapılmasına yarayan dostlara sahiptir hep. Söz konusu reformlar ise yüzyılların Ermeni meşesinin yapraklarını dökmeye, Osmanlılaştırmaya kasteden amaçlardır sadece. Cesur talep ve edilgin olmayan rica: işte bizim duruşumuz.

Önümüzde bir meşru müdafaa meselesi; olmak ya da olmamak, milletçe yaşama meselesi var. Biz, herhangi bir zamandan daha çok şimdi, kendi hak ve şartlarıyla milletçe meşru müdafaa mantığından güç alan varlık mücadelesinin çelikten kanunlarına

dayalı cesur bir milli siyaseti hayata geçireceğiz. "Saldırıya karşı direniş sadece haktan değil, aynı zamanda zorunludur. Direnmemek, hem bencillik hem de diğerkâmlık yasalarına aykırıdır" Spencer, karşısında söyleyecek hiçbir şey bulamadığımız evrensel ahlak düsturunu böyle ifade ediyor. Bu ifadeye sadece, İzmirliyan'ın, Kudüs'e sürgüne gönderilirken cemaatine bıraktığı şu sözleri tekrarlayarak katılıyoruz:

Adaletin olmadığı yerde her sadakat sahtedir.

Cesur bir milli siyaset: işte talebimiz. Cesur bir talep: işte duruşumuz.

Ermeni, damla damla ölüp yok olmaktansa, Ermeni'nin yaşaması için bir kerede ölecek.

PARAMAZ

BİLDİRGE*

Bütün ülkedeki örgüt mensubu arkadaşlara bir teşekkür!

Sosyal Demokrat Hınçakyan Şubelerine

Sevgili Arkadaşlar!

Genel tarihin hiç benzeri olmayan bir devresini yaşıyoruz. Aynı zamanda yarım asırdan beri bütün medeni âlemi hazır halde tutan, genel harp kâbusu, bugün artık sosyalizm faaliyet ve ülkülerine karşı müthiş bir darbe olarak gerçekleşmiştir. İnsanlık âleminin günden güne yenilenen ve serbestçe elde edilen değişimleri, her ne kadar genel bir geriye dönüş tepkisi doğuruyorsa da aynı zamanda tabii bazı eziyetler ile de yaşantınız bu yıkıcı etkiden kurtulunca, ateşli bir hareketle doğal kanuna uygun ve faydalı bir şekilde çalışmaya başlayarak sosyalizme, genele uygun kurtarıcı bir yönetim şekline yönelecektir.

Dünyayı sarsan bu karışıklıktan, Türkiye'nin hâkim olduğu yerlerin de etkilenmemesi de imkânsızdır. Olağanüstü bir ihtimalle yakın bir zamanda, bunların kesin etkilerini Türkiye ve kader birliği etmiş halk da özellikle birçok ıstırap, felâket yaşamış olan Ermeni halk üzerinde göreceğiz. Fazlasıyla bugünü ilgilendiren ve ertelenmesi uygun olmayan büyük ve incelenmeye değer meselelerin birisi de, teşkilâtımızın harap olmuş durumudur. Örgütümüzün uğradığı, özellikle son kısıtlamaların uğursuz sonucu olarak teşkilâtın düzenlenmesini ve iç düzeninin yenilenmesini gerektirmektedir. Bunun azıcık gecikmesi, hoşgörülü ve tarafsız olan hayat ve tarih huzurunda bile beraatı doğuramayacak bir büyük sorumluluktur. Nihayet günümüzün gerek-

---

* *Arşiv Belgeleriyle Ermeni Faaliyetleri 1914-1918*, Cilt 4, s. 66-67.

tirdiği talepleri ve istekleri yerine getirebilecek miyiz? Sosyal Demokrat Hınçakyan Örgütü'nün Türkiye'nin hayatında düşündüğü emelleri ve istekleri uygulayabilecek miyiz? İşte asıl sorun bu. Bunun cevabını gelecek gösterecektir.

Sevgili Arkadaşlar!

Bu gibi sorumlulukla yüklü dakikalardan 24 Temmuz 1914 tarihinde, Sosyal Demokrat Hınçakyan Örgütü'nün Türkiye III. Kongresi açılmıştır. Bu gibi uygun olmayan şartların, toplantının açılması için gereken çoğunluğu sağlayamayacağına dair bazılarının kötümser görüşlerine rağmen, samimi bir sevinçle müjdeleriz ki, katılım hakkına sahip olan 51 üyeden 29'u toplantı davetini yerine getirmişler ve bütün Hınçak arkadaşları birbirlerine bağlayan samimi fikri bağlılıklarıyla katılmışlardır. Delegelerin sayısını artırmak üzere sonradan birkaç kişi daha gelerek kongreye katılmış ve çoğunluk 32'ye ulaşmıştır. Yukarıda hatırlattığımız gibi, mevcut 51 üye Türkiye yönetimiyle olan münasebetlerini koruyorlar. Bunlardan başka bir kısım kişiler bulunuyor ki, bunlar usul ve yönetim esaslarına aykırı olarak önceki merkez yönetim kuruluyla ilişkilerini kesmişlerdi. Bunun sonucu da katılım haklarını kaybetmiş durumuna düşmüşlerdir. Amaçların gerçekleştirilmesi vasıtaların ve faaliyetin ağır sorumluluklarını, onların doğuracağı durumu ve olayları dikkate alarak Türkiye'de bulunan bütün Hınçakyanlar şimdiki durumdan haberdar olmalıdır. Ayrıca siyasi kabiliyette birçok olayı doğurabilecek adımlardan yararlanmayı, kaybetmemeyi, bilgi ve faydalı vasıtaları daima göz önünde tutarak, her bir işte başarı için gerekli olan şahsi ve ferdi teminatlar göz önüne alınmalıdır.

Kongre bir başlangıç ve dokuz olağan oturumunda, belirli meselelerden başka, günlük müzakerelerin bütün meselelerini tamamlamıştır. Bunlara ait raporu yakında alırsınız. Merkez Yönetime aşağıdakiler seçilmişlerdir: Murat (Hamparsum Boyacıyan), Nerses Zakaryan, Vahan Zeytunciyanç. Yedek üyeler: Can Gülyan ve S. Tomacyan'dır.

Arkadaşlar, işin aslını iyice düşünerek, her birimiz emellerimizin gerçekleşmesi inancı ve güveniyle, hayatın yeni taleplerinin gerektirdiği kuvvetle, işe hazır olarak sarsılmaz bir ümitle, Türkiye'nin talih-

siz ve çalışkan ahalisinin alın yazısını omuzlarınızda taşıyarak yürüyelim. Bütün dostlarımıza, arkadaşça samimi selâm ve hürmetlerle.

21 Ağustos 1914/İstanbul

Sosyal Demokrat Hınçakyan Türkiye Kongresi

Divan-ı Başkan: K. Can Gülyan

Kâtip: H.H. Tancodyan

Tercümenin aslına uygun olduğu onaylandı. 5 Ocak 1915
Emniyet Genel Müdürlüğü Siyasi Kısım 2. Şube Müdürü (İmza)

Osmanlı Sosyal Demokrat Hınçakyan Örgütü
Merkez Yönetiminin
İkinci Yayını

OSMANLI SOSYAL DEMOKRAT HINÇAKYAN ÖRGÜTÜ ANA TÜZÜĞÜ (İSTANBUL, 1910)

Osmanlı Sosyal Demokrat Hınçakyan Örgütü Ana Tüzüğü, dernekler kanunu gereğince, İçişleri Bakanlığı'na sunularak ve gerekli şartlar yerine getirilerek, 90 numara ve 8 Şubat 1910 tarihli onaylı belge hazırlanmıştır.

Osmanlı Sosyal Demokrat Hınçakyan Örgütü Merkez Yönetim Kurulu

Osmanlı Sosyal Demokrat Hınçakyan Örgütü Ana Tüzüğü*

İnsan topluluğunun çoğunluğunu oluşturan üretici işçi sınıfının —ki mal (Capitaliste) ve mülk sahibi olan bir azınlığın emri ve gücü altında bulunmaktadır— gerçek özgürlüğü kazanabilmesi; üretime, sermayenin dolaşımına, ilişkilere, haberleşmeye hizmet eden bütün araçlara yani, toprağa, fabrikalara, bankalara, değerli mali kuruluşlara, demiryolu vb. taşıma araçlarına bizzat sahip olmasına bağlıdır.

Üretici sınıfın gerçek özgürlüğe sahip olması ifadesi ile millet, kavim ve cins farkına bakmaksızın insan topluluklarının tam bir siyasi ve ekonomik özgürlüğe sahip olması anlaşılır.

Medeni sayılan ve adlandırılan kapitalist sınıfının, mevcut olan siyasi, ekonomik ve sosyal şartların doğal sonucu olarak tasarruf hak-

---

Örgüt, tüzüğün arkasında örtülü faaliyette bulunmuştur (polisin düştüğü not).

kırın yeniden düzenlenmesi gerekiyor ki bunun uygulamaya konulması sayesinde, üretici sınıf doğrudan doğruya üretim araçlarına sahip olacaktır.

Üretici sınıfı, istenilen amaçlara ulaşabilmek için her şehirde bağımsız ve farklı siyasi partilerin oluşturulmasıyla ülkenin bütün sosyal ve siyasi araçlarını yönetimi altında bulundurmaya ve bununla beraber diğer ülkelerde bulunan buna benzer partilerle uyum içerisinde hareket ederek sosyal bir devrim meydana getirmeye çalışacaktır.

Bu sosyal devrimin uygulamaya konulması ile üretici (Proletarya) sınıfın, ülkenin siyasi, ekonomik ve sosyal bütün kurumlarının yönetimini üstlenmesi ve hükümet işlerini ele alması suretiyle, birimlere ayrılmış teşkilatına ve ayrıca sınıf ve üste çıkma savaşına son vererek, bundan sonra sosyalist bir örgütün toplanması gerçekleştirilecektir.

Bu örgütün verdiği genel kanun yapma yetkisi, herkese; toplumsal işlere müdahale, onları inceleme ve yargılayarak hükmetme yetkisi verir.

Bu biçimde meydana getirilecek sosyal örgüt; her şahsın ve bütün toplumun; şahsi, ekonomik, sosyal, yetenek ve gücünün her bakımdan gelişmesine hizmet etmeği ve bütün ekonomik ve sosyal ilişkilerinin belirli bir şekilde düzene girmesini sağlayacaktır.

Üretimde kapitalizm (*Capitalisme*) düzeninin uygulandığı bütün ülkelerde işçi sınıfına mensup sosyal demokrat partilerin öteden beri besledikleri ve takip ettikleri hedef ve amaçlar işte budur. Sosyal Demokrat Hınçakyan Örgütü'nün Osmanlı ülkesinde en üst seviyede izlediği amaç da budur.

İkinci Bölüm

Osmanlı topraklarında yaşayan (Türk, Ermeni, Kürt, Arap, Rum, Bulgar ve diğerleri) çeşitli unsurların birleşmesiyle oluşan halkın, bugün tâbi oldukları idari, mali, ekonomik şartlar ve çeşitli vergiler işçi sınıfının yıkılmasına ve yok olmasına sebep olacaktır.

Bu halk bugün öyle bir ekonomik dönemde bulunuyor ki bir taraftan üretimde kapitalist düzen baş göstermekte ve diğer taraftan eski tarz üretim yavaş yavaş sona ermektedir.

Derebeylik sisteminden kalma alışkanlıklar da üretici sınıfın ilerlemesine ve yükselmesine yapay engeller oluşturmaktadır. Bundan başka bu derebeylerin artıklarıyla burjuva sınıfı, ülkenin siyasi ve ekonomik yönetimini ele geçirmeye çalışmaktadır. Bu suretle sosyal

örgütleri, sırf ait oldukları sınıfın çıkarlarının sağlanması için kullanmaya da çaba göstermektedirler.

İşte şu açıklanan sebeplere dayanarak bir sosyal demokrat partisi —nitekim Hınçakyan Örgütü— için bütün Osmanlı ülkesinde yani Ermenistan, Makedonya, Arabistan, Arnavutluk ile Osmanlı ülkesinin diğer bölgelerinde sosyalist toplumsal örgütlerin oluşturulması en ileri derecedeki amaçları meydana getirdiği gibi aşağıda belirtilen talepler de toplum için en düşük seviyedeki hedefi teşkil etmektedir.

Şöyle ki; halkın kendi geleceğine egemen olma esasını sağlayarak Osmanlı ülkesindeki halkın, üretici sınıfın siyasi işlerine müdahale edebilme imkânını sağlamak. Bu sınıfın kültürel ve ekonomik ilerlemesine engel olabilecek bütün sebepleri kaldırmak ve neticede üretici sınıfın bütün eğilim ve isteklerini tam bir serbestlik ile dile getirebileceği siyasi şartların sağlanması ve bu uğurda çalışanlar için ağır bir yük olan zor şartların yavaş yavaş düzeltilerek üretici sınıfın kendi gerçek durumunu anlayabilmesini sağlayabilmek ve bağımsız bir siyasi topluluk halinde örgütlenmesini bu sınıfın toplumsal görevini yerine getirmesi konusundaki çalışmanın neticelenmesini kolaylaştırarak, içinde bulunduğu şimdiki toplumsal şartlar ile en büyük hedefe doğru adım atılan bir gelişme olmasını elde etmektir.

Bu sebepler ve değerlendirmelere göre Sosyal Demokrat Hınçakyan Örgütü'nün isteklerinin asgarisi, meşru bir esasa dayalı ve parlamenter meşrutiyete uygun olup, bu yolda çalışarak meşrutiyet ve demokrasi esasına dayalı yeni bir örgütü oluşturmaktır. Bu örgütün temel şartları aşağıdadır.

1- Ülkenin siyasi, ekonomik ve toplumsal bütün meselelerini ve işlerini mutlak bir egemenlikle incelemek ve karar vermede tam yetkili, kanun yapıcı bir kurulun kesinlikle oluşturulması ki süresi iki sene olacaktır.

2- İller, sancaklar, kazalar ve nahiyeler hakkında tam idari yetki genişliğinin verilmesi.

3- Gerek kanun koyucu kurul ve gerekse il, sancak, kaza ve nahiyeler bağımsız yönetim kurulları için yirmi yaşında olan her kişinin hakkıyla millet, kavim, sınıf, mezhep ve cinsiyet ayırımı yapmaksızın seçilebilmesi ve aday olabilmesi.

4- Genel, eşit, gizli ve doğrudan doğruya oylarla seçim sisteminin kabulü ve her seçimden önce nüfus sayımının yapılması.

5- Seçimin her yerde aynı anda ve resmi tatil günlerinden birinde yapılması.

6- Halk temsilcisi sıfatına sahip olanların hepsine devlet hazinesinden yeterli miktarda ödeneğin yapılması.

7- Referandum sisteminin kabulü.

8- Her türlü unvanın kaldırılmasıyla millet, kavim, mezhep ve cinsiyet ayırmaksızın her kişinin kanun önünde eşit sayılması.

9- Basın ve söz ve vicdan hürriyetinin, toplantıların, örgütlenmelerin, seçim mücadelelerinin, grevin, uluslararası işçi birliklerine katılmanın tamamen serbest olması.

10- Kişilerin, meskenlerin ve yazışmaların saldırılardan korunması

11- Dini kuruluşların harcamalarının her bir mezhebe bağlı olanların yardımlarıyla karşılanması.

12- Herkese ayırım yapmaksızın askere alma sisteminin uygulanmasıve barış zamanında askerlik hizmetinde milis sisteminin uygulanması.

13- Eğitimin genel ve lâik olarak mecburi ve ücretsiz olması. Hükümet tarafından ve her bölgenin bağımsız yönetim kurullarından ihtiyacı olanlara yardım edilmesi. Erkek ve kız çocukları için sanat eğitiminin verilmesi.

14- Eğitimin kendi ana dili ile yapılması şartıyla her bir unsurun ilk, orta ve yüksek dereceli okullar açabilmesi ve adı geçen okullarda resmi dilin öğrenilmesinin zorunlu olması şartıyla hükümet tarafından ve yerelbağımsız yönetim kurullarından bütün unsurlara para yardımı yapılması.

15- Her kişinin anadili ile sözlü ve yazılı ifade hakkı olması. Ülke halkını oluşturan unsurların çeşitli unsurların lisanlarının resmi kurumlarca ve herkesçe eşit tutulması.

16- Yargılamaların masrafsız olarak yapılması, adli işlerde anlaşma taraflarına ücretsiz hukuki yardım yapılması ve jüri sisteminin getirilmesi.

17- Herkesin, memurları, alışılageldiği üzere, oluşturulan jüri heyeti huzuruna yargılanmaya çağırabilmesi.

18- Geçiş izni ve pasaport uygulamasının kaldırılması.

19- Yer değiştirmenin, her türlü sanatla uğraşmanın ve ekonomik girişimlerin tam bir serbestliğe ulaşması.

20- Haksız olarak suçlanan, tutuklanan ve hapis cezası alan kişilere tazminat ödenmesi.

21- İdam cezasının tamamen kaldırılması.

22- Hastaların parasız olarak tedavisi ve sağlığı korumaya yönelik çalışmaların ücretsiz olarak yapılması.

23- Uluslararasında ortaya çıkacak anlaşmazlıklar ve çekişmelerin uzlaşma yoluyla çözümü.

Halkın ekonomik durumunun düzeltilmesi aşağıdaki şartların uygulamaya konulmasına bağlıdır:

1. Dolaylı vergilerin tamamen kaldırılması.
2. Vergiler konusunda bugün yürürlükte olan sistemin kaldırılmasıyla belirlenen miktarın üstünde geliri ve mirası olanlara kademeli olarak vergi uygulanması.
3. Köylülerin hükûmete olan her türlü borç ve ödenmemiş vergilerinin affedilmesi.
4. Zorla, ücret ödemeden iş yaptırmanın (Angarya) kaldırılması.
5. Düyûn-ı Umûmiyenin kaldırılması.
6. Halkın Osmanlı ülkesindeki ekonomik özel şartlarını, işçi sınıfının maddi, manevi ve sağlık koşulları göz önüne alındığında çöküşü getiren dayanılmaz bir durum ortaya çıktığından aşağıdaki şartların uygulanması talep edilir.
7. İşçilerin günde sekiz saatten fazla çalışmaması.
8. Haftada bir kez kırk iki saat aralıksız olarak dinlenme.
9. Belirlenen bu zaman dışında olağan üstü hizmet talebinin yasaklanması.
10. Halkın çalıştığı bütün ekonomik işlerde gece mesaisinin kaldırılması. Yalnız gece mesaisi, ilmi ve esaslı bir uğraş için veya işçi örgütleri açısından herkesin ve en çok üreticinin çıkarlarına uygun olursa o halde geçerli olabilecektir.
11. Gece hizmetlerinin süresinin beş saatten fazla olmaması ve bu sürenin bir gündeliğe eşdeğer olması.
12. On dört yaşından küçük olan çocukların çalıştırılmaması ve on dört yaşından on yedi yaşına kadar olan erkek ve kız işçilerin günde yalnız altı saat çalıştırılması.
13. Kadınların bedeni yapılarına aykırı görünen işlerde çalıştırılmaması. Doğumdan dört hafta önce ve altı hafta sonra hizmet-

ten muaf tutulması ve bu süre zarfında aldığı ücretin eskiden olduğu gibi ödenmesi.

14. Kadın çalıştırılan fabrikalar veya diğer işletmelerde emzirilen ve küçük yaşlarda olan çocuklar için çocuk bakımevleri kurulması ve süt veren kadınların her üç saatte bir, yarım saat süreyle çalışmayı bırakması.

15. Hükümetçe sermayedarlardan alınacak özel vergi ile bir fonun oluşturulması. Araştırılarak, iş göremez durumda veya kısmen ya da tamamen sakat olan işçilerin geçimlerini sürdürebilmesi için bu fonla hükümet tarafından sigorta sisteminin kurulması.

16. İşletmeler veya girişimciler tarafından işçi ücretinden her ne suretle ve her ne isimle olursa olsun hiçbir şekilde indirime gidilmemesi (örnek para cezası ve benzeri gibi).

17. Halkın her çeşit ekonomik çalışmalarında yeterli miktarda kontrol şefi atanması ve bunların gözetiminin, ücretle hizmet edilen bütün işlereve hükümete ait girişimlere kadar yayılması. Kadın çalıştırılan işletmelerde de kadın kontrol şeflerinin atanması. İşçi tarafından seçilipücretini hükümetten alan işçi temsilcileri, işçilere ait kanunların uygulanmasına çalışacaklar. İşin, değeri ölçüsünde üretimde kullanılan hammadde ile çıkan ürünün kabul edilip edilmemesi gibi konularda kontrol hakkı.

18. İşçi ücretinin mal ile ödenmesi şeklinin kaldırılması. Ücretin kayıtsız şartsız para ile ödenmesi. Ödeme için çalışma saatleri içinde olmak şartıyla hafta içinde özel bir günün seçilmesi.

19. Girişimciler tarafından işçilerin barınması için ayrılan yerlerin sağlık koşullarına özen gösterilmesi. Buraların iç düzenine ve ücretin doğru ve adaletli olarak ödendiğine dikkat ederek yerel bağımsız idare heyetleri tarafından seçilen kişilerin işçi temsilcileri ile beraber kontrol etmeleri. Bu suretle memleketin bütün hukukuna sahip vatandaşlık ve kişisel haklara sahip olan işçilerin hukuku ve hayatının girişimcilerin keyfi muamelelerine karşı korunması.

20. İşçi ücretine asgari sınır belirlenmesi.

21. Ücret karşılığında hizmet edilen işletmelerde fabrikatörlerin müdahalesinden arındırılmış olarak sıhhi ve tıbbi durumların düzenli olarak denetlenilmesi. Masrafları işyeri sahiplerine ait ol-

mak üzere işçinin ücretsiz olarak tedavi edilmesi ve hastalıkları süresince ücretlerinin önceden olduğu gibi ödenmesi.

22. Çalışanları koruyan düzenlemelerin girişimciler tarafından ihlali durumunda bunların cezaya çarptırılmaları.

23. Girişimcilerin ve işçilerin eşit olarak seçecekleri temsilcilerden oluşan ekonomik kuruluşların hepsinde işçiye ait mahkemeler oluşturulması.

24. Yerli veya dışarıdan gelecek işçiye iş bulmak için üretimin bütün aşamasında işçi örgütü temsilcilerinin gözetimi altında çalışma borsaları kurulması ve bu konuda yerel bağımsız yönetim kurullarının mecbur tutulması.

Osmanlı ülkesinde endüstri henüz gelişmemiş olduğu gibi toprağa sahip olmanın da ufak ufak arazileri idaresinde bulundurmak şeklinde olduğu bilinmekte ise de yavaş yavaş zenginler tarafından arazilerin toplanıp, biriktirilip sanayinin büyük ölçekte yapılmasına çalışılmakta olmasından, Sosyal Demokrat Hınçakyan Örgütü toprak meselesi hakkında da aşağıdaki hareket tarzını kabul etmektedir:

1. Köylülerin kendi toprağından serbestçe yararlanmasına engel olacak her türlü düzenlemenin, işlemlerin ve yerel adetlerin kaldırılması.

2. Kulluk usulünün tamamen kaldırılması.

3. Arazi sahiplerinin toprağını ekip biçen ortakçılarına karşı açgözlülüğünü engelleyecek kanun ve düzenlemelerin yapılması.

4. Her ne suretle olursa olsun ırgatların elinden zorla alınan arazinin gerçek sahiplerine verilmesi.

5. Hükûmet ve yerel bağımsız yönetim kurullarının koruma ve yardımları ile önce onaylarını almak şartıyla sahipsiz arazide göçmenlerin iskânı.

6. Kendi araçları ile ziraat yapan küçük arazi sahiplerine hükûmet ve yerel bağımsız yönetim kurulları tarafından kolaylık sağlanması. Şöyle ki:

7. Tarım ile ilgili aletlerin ve takımların temini ve ithal edilmesi ile buzirai donanımlardan adı geçen çiftçilerin ücretsiz olarak faydalanabilmeleri.

8. Tohumluğun ve toprağın verimini artıracak maddelerin satın alınması ve sağlanması.

9. Toprak mahsullerinin ve zirai ürünlerin pazarda satışı.

10. Ziraatçilik ve çiftçilik hakkındaki bilgilerin yayılması için konferansyerlerinin ve örnek çiftliklerin kurulması.

11. Küçük toprak sahiplerinin tâbi oldukları ağır vergilerin hafifleştirilmesi.

Üçüncü Bölüm

Milli meseleler açısından çeşitli milletlerin siyasi hukuku tamamen korunacaktır. Bir milletin diğerine üstünlüğü tamamıyla reddedilecektir. Her millet kendi tarihi varlığıyla toplumsal bir unsur teşkil ettiğinden çeşitli baskılara uğramaksızın serbestçe gelişmesine hizmet edecek her türlü araçtan yararlanacaktır. Milletlerin kesin eşitlik ve kendilerine has özelliklerini koruması, ilişilmemesi ve dokunulmaması tamamen korunmuş bir hak olduğundan her bir milletin, gelişmesine ve büyümesine, toplumsal, ekonomik ve siyasi hiçbir şekilde engel olunmayacaktır.

Dördüncü Bölüm

Örgütün asgari derecedeki mevcut istekleriyle en önemli amaçlarına ulaşabilmesi için kullanılacak araçlar aşağıdadır:

1. Parlamento hayatına özgü çalışma.
2. Propaganda.
3. Sanayiciler ve ziraatçılar arasında örgütler kurulması.
4. Grev.
5. İşçiler arasında üretim ve harcamalar için kooperatifler kurulması.
6. Halkın fikri gelişimi ve uygarlaşabilmesine yarayan kuruluşların ortaya çıkması. Neticede, Uluslararası Sosyal Demokrat mücadelesine hizmet eden bütün araçlar.

Beşinci Bölüm

Sosyal Demokrat Hınçakyan Örgütü, Osmanlı Devleti'nden ayrılma eğilimlerini (*Separatisme*)* bütünüyle reddeder.

Sosyal Demokrat Hınçakyan Örgütü'nün bu ana tüzük kararlarını onaylayan ve kabul eden güzel ahlaklı ve yirmi yaşını tamamlamış her şahıs; millet, mezhep ve cinsiyet ayırmaksızın örgüte girebilir.

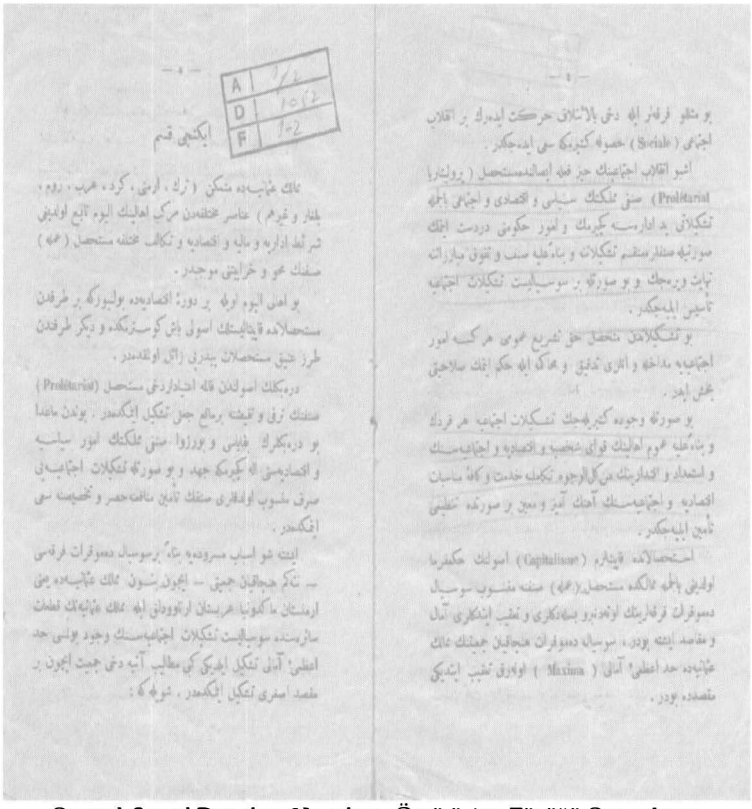
Osmanlı ülkesindeki milletler arasında dil ve kültür açısından çok önemli farklar olup bunların etkisinden kurtulmak mümkün olamayacağına göre Osmanlı ülkesinde sosyal demokrat örgütünce sosyalist

---

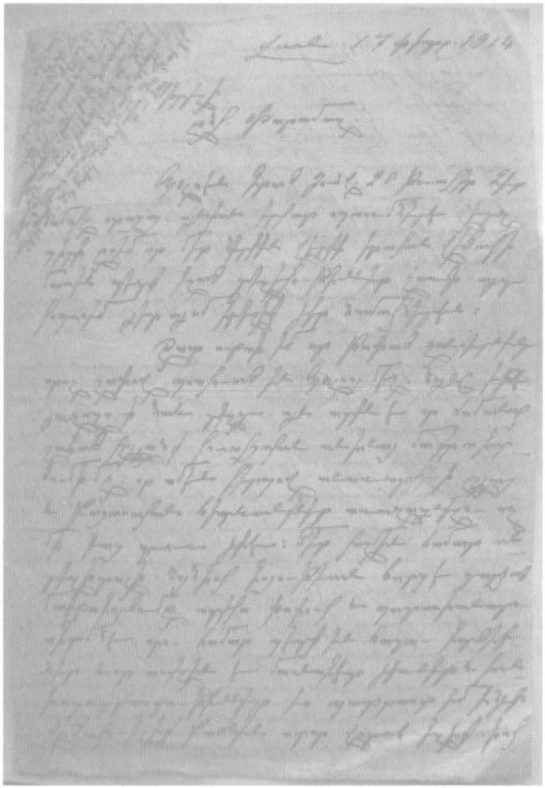
* Ayrılıkçılık.

ve sosyalizme ait yayınların genelleştirilmesi için en uygun yolun, bütünü örgüte üye olması şartıyla her millet için özel örgütler meydana getirmektir.

Sosyalizm açısından Sosyal Demokrat Hınçakyan Örgütü her milletten sosyal demokrat şubeler meydana getirmeye çalışacaktır. Bunların genel kurulları da uluslararası sosyal demokrat genel örgütünün bir şubesi olacaktır.

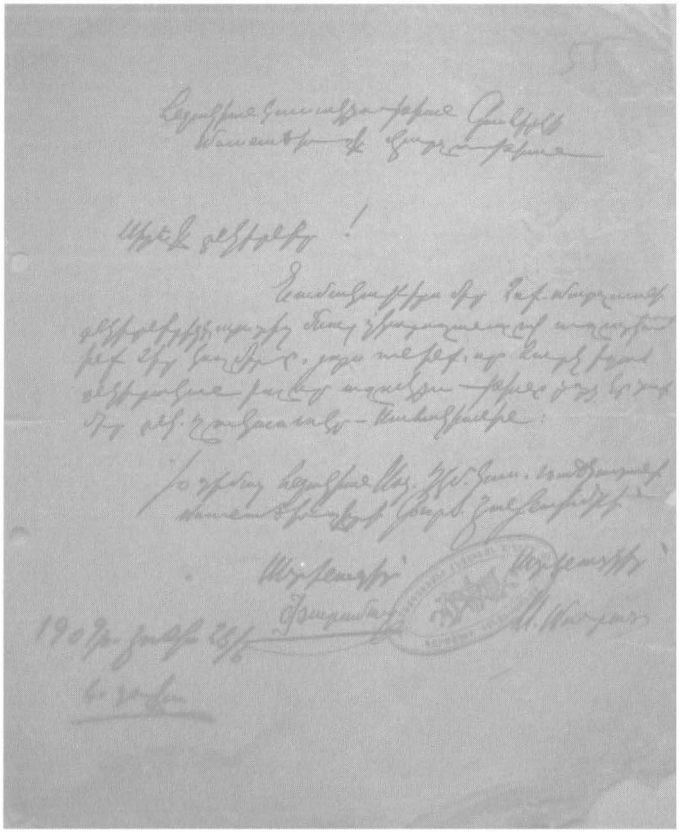

Osmanlı Sosyal Demokrat Hınçakyan Örgütü Ana Tüzüğü Osmanlıcası.

Beyrut'taki Sosyal Demokrat Hınçak Partisi arşivinden alınmış olan ve aşağıda Türkçe çevirisine yer verdiğimiz (çev. Thomas Terziyan) mektubun orijinali.

Paramaz'a 17 Şubat 1914'te Van'da bulunan arkadaşı Abraham tarafından yazılan mektuptur. Mektupta Paramaz'ın 20 Ocak'ta İstanbul'dan gönderdiği mektuptan söz edilmekte ve parti içindeki saflaşmaya değinilmektedir. Mektupta "şimdiki kararsız ve renksiz bünyemizi şekillendirmek ve harekete geçirmek için sizden iki ülkeden sözlü ve yazılı propaganda ile ikinci bir savaşın hazırlıklarıyla aciliyet kesp eden girişimler bekliyoruz. Bu işlerde kontrollü gitmek karnımızı doyurmaz ve bana düşen görev neyse hazırım" denmektedir. Maddi konularda bilgi verilen mektupta, Paramaz'ın kaleme aldığı tiyatro oyunuyla ilgili olarak "Sizin 'Eller Yukarda'yı Kundakçıyan Kızlar Okulu yararına bir kere oynayarak 30 lira gelir sağladık. Osmanlı filosu yararına da Donanmada bir temsil verdik. Prensiplere aykırı olsa da maddi faydası yüzünden kabul etmek zorunda kalıyoruz" denmektedir.

Hınçak Partisi Kahire Şubesi İdaresine

Sevgili yoldaşlar!

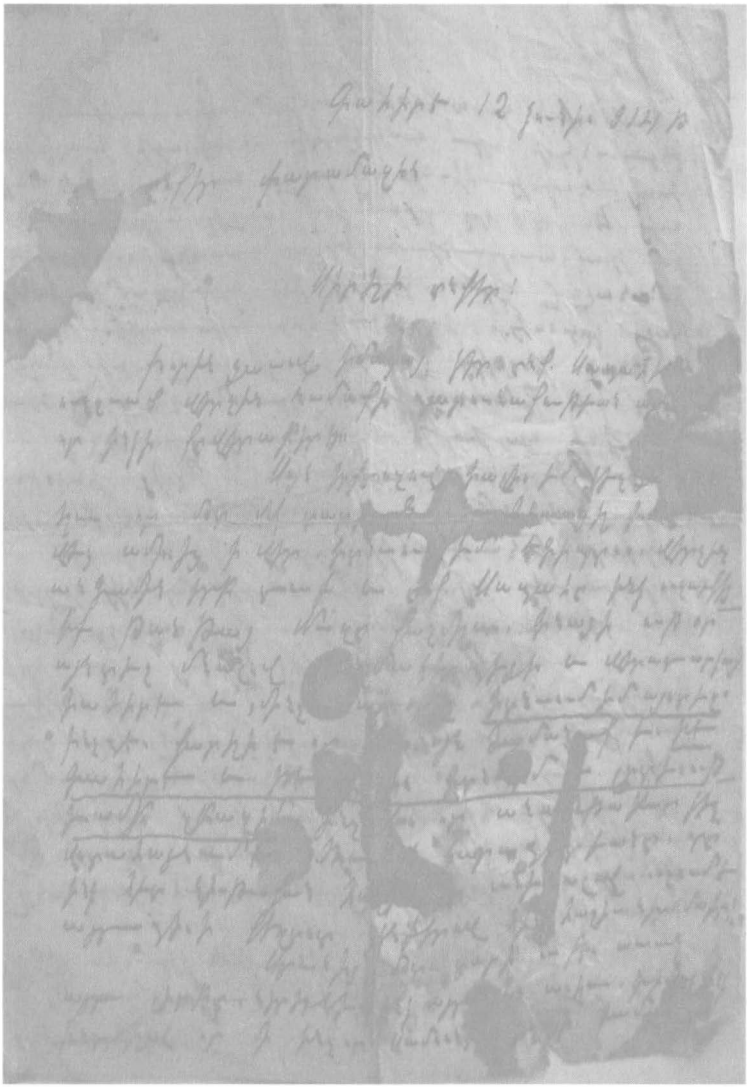
Mektubu getiren (hamili), bizim Talimhane yoldaşlarından olup burada kalamadığı için sizin tarafa göndermiş bulunuyoruz. Lazım gelen bütün yoldaşça yakınlığı bizim Yoldaş Ğugas Der Sahagyan'a göstereceğinizi ümit ederiz.

Sosyal Demokrat Hınçağ Partisinin Türkiye Şubeleri İcra Heyeti adına

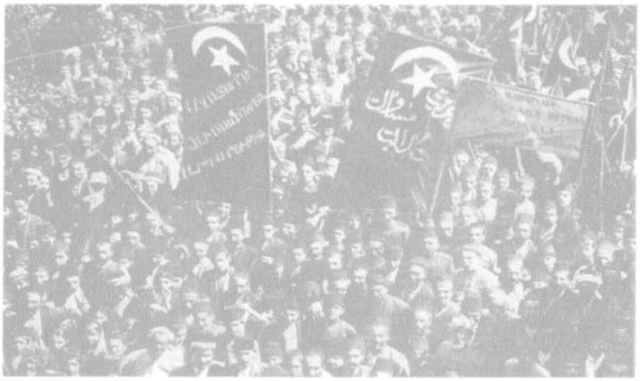
Başkan — Sekreter

Paramaz — S.M...yan

1909 Haziran 25/6

Arshavir'in Paramaz'a mektubu.

1908-ի յեղափոխման խանդավառութիւնը նաեւ հայոց համար: Բարձրաբերուած հայկական դրօշներուն վրայ կը կարդացուի «Ազատութիւն. Հաւասարութիւն. Արդարութիւն», իսկ միւսին վրայ Մ. Պէյհիքեաշլեանի ձեռքով ուռանկարուած՝ «Ընդ աստեղօք իւրեանց կայ սիրուն՝ բան վանձկալի եղբայր տեսուն»:

1908'de Meşrutiyet'in ilanı kutlanırken -Hürriyet, Adalet, Eşitlik (Ermenice).

La Sentinelle

JOURNAL D'INFORMATION ET D'ANNONCES

ORGANE DES SOCIALISTES DU JURA

Ce que disait Jaurès

Déclaration

Paramaz ve arkadaşlarının idamı ile ilgili *La Santinelle* (İsviçre) gazetesinde 6 Ağustos 1915'te çıkan haber.

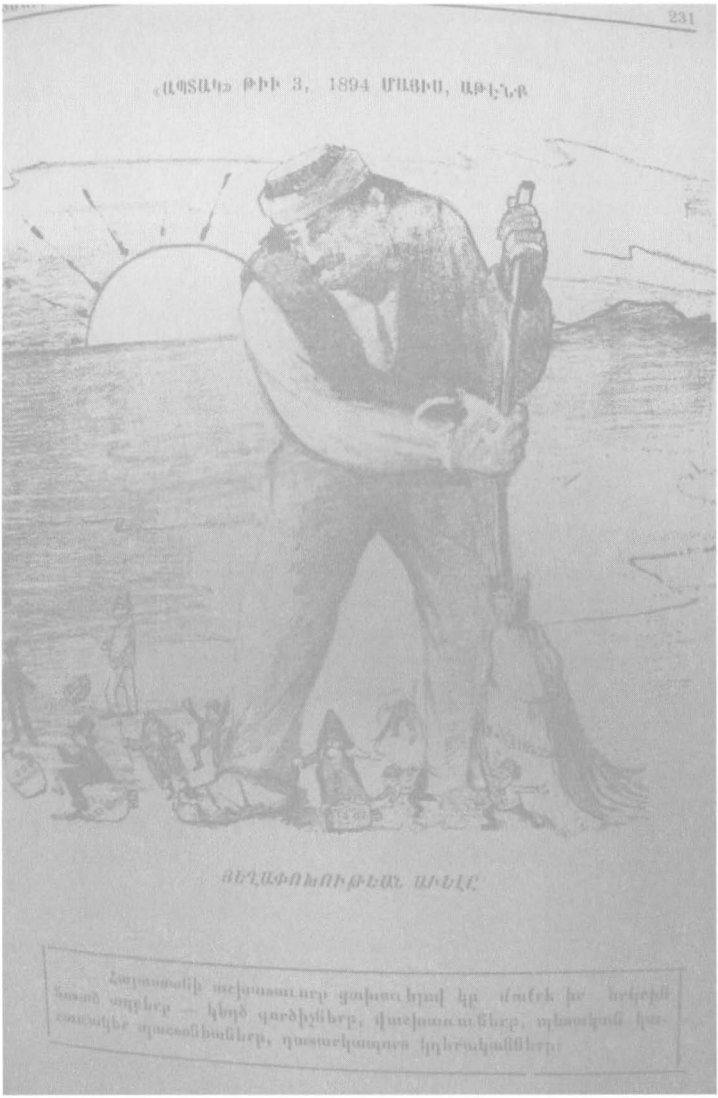

Լուսանկարին մէջտեղը՝
Օթթօ Լիման ֆօն Սանտերզ, Թուրքիա մեկնող գերմանացի
զինուորականներու պատուիրակութեան խումբով, Պերլինի,
կայարանի շէնքին առջեւ, 1913 թ.

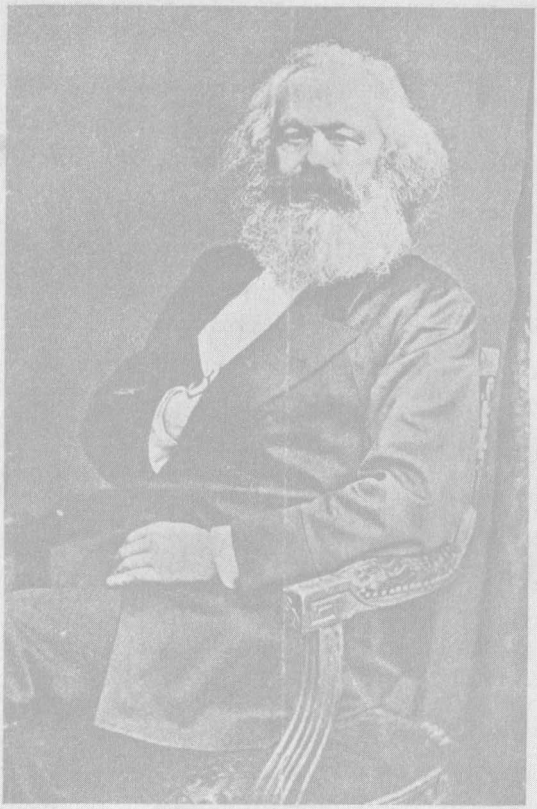
Liman Von Sanders ve Alman Askeri Heyeti Türkiye'ye gelmeden önce 1913'te Berlin İstasyonunda.

II Wilheim, 1917'de İstanbul'da Goltz Paşa'nın mezarlığına çelenk bırakırken; heyette İsmet Paşa da bulunuyor.

Devrimin Süpürgesi (Ermenice) (Tefeci, toprak ağası, din adamı, zaptiyeyi süpürecek devrimin süpürgesi).

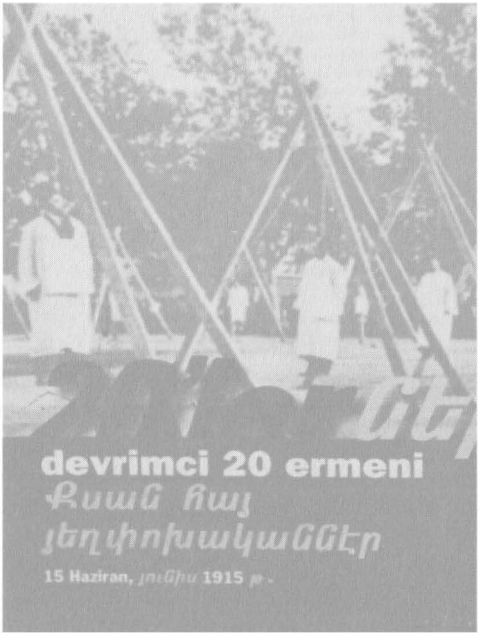
ԿԱՐԼ ՄԱՐՔՍ

(Ծնված Տրիր 1818 Մայիս 5ին, մեռած Լոնդոն 1883 Մարտ 14ին)

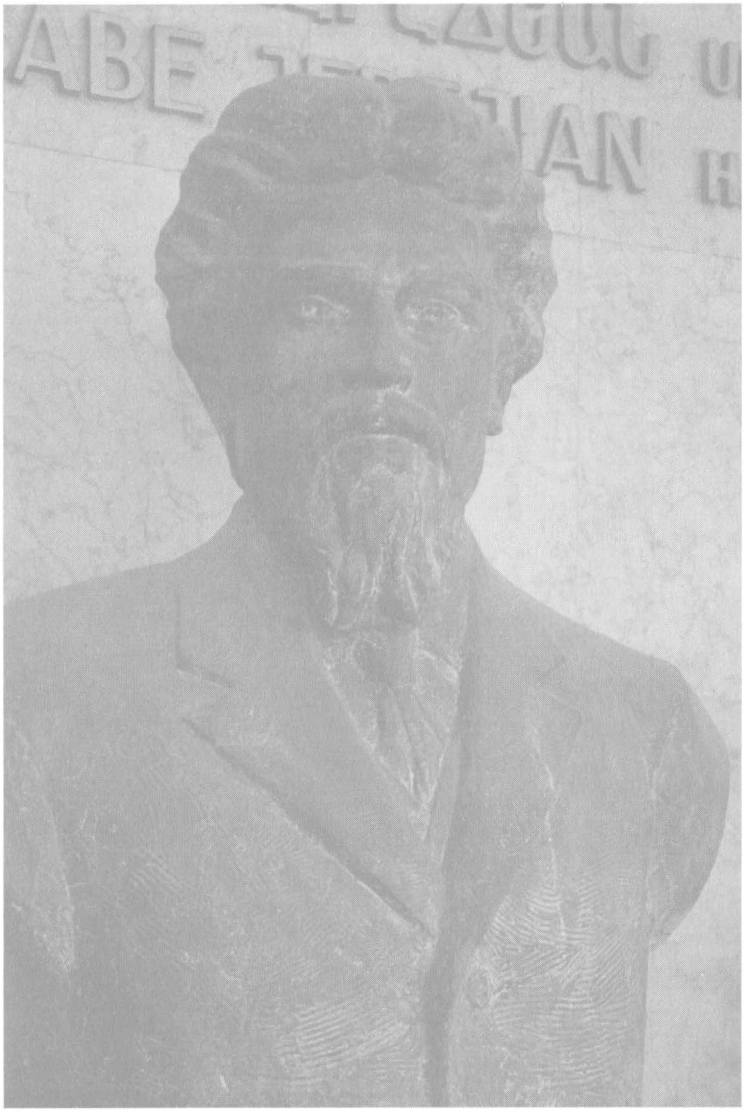
Marx'ın Ermenicede yayımlanmış bir kitabı.

Beyazıt Meydanı'nda 20'lerin İdamı.

2013 İstanbul Anması Broşürü.

Paramaz'ın Büstü –Beyrut.

DİZİN

Abdullahzade Mehmet, 237
Abdülhamid (Sultan II.), 33, 34, 35, 36, 37, 38, 42, 46, 47, 48, 49, 59, 66, 67, 69, 70, 71, 73, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 88, 89, 92, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 104, 105, 106, 109, 110, 111, 123, 124, 126, 137, 138, 139, 140, 143, 147, 150, 151, 168, 175, 195, 204, 215, 236, 237,238, 262, 280
Açıkbaşyan, Aram, 149, 215, 277
Adil Bey (Erzurum Jandarma Alay Kumandanı), 117, 118, 254
Ağırnaslı, Suphi Nejat, 13, 28
Ahmet Esat, 235
Ahmet İzzet Paşa, 122
Ahmet Kürdali, 163
Ahmet Muhtar Paşa, 119
Ahmet Rıza, 76, 77, 78, 79, 80, 101, 103, 114, 137, 138, 139, 143, 262
Akçam, Taner, 37, 38, 39, 43, 44, 50, 74, 106, 108, 116, 119, 127, 129, 130, 227, 230, 231, 233, 236, 237, 238, 241, 242, 249, 251, 253, 257, 258, 259, 263, 264, 265, 266, 271, 272, 273, 274
Akçura, Yusuf, 97, 109
Aleksandr (Çar II.), 66
Ali Saib (Trabzon Vilayeti Halk Sağlığı Reisi Dr.), 242
Aram Efendi, 105
Aramyan, Hmayak, 210, 211
Arif Hikmet Paşa, 105
Atatürk, Mustafa Kemal, 45, 111, 118, 151, 230, 240, 249, 270, 271, 272, 273, 274, 275
Atay, Falih Rıfkı, 250, 273
Avagyan, Arsen, 71, 105, 137, 161
Avcıoğlu, Doğan, 131
Avni Paşa, 254
Aydemir, Şevket Süreyya, 79, 118
Babikyan, Hagop, 74, 151, 152
Bahattin Şakir, 139, 144, 185, 233, 234, 251
Bahattin Şakir (Dr.), 27, 248, 252, 254
Bayar, Celal, 268
Baydar, Oya, 94
Bediî Nuri (Müntefak Mutasarrıfı), 264
Bedri Bey (Emniyet Müdürü), 202, 221
Benlisoy, Foti, 94, 95
Bogosyan, D. Kalusd, 216, 217
Bouliniere, M. De la, 48
Boyacıyan, Hampartzum, 32, 40, 41, 104, 140, 143, 144, 147, 151,

153, 164, 168, 169, 170, 197, 277, 282, 284, 297
Cafer Bey, 59
Cavit Bey, 232
Cemal Bey (Yozgat Mutasarrıfı), 263
Cemal Paşa, 121, 233, 242, 249, 263, 265, 267, 269, 270
Cerecyan, Yeğig, 13, 163, 164, 165, 179, 181
Cevdet Bey (Van Valisi), 236
Çetinkaya, Y. Doğan, 94, 95
Çetinoğlu, Sait, 12, 152, 202
Dadrian, Vahakn N., 42, 44, 45, 46, 47, 48, 51, 52, 66, 67, 70, 73, 116, 123, 125, 126, 175, 176, 180, 182, 185, 195, 226, 227, 229, 230, 234, 235, 238, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 248, 249, 252, 253, 254, 255, 256, 259, 261, 263, 267, 273, 274
Damadyan, Mihran, 151
Değmer, Şefik Hüsnü, 26
Dr. Nazım Bey, 80, 139, 140, 234, 248
Dündar, Fuat, 80, 113, 130, 231
Edward (Kral VII.), 97
Efkalidis Efendi, 129
Engels, Friedrich, 85
Engin, Oktay, 45
Enver Paşa, 27, 79, 81, 98, 105, 108, 120, 121, 122, 181, 197, 207, 215, 216, 220, 248, 257, 270
Erdoğan, Recep Tayyip, 19, 23
Erişçi, Lütfi, 100
Esat Paşa, 105
Fatih Sultan Mehmed, 43
Ferit Bey (Basra Valisi), 264
Ferit Paşa (Damat), 159, 240, 270, 271
Galip Paşa, 59
Garo, Armen, 186
Gezmiş, Deniz, 29
Gibin, Herbert Adams, 74
Goltz, Colmar von der, 39, 109, 110, 111, 113, 114, 123, 124, 125
Gökalp, Ziya, 108, 109
Gülyan, Sabah, 31, 33, 50, 76, 134, 136, 137, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 147, 149, 150, 153, 157, 158, 160, 161, 169, 170, 174, 190, 202, 215, 297
Gürsoy, Selçuk, 83, 96
Gwinner, (Arthur Von), 255
Halil Paşa, 27
Halil Recai (Ankara V. Kolordu Kumandan Vekili), 253
Han-Azat, Ruben, 84
Haraçyan, Kevork, 84
Hoca Sabri, 159
Hovivyan, Şavarş, 151
Humann, Hans, 130
Hüseyin Avni Bey, 76, 101, 275
Hüseyin Cahit, 123
Hüseyin Hilmi (İştirakçi), 25, 26, 82, 83, 93, 94, 95, 96, 97, 103, 120, 185
Hüseyin Nesimi (Lice Kaymakamı), 264
İsmail Hakkı Paşa, 159
İsmail Mestan (Gazeteci), 264
Jaurès, Jan, 88
Kafyan, Gabriel, 84
Kâhya, Mustafa, 13
Kâmil Paşa, 42, 102, 103, 119, 121, 231
Karabekir, Kâzım, 26, 273

Karasu, Emanuel, 105
Kaya, Şükrü, 127, 129
Kâzım Nami Bey (Duru), 79
Kıvılcımlı, Hikmet, 27
Kolitsin (Prens), 66
Kürkçügil, Masis, 88, 167, 168
Lenin, Viladimir İlyiç, 11, 86, 223
Lowher, Gerard, 116
Luxemburg, Rosa, 88, 91, 92
Lütfi Fikri, 158
Mahmud Kamil (General), 266
Mahmut Paşa (Damat), 78
Mahmut Şevket Paşa, 71, 95, 104, 121, 133, 134
Manuelyan, Manuel, 84
Mao Zedung, 21
Marx, Karl, 16, 85, 95
Mazhar Bey (Ankara Valisi), 263
Mehmed Emin Bey, 265
Mehmet Cemal Azmi Bey, 242, 265
Mehmet Reşat (Sultan V.), 104, 163, 191, 192, 194, 215, 248
Mehmet Sait, Sadrazam, 216
Menteşe, Halil, 117, 232, 233, 238, 239, 251
Mimaroğlu, Mehmet Reşat, 192
Minassian, Anahide Ter, 82, 89, 90, 91
Minassian, Gaidz F., 71, 84, 90, 97, 99, 102, 104, 105, 108, 137, 139, 141, 143, 144, 146, 147, 151, 154, 159, 160, 162, 166, 176, 183, 184, 186
Miralay Rasim Bey, 248
Miralay Şahabeddin (Kayseri XV. Fırka Kumandan Vekili), 253
Mithat Şükrü, 79
Morgenthau, Henry, 243, 246, 247, 258, 259
Mustafa Reşat (Emniyet Müdürü), 32
Mustafa Sıtkı (Der Zor Polis Şefi), 243
Mustafa Suphi, 26, 27, 83, 97
Müşir Fuat Paşa, 159
Nazarbeg, Avedis, 85
Nazarbeg, Maro, 85
Nazarbekyan, Avedis, 84
Nikola (Çar), 97
Ohanyan, Christopher, 84
Okyar, Fethi, 104
Onaran, Nevzat, 259, 260
Osman Bey (Binbaşı), 71
Öge, Ali Rıza, 32, 192, 193, 194, 195, 196
Ömer Naci, 120, 185, 186
Papazyan, Vahan, 186
Plehanov, Georgi, 88
Prens Sabahaddin, 77, 78, 79, 80, 99, 102, 134, 138, 139, 140, 141, 144, 158, 159
Rahmi Bey, 79
Rakovsky, Christian, 88
Ran, Nazım Hikmet, 27
Reis Bey, 58, 61, 62, 64, 65
Reşit Bey (Diyarbakır Valisi Dr.), 129, 264, 266
Reşit Paşa (Kastamonu Valisi), 254, 263
Rıfat Mevlanzade, 163
Rıza Bey (Erkan-ı Harbiye Kaymakamı), 254
Rıza Tevfik, 158
Sadık Bey, 158
Sahakyan, Arşavir, 32, 33, 184, 193, 202, 204, 205, 210, 211, 212, 213, 280
Said Halim Paşa, 121, 181, 207
Salih Paşa, 159

Salih Zeki (Der Zor Mutasarrıfı), 244
Saruhanyan, Martik, 50
Sayın, Mahir, 12
Servet Bey, 186
Siuni, Papken, 67, 70
Süleyman Nazif, 266
Svin, Sarkis, 151
Şakir (Eşkıya), 59
Şemsi Paşa, 98, 248
Şeref Bey, 59
Tahsin Bey, 186
Talat Paşa, 79, 106, 108, 116, 117, 120, 121, 126, 129, 144, 157, 168, 176, 186, 201, 214, 232, 233, 234, 236, 239, 248, 250, 252, 253, 255, 256, 265, 266, 267, 268, 269
Tengrişenk, Yusuf Kemal, 151
Ternon, Yves, 186
Troçki, Lev, 43
Tunalı Hilmi, 78
Tunçay, Mete, 81, 82, 85, 93, 95, 101
Vardanyan, Maro, 84
Vehip Paşa, 242
Venizelos, Elefterios, 129, 130, 131
Wilhelm (Alman Kayzeri II.), 39, 75
Wilhelm (Kral II.), 112
Wilson, Thomas Woodrow, 34
Yeghiayan, Zavender, 225, 261
Yegiyan, Karabet, 195, 204
Yusuf Rıza Bey, 252, 253
Zakaryan, Nerses, 169, 170, 187, 284, 290, 297
Zazuliç, Vera, 85
Zeki Paşa, 59
Zeynel Abidin Efendi, 159

Beyazıt Meydanı'nda on dokuz arkadaşıyla birlikte idam edilen Paramaz'ın ve Osmanlı-Ermeni devrimci hareketinin mücadelesini irdeleyen elinizdeki kitap, resmi ideolojinin ve kendisini bu ideolojinin tesiriden kurtaramamış sosyalist hareketin örttüğü bir tarihe ışık tutuyor.

Kadir Akın, bu ilk kaynak niteliğindeki çalışmasında Paramaz ve arkadaşlarını anlatmakla yetinmiyor, onların mücadelesinin daha iyi kavranabilmesi için o dönemin siyasi koşullarını ve Ermenilere uygulanan soykırımı, detaylı araştırmaların ürünü olan eserlerden yararlanarak yeniden inceliyor. Türkçe kaynakların yanı sıra, sadece bu çalışma için Ermenice asıllarının ilgili bölümlerinden yapılmış çevirileri de içermesi kitabın kaynak değerini yükseltiyor.

Okur, kitapta Paramaz ve yoldaşlarının serüvenini izlerken, milliyetçi diye anlatılan Ermeni devrimcilerinin aslında Türk devrimcileriyle birlikte mücadele etme çabasında olan enternasyonalistler olduğunu görecek. Kadir Akın da bu serüveni Ermeni devrimcilerinin tarihi olarak değil, müşterek mücadele tarihimizin bir parçası olarak sunuyor, Paramazları "ötekilerin" değil, bizim kahramanlarımız, bizim devrimcilerimiz olarak sahipleniyor.

THG
0395474
DOY

*dipnot yayınları
Selanik Caddesi 82/24 Kızılay - Ankara
Tel: (0 312) 419 29 32 • Faks: (0 312) 419 25 32
dipnotkitabevi@yahoo.com • www.dipnotkitap.com
ISBN:978-605-4878-33-8
9 786054 878338